

63.5(4Укр-4Рів)

Е-885

Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся

Випуск IV

*Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій
та у справах захисту населення
від наслідків Чорнобильської катастрофи*

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України*

*Етнокультурний центр «Веснянка»
Рівненського міського Палацу дітей та молоді*

Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся

ВИПУСК IV

Рівне
«Перспектива»
2003

ББК: 63.5 (4 Укр) +82
УДК 39(477)+008(477)
Е 885

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПАДЩИНА РІВНЕНЬСЬКОГО ПОЛІССЯ. Випуск IV
/ Упорядкування В.П.Ковальчука. - Рівне: «Перспектива», 2003. - 256с.:
іл., ноти.

ISBN 966-7643-28-X

Збірник «Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск IV» продовжує серію видань, присвячених різним аспектам традиційної духовної й матеріальної культури поліщуків, що мешкають у радіаційно забруднених районах.

В книзі друкуються матеріали й дослідження вчених, краєзнавців, фольклористів, викладачів вузів та польові автентичні знахідки, що зафіксовані у фольклорно-етнографічних експедиціях.

Видання розраховане на етнологів, фольклористів, мистецтвознавців, музикологів, вчителів шкіл, студентів та широке коло шанувальників традиційної культури Полісся.

Головний редактор і упорядник Віктор КОВАЛЬЧУК
Літературний редактор Наталія ГАВРИШ
Музичний редактор Юрій РИБАК

Книгу видано за сприяння:
Рівненської обласної державної адміністрації,
Рівненської обласної ради,
відділу культури Рівненського міськвиконкому,
Рівненського міського Палацу дітей та молоді,
Всеукраїнського благодійного фонду Надії і Добра,
Рівненської обласної організації Демократичної партії України,
Рівненського міського (незалежного) об'єднання
товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСНА БІБЛІОТЕКА
І вв. №

ISBN 966-7643-28-X

© В.П.Ковальчук, 2003.
© Етнокультурний центр «Веснянка»
Рівненського ПДМ, 2003.

Редакційна колегія:

СКРИПНИК – доктор історичних наук, професор,
Ганна Аркадіївна директор Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М.Т.Рильського НАН України.

ІВАНИЦЬКИЙ – доктор мистецтвознавства, професор
Анатолій Іванович Київського національного університету
культури і мистецтв.

ДАВИДЮК – доктор філологічних наук, професор,
Віктор Федосійович директор Полісько-Волинського
народознавчого центру НАН України.

КУРОЧКІН – доктор історичних наук, провідний
Олександр Володимирович науковий співробітник Українського
етнологічного центру Інституту
мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т.Рильського НАН
України.

ГРИЦА – доктор мистецтвознавства, професор,
Софія Йосипівна провідний науковий співробітник Інститу-
ту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т.Рильського НАН
України

ШУЛЬЖУК – доктор філологічних наук, професор,
Каленик Федорович академік АНВШ, завідувач кафедри
української мови Рівненського державно-
го гуманітарного університету

ЛУКАНЮК – професор Львівської державної музич-
ної академії ім. М.В.Лисенка, кандидат
Богдан Степанович мистецтвознавства

ПОНОМАР – кандидат історичних наук, науковий
Людмила Григорівна співробітник Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Т.Рильського НАН
України.

- ЯРЕМКО** – кандидат мистецтвознавства, доцент,
Богдан Іванович професор кафедри музичного фольклору
Інституту мистецтв Рівненського
державного гуманітарного університету.
- ГАПОН** – старший викладач кафедри музичного
Людмила Дмитрівна фольклору Інституту мистецтв
Рівненського державного гуманітарного
університету, відмінник освіти України.
- РИБАК** – викладач кафедри музичного фолькло-
Юрій Петрович ру Інституту мистецтв Рівненського
державного гуманітарного університету.
- ГАВРИШ** – старший науковий співробітник відділу
Наталія Мирославівна історії Рівненського обласного краєзнав-
чого музею
- УКРАЇНЕЦЬ** – завідувачка відділу етнографії Рівнен-
Алла Миколаївна ського обласного краєзнавчого музею.
- КОВАЛЬЧУК** – голова Рівненського фольклорно-
Віктор Павлович етнографічного товариства, художній
керівник Етнокультурного центру
«Веснянка» Рівненського міського
Палацу дітей та молоді, відмінник освіти
України.

Сільське подвір'я; с. Дроздинь Рокитнівського району.
Фото Анатолія Похилока. 1998р. (архів Етнокультурного
центру «Веснянка» Рівненського ПДМ).

Роза ПАВЛИШИНА,
Сергій ТАРАСЮТА

Екологічні аспекти розвитку соціальної сфери на забруднених територіях

ВСТУП

Серед багатьох складних проблем сучасності чи не більше занепокоєння викликає загострення екологічної ситуації в різних регіонах планети, що створює загрозу виживанню людства. Особливо значної шкоди Україні завдала Чорнобильська катастрофа, внаслідок якої радіонуклідами забруднено 74 райони 11 її областей - Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Рівненської, Київської, Сумської, Тернопільської, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської.

Площа забруднених сільськогосподарських угідь у відповідності з даними НВО «Укрекологія» перевищила 4,7 млн. га. Вражено майже 700 тис. га. лісів, 1/5 території України забруднена цезієм-137 з рівнем забруднення в 0,5 Кі/км², і вищим.

Нині практично все сільське господарство України відчуває прес Чорнобильської катастрофи. Очищення ґрунтів від шкідливих речовин - процес надзвичайно довгий, період напівочищення триває 7-15 років. А комплекс агрохімічних заходів (включаючи дезактивацію ґрунтів) виявляється малоефективним. Тому, дбаючи про здоров'я населення, що проживає в забрудненій зоні, слід, перш за все, вдосконалювати саму структуру сільськогосподарського виробництва, добиваючись позитивного впливу на оздоровлення навколишнього середовища.

Для досягнення будь-якої з цілей програми, спрямованої на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, потрібно, перш за все, позбутися дефіциту знань. На думку практичних працівників, спочатку треба знати, що можна й чого не можна, а вже тоді виробляти план дій і забезпечувати його ресурсами. Чорнобильська катастрофа підтвердила стару істину - основна соціальна функція науки - одержання нової бази знань.

Борючись з наслідками звичайних лих (повені, землетруси тощо), можна адаптувати типові рішення до конкретних умов і обмежитися короткочасною участю представників різних галузей знань. Унікальність Чорнобильської катастрофи викли-

кає необхідність тривалої погодженої роботи чисельних колективів дослідників з природознавства, техніки і суспільствознавства, що ставить завдання вироблення спеціальної наукової політики. При цьому слід враховувати гостроту й нагальність соціального замовлення науки й надзвичайний характер зовнішніх обставин (розпад Союзу, економічна криза) і зниження наукового потенціалу (відірваність від світової науки, низьке матеріально-технічне забезпечення досліджень, «відплив мізків»); радіаційну безпеку для здоров'я фахівців, які протягом довгого часу займаються проблемами Чорнобиля. Ці фактори вимагають адекватної системи управління науковими дослідженнями. Тим часом політична та економічна криза в країнах СНД робить управління науковими організаціями дедалі менш концептуальним і дедалі більш ситуативним, що входить у гостру суперечність з внутрішньою логікою вивчення і розв'язання проблем Чорнобиля.

Останнім часом у зоні радіоактивного забруднення спостерігається уповільнення процесу впровадження ефективних природоохоронних технологій.

На жаль, технократичний підхід до розвитку продуктивних сил при ігноруванні законів біосфери зумовив виникнення величезних втрат не тільки в природі, але й у соціальному благополуччі людини. Проте до цього часу спектр соціальних проблем Чорнобильської катастрофи вивчено недостатньо. Поки що основний акцент у публікаціях робиться на використанні гуманітарної допомоги, засобах протидії радіаційному забрудненню. Водночас надзвичайно мало місця відводиться таким проблемам, як екологічна паспортизація об'єктів виробничої та соціальної сфер. Незважаючи на те, що останнім часом дедалі більше дослідників звертається до проблем екології в районах, забруднених радіонуклідами, мало уваги приділяється питанням взаємодії сучасного виробництва і соціальної сфери, орієнтації екологічної політики на людину, оптимізації розвитку соціальної сфери з урахуванням факторів навколишнього середовища як неодмінної передумови для забезпечення нормальної життєдіяльності та надійного соціального захисту населення.

Вивчаючи рівень розвитку соціальної сфери та забезпечення населення відповідними знаннями, а також аналізуючи і систематизуючи його, науковці дійшли висновку, що в забрудненій зоні до розвитку цієї сфери необхідно підходити інакше, ніж у районах, які належать до так званих «чистих» територій. Адже ця зона має цю специфіку і свої істотні особливості.

Якщо в переважній більшості регіонів одним з основних підходів при

будівництві будь-якого об'єкту було забезпечення мінімуму витрат, то в цій зоні головним принципом має стати забезпечення мінімуму шкоди для здоров'я людини і навколишнього середовища. Необхідно усвідомлювати: у наш час, як ніколи, економічним є тільки те, що є екологічним. Отже, капітальні вкладення як до виробничої так і до соціальної сфери слід виділяти, виходячи насамперед з позиції надійного забезпечення екологічної безпеки людини.

Як свідчить практика, загальний дефіцит товарів і послуг, зростання дорожнечі посилюють соціальну напруженість при переселенні жителів з Чорнобильської зони. Адже таке переселення важким тягарем лягає на плечі людей (особливо - забезпечення житлом, дитячими дошкільними закладами, працевлаштування та ін.), що нерідко є причиною повернення відселених сімей назад.

В Чорнобильській зоні існує сформована протягом багатьох десятиріч соціально-культурна сфера. Однак за рівнем розвитку вона значно відстає від інших регіонів України. Особливо це характерно для закладів охорони здоров'я та народної освіти. Практично в усіх забруднених областях показники забезпеченості населення основними фондами соціально-культурних галузей є значно нижчими від середньоукраїнських.

Аналіз показує, що існуюча мережа об'єктів соціальної сфери не враховує особливостей проживання населення в екстремальних умовах. Тому виникає нагальна потреба пошуку принципово нових підходів до формування і раціонального розміщення комплексу галузей соціально-культурної сфери. З метою створення екологічно безпечних умов для проживання населення в регіонах радіаційного забруднення, крім питань розвитку безпосередньо соціальної інфраструктури, необхідно розв'язати й такі проблеми, як створення соціально-екологічної структури, покликаної зменшити небезпеку поширення зони радіоактивного забруднення на інші регіони, забезпечення надійності охорони території від можливих порушень установлених режимів: перебазування до умов «чистих» регіонів промислового устаткування, технічних засобів, пам'яток культури з урахуванням рівня їх дезактивації; збереження лісових масивів, водоймищ, цінних рослин і тварин, природних заповідників та інших компонентів біосфери, які мають виняткове значення з точки зору підвищення рекреаційного потенціалу регіону; вибір місця для розміщення новобудов соціально-культурного призначення у відповідності з реальними потребами.

Враховуючи нинішній стан соціально-економічного розвитку України, її фінансові та ресурсні можливості, треба визначити найважливіші пріоритети, на яких необхідно зосередити зусилля в першу чергу. Серед пріоритетних напрямів подальшого соціально-економічного розвитку те-

риторій, які постраждали від аварії на ЧАЕС, головним слід вважати медицину. І це зрозуміло. Адже здоров'я є обов'язковим елементом розвитку продуктивних сил суспільства і головним життєвим благом кожної людини.

Водночас спеціалісти зазначають, що на забрудненій радіонуклідами території (з густиною забруднень ґрунтів ізотопами цезію від 5 до 15 Кі і вищою в розрахунку на 1 км²) сформувалась і підтримується напружена соціально-психологічна обстановка, яка вимагає вирішення ряду невідкладних проблем. Зокрема, у жителів зони зберігається почуття великої тривоги за своє здоров'я і здоров'я наступних поколінь у зв'язку з можливими наслідками радіаційного впливу.

За своїми характеристиками здоров'я населення України в цілому не відповідає сучасним стандартам, про що свідчать рівні захворюваності, народжуваності, смертності та природний приріст. У першу чергу це характерне для Чорнобильської зони. Чорнобильський фактор, у поєднанні з іншими негативними екологічними моментами, призвів до значного зниження рівня імунологічної резистентності населення. У більшості регіонів 30-35% жителі мають різні форми імунологічної недостатності. Як підтверджують матеріали офіційної статистики, останнім часом в динаміці стану здоров'я населення, що проживає в забрудненій зоні, у його віковій структурі спостерігається посилення негативних тенденцій. Медико-демографічні процеси характеризуються зростанням питомої ваги осіб пенсійного віку та зниженням частки працездатних, дітей і підлітків.

Соціально-економічні труднощі та екологічна обстановка останніх років негативно вплинули на розвиток популяційних процесів в Україні, що дістало свій вияв у тривалому зниженні народжуваності, підвищенні смертності та скороченні природного приросту населення. Спостерігається значне зростання смертності на селі внаслідок ішемічної хвороби серця, пневмонії, хронічних захворювань. Не виправдали себе складені раніше прогнози щодо захворюваності на рак щитовидної залози. У багатьох забруднених регіонах її реальні показники значно перевищили передбаченні. Очевидно, це зумовлене тим, що не було всебічно враховано основні фактори, які викликають це захворювання.

За даними соціологічних досліджень, проведених у забруднених районах, в основному здоровими визнано лише 8% оглянутих. Водночас у кілька разів зросла кількість захворювань органів дихання і травлення, системи кровообігу та нервової системи. При цьому показник первинної захворюваності збільшився в 2,3 рази. У забруднених районах захворювання ендокринної системи, крові та органів кровотворення, злоякісні новоутворення як у дорослого, так і у дитячого населення є в 3-10 разів частішими, ніж у чистій зоні. Внаслідок такого становища підвищується

показник мінусового приросту населення (в окремих регіонах з тенденціями до крутого падіння), різко змінюється вікова структура населення: зростає питома вага людей похилого віку і зменшується - дітей.

Забезпечення виживання в зоні радіоактивного забруднення передбачає не тільки оптимізацію взаємовідносин людини з навколишнім середовищем у всіх аспектах, але й створення відповідної інфраструктури соціальної сфери (і зокрема - системи охорони здоров'я). Структура захворюваності населення, її тенденція до зростання вимагають формування і вдосконалення мережі медичних закладів з урахуванням екологічного фактора.

Чисельні дослідження підтверджують, що наслідки Чорнобильської катастрофи акумулюють у собі дві важливі проблеми - еколого-економічну кризу і психоемоційний стрес. Це в свою чергу вимагає переорієнтації системи охорони здоров'я в районах радіоактивного забруднення в таких напрямках:

- зміщення акценту від лікувальної медицини в бік профілактики захворювань;
- підвищення значення соціальної профілактики хвороб і посилення інформаційної функції служби здоров'я;
- зміцнення відповідальності лікувально-профілактичних закладів перед суспільством за якість медичного обслуговування населення;
- здійснення комплексу заходів по забезпеченню соціальної та професійної реабілітації працівників з пошкодженим здоров'ям;
- жорсткий контроль за постачанням населенню зазначених регіонів екологічно чистих продуктів харчування і впровадження системи стимулювання виробничих колективів за нарощування виробництва продукції народного споживання.

Це означає, що, по-перше, при будівництві нових об'єктів медичного обслуговування населення доцільно використовувати такі проекти, які б передбачили необхідну кількість відповідних приміщень для профілактичної роботи. По-друге, у забруднених районах необхідно створити спеціальні реабілітаційні центри і центри амбулаторної реабілітації, а по-третє - повністю забезпечити їх медичними кадрами та лікувальними препаратами. Не менш важливо сформувати достатню мережу установ соціального призначення, покликаних забезпечити самотнім людям похилого віку, інвалідам, самотнім матерям і дітям-сиротам належну медичну допомогу, раціональне харчування, здоровий, культурний побут. Сьогодні кількість таких установ інтернатного типу дещо збільшилася. Проте не всюди рівень матеріального забезпечення і медичного догляду є задовільним.

Однією з причин захворюваності населення в багатьох регіонах є

рівень забрудненості території. А тому важливе стратегічне завдання полягає в розробці наукових основ і рекомендацій по підтриманню екологічно безпечного навколишнього середовища, по забезпеченню фізичного, технічного, соціального та екологічного благополуччя народу. Проте до цього часу навіть у забруднених регіонах кошти, що виділяються на охорону здоров'я, направляються саме на вирішення вже існуючих проблем, а не на те, щоб їх не допустити, – на терапевтичну допомогу, а не на зміцнення здоров'я людей і попередження захворювань. Розв'язанню цих ще не вирішених проблем покликане служити і розширення пропаганди санітарно гігієнічних знань. Однак поки що їй приділяється мало уваги. Досить сказати, що в другій половині 80-х років на це виділялось 0,5-1,5 коп. на рік у розрахунку на одного жителя. Тоді як на штат Аляска (США), населення якого дорівнює приблизно одному адміністративному району України, – відповідно 1 млн. доларів на рік.

Не дивно, що в нас, за даними спеціалістів, здоровий спосіб життя ведуть 7-8% населення (в США - 60, в Японії - 80%). Для подолання такої диспропорції, для створення єдиної системи забезпечення здоров'я населення України необхідно об'єднати зусилля держави, підприємств, кооператорів, засобів масової інформації та рад усіх рівнів.

У справі попереджування захворюваності важливе місце має приділятися поліпшенню умов праці. Адже від 20 до 40% трудовтрат зумовлені захворюваннями, прямо пов'язаними з незадовільними умовами праці. Статистика свідчить: там, де широко використовуються різні види механізованої праці, кількість травм досягає 0,1-0,4 на кожні 100 працюючих, тоді як там, де праця пов'язана з великим фізичним навантаженням, - 0,72. Інакше кажучи, охорона здоров'я працівників народного господарства (насамперед сільських жителів забруднених районів) повинна не просто включати перелік основних напрямків удосконалення лікувально-профілактичної допомоги, але й передбачити дійові заходи з поліпшення умов праці.

Попередити захворюваність населення можна тільки на основі нових методологічних підходів до оптимізації взаємовідносин у системі суспільство - природа. Разом з тим необхідно докорінно переорієнтувати пріоритети в галузі як наукових досліджень у сфері охорони здоров'я населення регіонів, що зазнали радіоактивного забруднення, так і практичної організації медико-санітарної допомоги. Така переорієнтація є особливо актуальною для Житомирської, Чернігівської та Рівненської областей, де зміни в стані здоров'я жителів проявилися більшою мірою, ніж в інших регіонах. На жаль, до останнього часу в цій важливій сфері спостерігається своєрідне «замкнуте коло»: неухильна неухвага до профілактики веде до погіршення стану здоров'я населення, до зростання кількості

хвороб. Водночас пріоритетне фінансування лікувальної медицини не покриває зростаючих витрат на медико-санітарні потреби. Це коло необхідно негайно розірвати.

У структурі сфери охорони здоров'я населення в радіаційно забруднених регіонах велика роль повинна належати системі реабілітації. Причому це має бути як спеціальна, так і психологічна реабілітація. Саме психологічні зміни є однією з головних причин, що перешкоджають відновленню працездатності. Досвід роботи українських, а також білоруських медичних закладів підтверджує ефективність так званої «малої» психотерапії, покликаної сприяти психологічній адаптації жителів забруднених зон до змін внаслідок стресових ситуацій. Свчасна і адекватна фізична реабілітація цієї категорії хворих, комплексне застосування всіх видів лікувально-профілактичної допомоги, із забезпеченням чіткої послідовності та безперервності між етапами реабілітації, дозволяють підвищити медичну і соціально-економічну ефективність відновлювального лікування.

Внаслідок катастрофи на ЧАЕС стресовий стан багатьох громадян набрав хронічного характеру. Спеціалісти стверджують: навіть за умови, що людина залишила заражену територію, вона все одно через усе життя проносить відбиток Чорнобильського лиха. Як відомо, у першу чергу відселенню підлягають діти віком до 18 років. А тому вдосконалення роботи освітньої системи (дитячих дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних та інших навчальних закладів), яка функціонує на забрудненій території, має перебувати в центрі уваги педагогічної, психологічної та медичної науки, від яких слід чекати науково обґрунтованих пропозицій щодо специфіки діяльності навчальних закладів у зоні радіологічного контролю.

Варто зазначити, що умови роботи закладів освіти в забруднених зонах, безперечно відрізняються від її умов у інших регіонах, де є можливість повною мірою використовувати фактори природної рекреації (річку, ліс, луки) з метою зміцнення здоров'я.

Звичайно, стан здоров'я школярів і учнів інших навчальних закладів відображає об'єктивну ситуацію, у якій вони перебувають.

Встановлено, що чимало дітей, які понад 5 років живуть на забруднених територіях, стали більш вимогливими до інших і значно менш вимогливими до себе. В багатьох з них формується психологія «жертви», пасивне ставлення до життя, невпевненість у своїх силах.

Виходячи з цього, екологічну освіту в дитячих дошкільних закладах, школах, профтехучилищах та інших навчальних закладах, що функціонують на забруднених територіях, необхідно підняти на рівень нових вимог. Насамперед слід провести радіоекологічну паспортизацію всіх

об'єктів соціально-культурної сфери, що функціонують у забрудненій зоні, і визначити галузеві та регіональні пріоритети їх оновлення.

Аварія на Чорнобильській АЕС стала найбільшою в світі техногенною катастрофою. Вона завдала важкого удару економіці України, негативно вплинула на розвиток соціальної сфери нашого суспільства, неоправно погіршила стан здоров'я людей, які брали участь в ліквідації її наслідків, та населення, яке отримало значні дози додаткового опромінення.

В Концепції проживання населення на території України основним принципом радіоекологічного захисту визнано поетапне відселення в екологічно чисті місцевості за тимчасовим критерієм щільності забруднення ґрунту радіонуклідами (цезієм, стронцієм, плутонієм). Саме цей принцип покладено в основу зонування території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Основна кількість радіоактивного матеріалу випала на територію Українського та Білоруського Полісся.

Внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС в Україні виявлено близько 1,24 млн. га сільськогосподарських угідь з щільністю забруднення ґрунту цезієм-137 від 1 до 15 кі/км², з яких 131 тис.га мають щільність забруднення від 5 до 15 кі/км².

Згідно з Законом України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», угіддя на мінеральних ґрунтах, що забруднені понад 15 кі/км², та угіддя на органогенних ґрунтах з рівнем забруднення понад 5 кі/км² виведені із землекористування. На інших землях ведеться сільськогосподарська діяльність. Вміст радіонуклідів у продукції, що виробляється на них, не повинен перевищувати діючих нормативів.

Вивчення радіоекологічної ситуації в районах Українського Полісся показує, що цей регіон відрізняється надзвичайно високим надходженням цезію-137 в організм людини через харчові продукти - м'ясо, молоко. Це пояснюється слабким закріпленням цезію-137 у легких за механічним складом ґрунтах при високому зволоженні.

З цих ґрунтів цезій-137 інтенсивно надходить в рослинність лук та совищ, накопичується у м'ясі і молоці сільськогосподарських тварин. Вживання сільськими жителями овочів, фруктів, продукції лісу - грибів та ягід - та інших продуктів місцевого виробництва підсилює накопичення радіонуклідів у цієї групи населення. Основною причиною прискореної міграції цезію-137 по харчових ланцюжках є низький вміст у ґрунтах Полісся слюдяних мінералів, здатних фіксувати цезій-137.

Необхідність ведення агропромислового господарства в зоні забруднення вимагає розробки та впровадження заходів по зниженню накопи-

чення радіонуклідів і в першу чергу цезію-137 у сільськогосподарській продукції.

На вирішення цих завдань спрямовані зусилля наших вчених і спеціалістів провідних наукових установ і організацій України.

Як показали результати наукових досліджень, які проводились в нашій країні і за кордоном, одержання екологічно чистої продукції в умовах допустимих норм на забрудненій території можливе лише на основі забезпечення високого рівня культури виробництва і ступеня його інтенсифікації, ефективного впровадження досягнень сільськогосподарської, меліоративної науки і передового досвіду в практику господарств при безперечному дотриманні і виконанні науково-обґрунтованих рекомендацій у відповідності з даними радіаційної обстановки, які постійно уточнюються на місцях як в громадському, так і в індивідуальному секторах виробництва рослинницької і тваринницької продукції.

Науковцями нашого регіону вже запропоновано для зниження накопичення радіонуклідів використовувати звичайні агротехнічні заходи, які підвищують родючість ґрунтів і урожайність, такі як вапнування, внесення в необхідній кількості та співвідношенні мінеральних добрив, підбір сільськогосподарських культур і специфічні заходи з внесення ґрунтопокрощувачів і сорбентів (бенталітів, цеолітів), проведення дезактиваційного обробітку ґрунту (переорювання, заглиблення забрудненого шару).

Для забезпечення оптимальних умов проживання населення на забруднених територіях необхідне об'єктивне наукове обґрунтування стану території, розробка і впровадження таких технологій, які виключали б надходження радіонуклідів у продукцію сільськогосподарського виробництва й організм людини.

Комплекс заходів, спрямованих на одержання рослинницької продукції, яка відповідає радіологічним стандартам, складається з 4-х груп: організаційних, агротехнічних, агрохімічних, технологічних.

Комплекс основних агротехнічних і агрохімічних заходів, спрямованих на зниження радіоактивного забруднення, включає:

- проведення глибокої оранки з оборотом пласта;
- збільшення площ під культури з низьким рівнем накопичення радіонуклідів;
- вапнування;
- внесення підвищених доз мінеральних добрив;
- внесення органічних добрив та меліорантів.

Процес накопичення радіонуклідів сільськогосподарськими рослинами з ґрунту залежить від впливу фізико-хімічних характеристик радіонуклідів, властивостей ґрунтів, агробіологічних особливостей рослин і

агротехніки вирощування культур. Поведінка стронцію-90 і цезію-137 у системі «ґрунт - рослина» характеризується рядом відмінних особливостей. Надходження стронцію-90 в рослини із ґрунтів у більшості випадків за інших однакових умов приблизно в 10 разів більше, ніж цезію-137. Проте на легких піщаних і торфових ґрунтах Українського Полісся спостерігається інтенсивна міграція цезію-137, при цьому перехід його в рослини іноді співставний з накопиченням стронцію-90. Найбільш широко розповсюджені в зоні аварії кислі, бідні елементами мінерального живлення, легкі піщані ґрунти.

На міграцію радіонуклідів у системі «ґрунт - рослина» великою мірою впливають властивості ґрунту. У поліських районах найбільш поширеними є дерново-підзолисті та торфові ґрунти.

Радіологічною наукою доведено, що міграційна здатність основних радіонуклідів у системі «ґрунт - рослина» на цих типах ґрунтів значно вища, ніж на ґрунтах з більш важким механічним складом.

Особливе занепокоєння викликають торфовища, де інтенсивність переходу радіоцезію в урожай у 2-6 і більше разів вища, ніж на дерново-підзолистих ґрунтах.

Перехід стронцію-90 і цезію-137 з кормів у молоко та м'ясо залежить від режиму годівлі, складу кормів та віку тварин, їх фізіологічного стану та інших факторів. В організмі тварин цезій-137 концентрується головним чином у м'язовій тканині, а стронцій-90 – у кістковій. Надходження стронцію-90 і цезію-137 в молоко залежить від періоду лактації і продуктивності тварин: чим вищий добовий надій корови, тим менша концентрація цих радіонуклідів у молоці. Перехід цезію-137 у молоко корів коливається від 0,4 до 1,2% на 1 літр від добового споживання з кормами. З кормів у м'ясо і молоко цезій-137 переходить більш інтенсивно.

Особлива увага повинна приділятися молочнотоварному ланцюгу, оскільки молоко споживають повсякденно і, що дуже важливо, це - головний продукт дитячого харчування. На жаль, поки що існуючі способи і прийоми, що стимулюють перехід радіонуклідів із корму в тваринницьку продукцію, не зовсім ефективні. На практиці ці заходи обмежуються підбором складових раціону. При цьому враховують здатність окремих видів рослин до накопичення певних радіонуклідів.

Дослідженнями встановлено, що перехід цезію в молоко і м'ясо великої рогатої худоби в 1,5-2 рази вищий при використанні раціонів, у яких переважають зелені корми, ніж при годівлі тварин зерном та грубими кормами. Незадовільні результати одержано під час згодовування худобі сіна порівняно з раціонами, куди, крім останнього, входили ще соковиті та концентровані корми. Тому прийнятним виявився такий тип

годівлі корів, у якому найбільшу частку становили зернофуражні культури і коренебульбоплоди.

Найменший ступінь накопичення цезію характерний для кукурудзи, тритикале, проса, кормових буряків, стокосола безостого і тимофіївки лучної. Водночас, незалежно від виду кормової культури, більша забрудненість спостерігається у листостебловій частині, ніж у зерновій. Так, вміст цезію в листі і стеблах кукурудзи у 8,3 рази вищий, ніж у качанах. У проса, тритикале і ячменю - відповідно у 5,7; 5,3 і 2,5 рази.

Необхідно віддавати перевагу біологічно повноцінній годівлі тварин з обов'язковим контролем раціонів щодо вмісту сухої речовини, перетравного протеїну, цукру, крохмалю, сирової клітковини, жиру, вітамінів, зольних елементів, а в їх складі - калію і кальцію, які знижують резорбцію радіонуклідів у шлунково-кишковому тракті.

Одержання «чистих кормів» - одне з найважливіших завдань агропромислового комплексу зони Полісся, оскільки споживання забруднених продуктів тваринництва дає основний внесок у дозу внутрішнього опромінення населення. У зв'язку з цим необхідно дуже ретельно підходити до розробки схем кормових сівозмін і технологічних карт вирощування кормових культур. При цьому повинні враховуватись властивості ґрунтів, біологічні властивості вирощуваних культур, застосування тих чи інших засобів основного обробітку ґрунту, види і дози органічних і мінеральних добрив, доцільність застосування тих чи інших видів меліорантів, знижуючих надходження радіонуклідів у кормові культури.

Рослинницяка продукція, одержана в умовах польової сівозміни, навіть при відносно високих рівнях радіоактивного забруднення ґрунту, як правило, відповідає існуючим нормативам. Меншою є можливість одержання нормативно «чистих» кормів на природних сіножатях і пасовищах при тих же рівнях радіоактивного забруднення, бо через ряд особливостей міграція радіонуклідів на них проходить більш інтенсивно, ніж на орних. На природних сіножатях і пасовищах навіть через декілька років після аварії більша кількість цезію-137 (55-98%) знаходиться в дернині - верхньому шарі ґрунтового профілю. Внесок дернини в радіоактивне забруднення молока і м'яса особливо помітний на малопродуктивних пасовищах, які характерні для зони Західного Полісся України.

Ще одна досить суттєва особливість міграції радіонуклідів на луках Полісся пов'язана з періодичним затопленням більшості цих угідь паводковими водами. Ця обставина сприяє не лише інтенсивному пересуванню радіонуклідів по ґрунтовому профілю, але й посиленому засвоєнню цезію-137 з ґрунту рослинами на перезволожених заплавах луках: ці показники у 8 разів вищі, ніж на суходільних (або осушених) площах з аналогічним ґрунтовим покривом.

Проведені дослідження показали, що цезій-137 знаходиться в різних ґрунтах переважно в необмінній формі. Лише в торфово-глеєвих ґрунтах кількість обмінної форми цезію-137 може досягати 50 %, що й зумовлює підвищений перехід його в травостій.

Реакція ґрунтового розчину впливає на закріплення радіонуклідів у ґрунті і доступність їх рослинам. Найбільша міцність закріплення радіонуклідів відмічена при нейтральній слаболужній реакції середовища. Оскільки ґрунти Полісся мають, як правило, підвищену кислотність, то й рухливість в них радіонуклідів, а відповідно й доступність рослинам висока, що обумовлює одержання продукції вище ДР-97.

Перехід цезію-137 в рослини залежить не тільки від агрохімічних властивостей ґрунту, механічного і мінерального складу, але й від його вологості в зоні поширення кореневої системи рослини. В умовах надлишкового зволоження фіксація цезію-137 ґрунтом зменшується, зростає швидкість міграції радіонукліда по профілю ґрунту і виникає небезпека надходження його в ґрунтові води.

Вміст цезію-137 у травостій на торфових ґрунтах при рівнях ґрунтових вод більш як 1 м значно менший, ніж на ґрунтах, де ґрунтові води вищі від 0,5 м. В траві на осушених торфовищах, дерново-підзолистих та глеєво-піщаних ґрунтах накопичення цезію-137 у 3-10 разів менше, ніж у травостой на ідентичних неосушених ґрунтах.

Для зменшення надходження цезію-137 у рослину осушення і меліорація площ повинні включати такі роботи:

- підготовчі - вирівнювання території, видалення купин, кущів, чагарників і осушення за технологіями, з урахуванням типу ґрунту;
- агрохімічні і агротехнічні - підвищення родючості осушених ґрунтів і зменшення переходу радіонуклідів у сільськогосподарську продукцію.

На торфовищах і мінеральних ґрунтах слід забезпечити зниження рівнів ґрунтових вод до 80-130 см. Проведення осушуваної меліорації з наступним залуженням травами, які накопичують мінімальну кількість цезію-137, дасть змогу отримувати чисті корми. На торфових ґрунтах з гумусовим шаром не менше 50-60 см необхідно проводити ретельну обробку цього шару фрезою із застосуванням елементів корінної меліорації ґрунту.

Осушувальні роботи та освоєння осушених ґрунтів рекомендується проводити прямими комбінованими ґрунтообробними знаряддями, не допускаючи переносу радіонуклідів на прилеглі агроландшафти.

Осушені ґрунти найбільш доцільно відводити під кормові сівозміни. Залуження травосумішами, які накопичують найменшу кількість цезію-137, знижує забруднення кормів. Перевагу необхідно віддавати таким видам культур: люцерна жовта, горох мишачий, райграс, стоклоц бе-

зостий, лисохвіст лучний, тонконіг лучний і болотний, грястиця збірна, очеретянка звичайна, мітлиця біла. Підбором видів і сортів бобових трав можна покращити якість кормів за вмістом поживних речовин.

Вапнування осушених ґрунтів (з урахуванням рН), внесення калійних (100-150 кг діючої речовини 1 га), фосфорних добрив (60-80 кг діючої речовини 1 га), мікродобрив, які містять магній, бор, цинк, знижують вміст цезію-137 у продукції рослинництва в 2-2,5 раз.

Отже, критичність ландшафтів Полісся з точки зору інтенсивності міграції радіонуклідів у трофічних ланцюгах насамперед зумовлюється типами ґрунтів, до яких в основному належать торфові, торфопо-глеєві і торфопо-болотні з високим вмістом органічної речовини – від 20 до 60%, дуже низьким вмістом глинистих мінералів і мулистої фракції, кислою реакцією ґрунтового розчину (рН = 4,2-5,4) і високою зволоженістю. На таких ґрунтах коефіцієнт переходу радіоцезію в системі «ґрунт - рослина» може перевищувати відповідні показники на дерново-підзолистих ґрунтах у 4-18 разів.

Наукова політика

Масштабність проблем Чорнобильської катастрофи об'єктивно вимагає залучення до досліджень великої кількості науковців. При скромних обсягах фінансування в 1988-1990 рр. роботи виконувались порівняно невеликим числом учасників, серед яких переважали кваліфіковані спеціалісти з елітарних науково-технічних колективів, що сформувалися в рамках програми зі створення атомної зброї. Але після виділення значних коштів у 1991 році різко зросла кількість науковців, які підключилися до досліджень. Виникла небезпека профанації науки внаслідок масового припливу колективів, які потребують фінансової підтримки для виживання в умовах економічної кризи, але не завжди готові до кваліфікованих досліджень у певній галузі, а міждисциплінарних і поготів. Рівень знань з проблем ядерної катастрофи в багатьох із них явно недостатній. Тому слід визнати пріоритетними перепідготовку і підвищення кваліфікації фахівців, зайнятих фундаментальними і прикладними дослідженнями наслідків Чорнобильської катастрофи. Форми такої перепідготовки повинні бути адекватними міждисциплінарному характерові всієї роботи. У процесі навчання на коротко- і середньострокових курсах спеціалісти опановуватимуть не тільки новітні знання «власної» науки, а й основи суміжних дисциплін усього спектру посткатастрофних процесів.

Стосовно участі соціологів у роботах за чорнобильською програмою можна запропонувати ряд конкретних заходів, для ознайомлення спеціалістів з основними науковими ідеями в галузі соціології катастроф необхідно проводити міжнародні симпозиуми, організувати підвищення кваліфікації соціологів. Розгортання міждисциплінар-

РІВНЕНСЬКА ОБАДЕРЖБІБЛІОТЕКА

них досліджень вимагає відповідного інформаційного забезпечення.

Проблема подолання наслідків Чорнобильської катастрофи вимагає вжиття невідкладних заходів та забезпечення відповідного фінансування з боку держави, а також координації зусиль фахівців різних галузей.

Література:

1. Рекомендації по реалізації обласної програми мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС в Рівненській області. - Київ, 1998.-45 с.
2. Ведення сільського господарства в умовах радіоактивного забруднення території України внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС на період 1999-2002 рр. (Методичні рекомендації). - Київ, 1998. - 104с.
3. Загальнодозиметрична паспортизація населених пунктів України, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобильської аварії. Збірка 9. - Київ, 1997. - 102с.
4. Виконання у 1997 році національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи. Річна доповідь. - Київ, 1998. - 55с.
5. Проблемы сельскохозяйственной радиологии. Сборник научных трудов. - Киев, 1991.
6. Проблемы сельскохозяйственной радиологии. Сборник научных трудов. Выпуск 2. - Киев, 1992.
7. Проблемы сельскохозяйственной радиологии. Сборник научных трудов. Выпуск 3. - Киев, 1994.
8. Радіаційна ситуація на сільськогосподарських угіддях Чернігівської області та заходи щодо зниження її негативної дії (Методичні рекомендації). / Кол. авт. Ред. П.П.Надточий. // Київ: Аграрна наука: 1998. - 80с.
9. Инструкция определения дополнительной потребности материально-технических ресурсов для сельского хозяйства в зоне радиоактивного загрязнения., НИГПИПА. Минск, 1998. - 17с.
10. Мазур Г.А. Вирощування екологічно чистої продукції рослинництва. -Київ / «Урожай», 1992р.
11. Довідник працівника агрохімслужби. / за ред Б.С.Носка. - Київ: Урожай, 1986. - С.312.
12. Вирощування екологічно чистої продукції рослинництва. / під ред. Е.Г. Дегодюка. - Київ: Урожай. - 1992. - 320с.
13. Рекомендації зі створення і ведення галузі м'ясного скотарства в забруднених радіонуклідами районах України. / Кол. авт.: М.В.Зубець, Г.О.Богданов, Г.Т. Шурун та ін. // Київ, 1998. - 56с.
14. Програма перепрофілювання господарств на розвиток м'ясного скотарства в забруднених радіонуклідами районах України на 1996-2000 роки. / Кол. авт.: Г.Т.Шурун, Ю.Ф.Мельник, П.П.Надточий та ін. // Київ, 1998. - 62с.
15. Положення про радіологічну службу Мінагропрому України (проект). -Київ, 1999.

Богдан ЛУКАНЮК
*Найперші фонографічні записи в Україні:
Городоцький музей*

Найперші записи народної музики на фонограф в Україні здійснили Федір Рудольфович Штейнгель і Валентин Олександрович Мошков - особистості вельми колоритні та водночас майже зовсім незнані, принаймні українській етномузикології, в історії якої їм, проте, судилося відіграти знаменну роль.

Хоча В.Мошкова звичайно називають «відомим етнографом» [44: 33; 52: 115; 120: 298] і своєю подвижницькою, не раз піонерською працею, особливо в царині вивчення культур національних меншин, він, безперечно, прислужився чималою мірою російській, українській, білоруській, польській, молдавській та болгарській етнографії - загальній і музичній, - наявні в літературі відомості про нього самого, як і про його дуже різнобічну діяльність, вкрай скупі й обмежуються принагідними згадками. Дотепер, наскільки відомо, йому не те що не було присвячено більшменш поважної розвідки (поза коротесенькою прижиттєвою характеристикою-рекомендацією [44]), а й ім'я його чомусь не потрапило в жодну із загальних і навіть спеціальних музичних енциклопедій.

За єдиним на сьогодні знаним джерелом фактографічних даних про В.Мошкова [5: 199], народився він півтора століття тому (1852 року) і за основним родом своїх занять був офіцером¹ Головного штабу артилерійського управління Військового міністерства Російської імперії, а за покликом душі - народознавцем, діяльним членом Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі². Там же наводиться і список із семи його робіт, що охоплює період від 1889 до 1900 року [61; 62; 60; 75; 67; 73; 74].

На перше місце в цьому списку винесено, всупереч прийнятому хронологічному принципу [5: 6], казанські публікації В.Мошкова (які з перервами виходили протягом майже десяти літ трьома частинами³ [61; 62; 63]), може, тому, що саме завдяки їм він став відомим як один із перших збирачів народної музики т.зв. «малих народів» Волзько-Камського краю (чувашів, татар, ногайців і киргизів). Згромаджені ним матер-

¹ У чині полковника [44: 33].

² Його Етнографічний відділ у 1901 році нагородив В.Мошкова малою золотою медаллю «за всю сокупність праць» [44: 34]).

³ Остання з них [63] чомусь відсутня у тому списку, зрештою, як і ціла низка інших публікацій В.Мошкова - не тільки немужичих [59; 64; 65; 68; 69; 71; 72; 76; 77; 78], але й суто (етно)музикознавчих [57; 58; 66].

іали склали доволі цінні, а головне - справді документальні причинки для ґрунтовніших порівняльних досліджень слов'яно-східних музичних взаємин, у т.ч. в зв'язку з відомими гіпотезами Петра Сокальського про орієнтальні впливи на руську музику [94: 156-157, 172-174, 177, 183, 187]. На ці зібрання неодноразово покликався Климент Квітка в своїх студіях про пентатоніку та походження хроматизму [33: 63, 318; 34: 49], а в передмові до свого другого збірника народних пісень, обговорюючи явище «вокалізаційних складів», підкреслив пріоритетність спостережень В.Мошкова, який на півтора десятка літ раніше за Роберта Ляха писав, що «подібно до того, як і в росіян, у співі чувашів майже всякий збіг двох шелестових звуків оминається вставлюванням голосових е, а, и і т.п.» [38: XI]. Аналогічно Філарет Колесса в своїй характеристиці народновиконавських особливостей Полісся відзначив, що на специфічну манеру «не доспіувати останній склад» звернув увагу свого часу власне В.Мошков⁴ [43: 52]. Окрім того, з його болгарського збірника [66] в своїх музично-слов'язнавчих студіях користав той же К.Квітка [37: 52], а за ним і Володимир Гошовський [20: 134⁵, 135].

Прихильність українських етномузикологів до джерельних напрацювань В.Мошкова поділяли і поділяють, здається, далеко не всі. Так, у ґрунтовній історії польської фольклористики згадано його лише як одного з чужоземних дописувачів варшавського журналу «Вісла» [120: 298], але не як дослідника питомої польської етнокультури [75; 76] чи пісенності російських старовірів-філіпонів у Польщі [73], хоча на його фактографічні дані неодноразово посилався Казимир Мошинський [128: 408; 129: 403, 634; 130: 539]. У Болгарії ж про В.Мошкова взагалі не знають нічого⁶, незважаючи на те, що саме його збірка виявилася якщо не першою суто музичною публікацією болгарського пісенного фольклору (нехай і діаспорного), то принаймні однією з найперших⁷; більше того, вона навіть не згадується у вступному огляді дотичних джерел в академічному зводі зразків болгарської народної музики на теренах України та Молдови [30: 20-21].

Як не дивно, і в Росії, на батьківщині В.Мошкова, його музично-етнографічні праці залишилися також практично непоміченими. Показово, що вони повністю відсутні у величезному бібліографічному списку на понад тисячу позицій у книзі про мелодику слов'янського календарного фольклору такого знавця російської етномузикознавчої літератури, як

4 У статті [58].

5 Тут цитується мелодія № 17 із болгарського збірника В.Мошкова.

6 Інформація Пані професор Розмарі Стателової з Інституту мистецтв Болгарської Академії Наук, за що складаю їй сердечну подяку.

7 Фактично другим з ряду, але зчаста цитованим, а тому, як вважається, першим класичним збірником (хоча й також діаспорним і з тих же околів південної Бессарабії) стало наступне видання Болгарської Академії наук [102].

Ізайї Земцовський [26: 195-222]. Тільки окремі фрагменти допису В. Мошкова про географічні відмінності в народній музиці [67: 49-53] знайшлися в хрестоматії з історії російської музичної фольклористики [90: 219-222], даючи в той спосіб загально уявлення про його науковий рівень, однак там же в об'ємистій вступній статті він ніяк не охарактеризований, бодай у зв'язку з обговоренням проблематики вивчення в Росії «іно-родницьких культур» [90: 62]⁸.

К.Квітка в сорокових роках минулого століття писав про нього принагідно так: «В.Мошков, зауваживши безпівтоновість більшості записаних ним мелодій чувашів і нижньоволзьких татар, спробував їх проаналізувати і класифікувати. Записи його виглядають дещо аматорськими, проте не можуть бути вилучені з [поміж] наукових матеріалів, [оскільки] й пізніші записи чуваських мелодій, зроблені вправнішими музикантами, загалом підтверджують ті уявлення про чуваську мелодику, які дають записи В.Мошкова. Теоретична його ерудиція, здається, не виходила за межі того, що можна було вчитати у П.Сокальського» [34: 49]. Присуд доволі суворий, та в принципі справедливий⁹. Аматорський рівень нотацій В.Мошкова засвідчують і відомі його рукописні українські зібрання [70]. Вони не позбавлені помилок, що йдуть переважно від незнання основ типології української пісенної мелодики, подібно як і в інших російських музикантів-фольклористів на чолі з самою Євгенією Ліньовою [35; 19; 79], але цілком даються відчитувати в системі більш фахово зафіксованих варіантів. Прикладом тому може служити хіба найневдаліший серед його записів - мелодія пісні «Про знесення панщини» у виконанні солдата Лебедюка з села Новосілок Олеської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії¹⁰ [70: арк. 7]. Запис К.Квітки тієї ж пісні, співаної приблизно в той же час по сусідству в с.Колодяжне (тепер Ковельського району Волинської області) [36: № 89], показує, що В.Мошков вірно схопив звуковисотність наспіву, але абсолютно не зрозумів його оригінального ритмічного рисунка:

8 Останнім часом наче відбулися зміни на краще: Сектор фольклору Російського інституту історії мистецтв у Санкт-Петербурзі підготував до друку двотомник етномузикознавчих праць В.Мошкова (в перший том увійшли статті з російського фольклору, в другий - його тюркознавчі роботи). За цю інформацію складаю сердечну подяку Панові доктору Михайлові Лобанову з Санкт-Петербурга.

9 Стосовно останнього твердження, К.Квітка, напевно, помилився: на той час, коли почали виходити казанські публікації В.Мошкова, він ще не знав трактату П.Сокальського [94], позаяк навіть у своїй першій польській статті [76], описуючи структури пісенних віршів, поклався тільки на більш ранню працю іншого видатного українського фольклориста Олександра Потебні [88]

10 Тепер такого села немає, а с.Олеськ належить до Любомльського району Волинської області

[Без темпу] В.Мошков

Бу - ла Поль - ша, бу - ла Поль - ша та й ста - ла Ру -

Moderato К.Квітка

Бу - ла Поль - ша, бу - ла Поль - ша, а те - пер Ро -

сс - - - я, не за - сту - пить син за бать - ка, а бать - ко

сі - - - я, - не за - сту - пить син за бать - ка, а бать - ко

за си - на.

за си - на.

Інші, переважно баладні мелодії, з серії заспіваних йому солдатами¹¹, значно простіші, тож відповідно їхні нотації, поминаючи дрібні, малосуттєві похибки, видаються словна достовірними, тим паче коли підходити до них не з позиції абсолютної досконалості, а строго історично. На загальному фоні кінця XIX - початку XX століття вони практично нічим не поступаються нотним записам (принаймні на теренах колишньої Волинської та сусідніх губерній) більш визнаних його сучасників - Миколи Янчука [112; 113], Оскара Кольберґа [124; 125] та Якова Сенчика [92]; серед них вигідно вирізняється хіба що доробок Миколи Лисенка - основоположника типологічної транскрипції в українській музичній фольклористиці [46; 47; 98: 169-177].

Те ж значною мірою стосується й дослідницьких праць В.Мошкова, які, попри здебільшого маловиправдані та несистемні порівняльні екс-

¹¹ Очевидно, В.Мошков у такий спосіб прибирав матеріали для задуманого (але не реалізованого) монографічного дослідження, аналогічного опублікованому про вбитого коханця [71; 76]. При цьому, треба відзначити, він давав відповідним пісням не зовсім точний заголовок - «Похищення» («Викрадення»); насправді ж в їхніх сюжетах всюди йдеться не про викрадену, а власне зваблену дівчину чи жінку (грунтовний розгляд варіантних розгалужень даного сюжету див.: [39, а також коментар В.Гошовського 34: 194-196]).

курси, відзначаються виразним новаторським спрямуванням. Він завжди не тільки намагався запровадити в науковий обіг свіжі, ще абсолютно не знані матеріали і факти з власної теки збирача, але й додавав до них надзвичайно влучні спостереження (як відзначені К.Квіткою чи Ф.Колессою), пропонував оригінальні теоретично-методологічні підходи й ідеї. Власне він, наприклад, чи взагалі не першим спробував окреслити предмет і завдання географічного етномузикознавства, порушуючи водночас питання про «музичні говори»¹² [67], започаткував вивчення обрядово-сакрального функціонування окремих народних інструментів [74], задовго до К.Квітки застосував моделювання модифікованих («розпросторених») віршів при аналізі еволюційних перетворень пісні в процесі її міграції й асиміляції [76; пор.: 31] і т.д. і т.п.

Безперечний піонер у багатьох починаннях, В.Мошков усе ж не зумів по-справжньому утвердити себе хоча би в якійсь галузі етнографічної науки головним чином через явно надмірну широту, а по правді сказати - безладність, розхристаність своїх зацікавлень, хаотичне перескакування з теми на тему, з місця на місце, призиблюючи, підмічаючи, описуючи і т.ін. усе що-де-як дається мало не на всьому обширі старої Російської імперії, залишаючись у всьому аматором, авторитет і заслуги якого переважно минають разом із ним.

Коли у світ починали виходили казанські видання В.Мошкова, його вже не було над Волгою. Правдоподібно, з кінцем 80-х років XIX століття він, можливо, з обов'язку служби, перенісся до Польщі, де й продовжив свої музично-етнографічні заняття. В усякому разі, 1889 року з'явилось його повідомлення про польський мандрівний ляльковий театр з музикою та співами [75] (на яке, до речі, негайно відгукнувся варшавський журнал «Вісла» [132]), а дещо пізніше, 1891 року, в селах Благодатне (Біскупец) та Іванівка (Кукалі) Груєцького повіту Варшавської губернії¹³ йому вдалося записати понад 100 співів російських старовірів-безпопівців [73], життям і музичною культурою яких цікавився постійно і віддавна¹⁴ [60; 67; 70].

До Варшави майже 40-літній В.Мошков прибув досвідченим збирачем із солідними польовими набутками, маючи за плечима не тільки нотування народномузичних творів волго-камських малих народностей. З посилань його на власний архів випливало б, що на той час він уже розпоряджався численними фольклорними матеріалами щонайменше

¹² Пор.: [20: 11-12, 19-20; 21: 41, 51-52; 49].

¹³ Тепер відповідно Брвінувського та Груєцького повітів Мазовецького воєводства.

¹⁴ Також серед солдатів варшавського гарнізону знайшовся старовір безпопівської осиповської течії росіянин Яковлев з села Бродник Базарської волості Овруцького повіту (тепер Народицького району Житомирської області), від якого В.Мошков записав дві різні мелодії до пісні про зведеницю («Похищение») та російські пісні «Вылетали добырые мысли во чистое поле» і «Котись, яблочок, куда котисься» (70: арк. 8-11).

з дев'яти російських губерній (на величезному просторі від Карелії до Надамурського округу на Далекому Сході)¹⁵ та ще з трьох східноукраїнських¹⁶ (загалом же ним було опитано майже 200 інформантів-українців), а також записами 300-400 пісень від кількадесятьох білоруських співаків [67; 76]. Тож не дивно, що йому чи не відразу вдалося зав'язати контакти з представниками місцевої етнографічної науки, зокрема з Яном-Олександром Карловичем, тодішнім головним редактором «Вісли», й стати багаторічним співробітником цього журналу [120: 298], що тільки-но почав виходити (з 1887). На його сторінках В.Мошков опублікував три дописи [76; 77; 78], перший з яких базувався майже виключно на привезених із собою матеріалах, два наступні відбивали уже результати нових, очевидно, звичних для нього регулярних виїздів у терен (передусім у Варшавській та Сідлецькій губерніях), а заразом засвідчили виразну перемену в його зацікавленнях - з переважно музично-фольклористичних на суто етнографічні.

Можливо, при цьому не обійшлося без впливу генеральної географічно-антропологічно-етнографічної спрямованості тієї ж «Вісли», хоча були тому, либонь, й інші спонуки. У Варшаві В.Мошков близько зацікавився не лише з польськими етнографами, також досить швидко йому вдалося зблизитися і з колом українських шанувальників рідної старовини, що саме тоді перебували у столиці надвіслянського царства. Напевно, не так з власної ініціативи, як радше з намови когось зі своїх нових знайомих-українців він того ж таки 1891 року занотував отих, згаданих уже вище, півтора десятка народних пісень від солдатів варшавського гарнізону, вихідців із Волинської губернії.

Таким намовником, очевидно, міг бути перш за все їхній земляк - барон Федір (Теодор) Штейнгель¹⁷ (1870 - 1946), тоді студент природничого відділення фізико-математичного факультету Варшавського університету, а згодом відомий громадсько-політичний діяч і меценат, у цілому постать надзвичайно оригінальна та небуденна як на українські реалії, однак також на загал малознана¹⁸, хоча й має великі заслуги перед

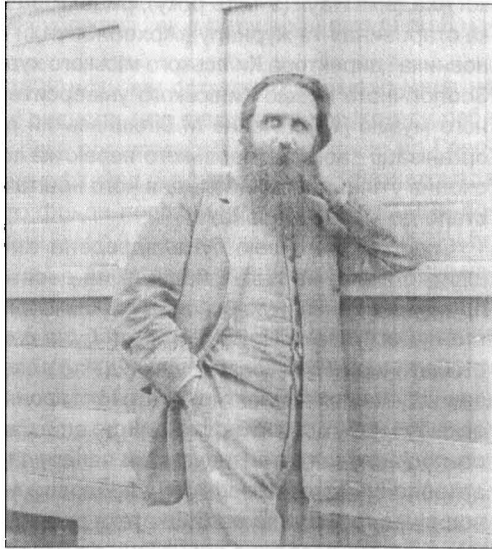
15 Вятська (Сарапульський повіт), Костромська (Нереховський повіт), Московська (Волоколамський та Клінський повіти), Володимирська (Покровський повіт), Тульська (Богородський повіт), Самарська (села Морша, Волчанка і Тамбовка Миколаївського повіту), Орловська (Трубшевський повіт), Курська (Путивльський повіт), Олонецька (Петрозаводський повіт).

16 Чернігівська (Новгород-Сіверський повіт), Полтавська (Константингородський повіт і м.Гадяч), Харківська (м.Чугуїв).

17 Насправді - Штайнгаїль (Theodor von Steinheil).

18 За радянських часів офіційно замовчуваний, тільки інколи згадуваний у спеціальній, переважно етнографічній, літературі [93; 105] та місцевій періодиці [80; 87]. За життя йому було присвячено лише кілька рядочків у галицькій енциклопедії [99], де він чомусь був безпідставно названий подвійним «російсько-українським» діячем; у діаспорній енциклопедії [25] його національна належність уже не зазначена, так як і всіх інших представників українства, зате допущено багато грубих фактографічних помилок.

свою другою Вітчизною. Потомствений німецький дворянин по батькові¹⁹ й українець по матері він зробив дуже багато не тільки для краю, з яким зріднився по-справжньому, але й усїєї України, використовуючи для її блага свої неабиякі можливості та впливи, особливо у важкі часи національно-визвольних змагань (1917-1922). Ще в 1906 році, обраний до першої Державної думи, він - кавалер імператорсько-царського ордена св. Станіслава третього ступеня²⁰ і конституційний демократ за партійністю - уважав за обов'язок увійти саме до Українського клубу (тобто української парламенської репрезентації), а після Лютневої революції 1917 року вже як активіст нелегального Товариства українських поступовців і згодом Союзу українських автономістів-федералістів спершу очолив Київський виконком, потім став членом виконкому ради Об'єднання громадських організацій, членом президії Всеукраїнського Національного Конгресу, генеральним секретарем (міністром) торгівлі та промисловості Української Народної Республіки (в уряді Дмитра Дорошенка) та, врешті, її послом у Берліні [10; 11; 24; 86; 87]; ще до того в київському Українському науковому товаристві був заступником голови²¹, фінансово підтримував Музично-драматичну школу, засновану М.Лисенком, очолював різні громадські комітети й організації і т.д. і т.п. [95].

Барон Ф.Штейнгель.

19 Дворянство Штейнгелів сягає, вірогідно, часів німецького імператора Оттона I Великого (912 - 973). Засновник їх доволі розгалуженого роду на теренах колишньої Російській імперії випускник Лейпцигського університету Йоган Гюґо Штейнгель приїхав 1772 року з Баварії й осів на Уралі. Майже століття пізніше його потомки з прибалтійської лінії, заможні підприємці Максим (фактично, Magnus-Karl-Aleksander) і Рудольф (German-Rudolf-Aleksander) з'явилися в Києві, відразу стаючи власниками значної нерухомості. Перший з них, фабрикант, мав ще маєток на Кавказі; другий, власне батько Федора, будучи добрим інженером, будував як підрядчик Ростово-Владикавказьку залізницю, перетворившись опісля в її головного акціонера, поза тим також володів чималим маєтком на Кубані, де з розмахом займався скотарством і виноградарством [55].

20 Присвоєний 30 грудня 1905 року [55].

21 Головував Михайло Грушевський.

А починав Ф.Штейнгель свою суспільну діяльність у селі Городок (біля м.Рівне), де його батьки придбали в 1878 році садибу головно задля літнього проживання²². Успадкувавши її, молодий барон щиро опікувався усім селом: відкрив тут і утримував власним коштом лікарню, лазню, чайну, збудував церкву, двоповерхову школу, укомплектувавши її вчителями, особисто керував сільською «Просвітою», створив при ній великий хор [11]. Та, безперечно, найвищим досягненням благодійника став створений у його маєтку повноцінний краєзнавчий музей Волинської губернії. Ідея його створення мусила визріти ще у Варшаві - за визначальної участі Миколи Біляшівського, тодішнього завідувача архіву Фінансового управління Царства Польського, а пізніше видатного археолога, етнографа, мистецтвознавця та музейника, дійсного члена Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові, академіка Всеукраїнської Академії Наук (з 1919 року), редактора додатку до журналу «Київська старовина» та журналу «Археологічний літопис Південної Русі», засновника і директора Київського міського художньо-промислового музею, Зоологічного музею Київського університету та Центрального історичного музею [15]. Власне М.Біляшівський розробив детальну програму організації свого городоцького первістка та влітку 1895 року фактично очолив утілення її в життя, для чого навіть на якийсь час перебрався на стало до маєтку барона.

Спершу для музею була відведена тільки одна кімната, та справа швидко пішла на лад, і менш як за десятиліття він займав уже п'ять приміщень, диспонуючи понад 4000 експонатів з майже тисячі місцевостей усієї губернії [1: 250]. Робота була поставлена солідно: фонди систематично поповнювалися як під час власних експедиційних розвідок, індивідуальних і колективних, так і сторонніми жертвами від окремих осіб. Усі набутки класифікувалися, описувалися, інвентаризувалися та розподілялися між визначеними наперед відділами - антропологічним, археологічним, етнографічним, природничим, географічним і церковним; водночас громадилася і бібліотека регіоніки (періодичні видання, книги й інші друки, особливо раритетні, а також рукописи). Про діяльність музею регулярно (принаймні на перших порах) публікувалися звіти [7; 8; 108], доповідалося на наукових з'їздах у Києві, Харкові, Санкт-Петербурзі. Так дітище молодих подвижників невдовзі вирросло на поважний центр краєзнавства, з яким охоче співпрацювали, інколи навіть беручи участь в експедиціях, знані в тодішній Росії та за її межами науковці [104; 105; 106].

Починання своїх молодших українських колег діяльно підтримав і до-свідченіший В.Мошков, якого й собі дедалі більше й більше приваблю-

22 Постійно Штейнгелі мешкали в Києві, де мали три власні будинки.

вала етнокультура Волинської губернії - сусідньої як польським східним землям, так і білоруському Поліссю, де йому вже доводилося не раз бувати ще перед появою у Варшаві. У кожному разі, його перші волинські виправи датуються щонайпізніше 1894 роком, коли він фотографував примітні пам'ятки, селян, зокрема й весільні сцени у с.Крупець Острозького повіту²³ [7].

Утім, з Польщею В.Мошков залишався пов'язаний найдалі до кінця літа 1896 року, принаймні у Варшаві того року він видав окремою брошурою історичну студію [72] (яка не без контраверзи була зустрінута в середовищі фахівців [22; 116]); на здобуті ним приблизно тоді ж відомості про демонологію Седлеччини покликався К.Мошинський [129: 634]. Правда, і роком пізніше журнал «Вісла» надрукував порівняльний нарис В.Мошкова про головні убори [77], а місцевий офіційний орган - давніші музично-фольклористичні записи від росіян-старовірів [73], та це були його останні польські публікації і виходили вони вже радше на вздогін.

Бо, без сумніву, з осені 1896 року він остаточно переключився на проблематику, може, трохи й знаного, але в принципі нового для себе терену та найближчі чотири роки працював майже виключно на Городоцький музей, котрий власне офіційно відкрився тільки 26 листопада (за ст. ст.) після того, як його фонди поповнилися персональними пожертвами О.Матвєєва²⁴, С.Яремича²⁵ й ін., а надто В.Мошкова [53]. Музейній бібліотеці він подарував чистопис своїх варшавських записів народних пісень від солдатів – уродженців Волинської губернії²⁶, а етнографічному відділові, котрим було доручено йому завідувати, передав деякі предмети народного побуту та якусь частину з понад ста фотографій. Більшість із них, щоправда, була зроблена вже в наступному 1897 році і якби в двох протилежних сторонах краю: одні в західній частині Полісся, на Ковельщині²⁷, інші на доволі значному просторі південно-східної етнографічної Волині - від м.Мирополь до м.Почаїв, передусім у трикутнику міст Острог - Славута - Ізяслав [7].

Ця остання волинська експедиція відбулася, мабуть, восени²⁸ і, безперечно, була першою великою польовою роботою В.Мошкова для музею, у ході якої він відвідав біля двадцяти місцевостей, не тільки фото-

23 Тепер Славутського району Хмельницької області.

24 Один із засновників й активних співробітників Городоцького музею, брав участь у його експедиціях як керівник історичної секції [108: 7], в іншому зидентифікувати особу не вдалося.

25 Яремич Степан (1869 - 1939), художник, мистецтвознавець і музейник, вчився в Київській малювальній школі М.Мурашка (1887 - 1894), а також у М.Ге. Під керівництвом М.Врубеля розписував Володимирський собор у Києві, з 1918 року - працівник Ермітажу в Санкт-Петербурзі.

26 У музейній бібліотеці вони були зареєстровані під інвентарним № 830 [7: 39].

27 Тепер Волинська область.

28 У першій половині (в усякому випадку до 26 листопада за старим стилем).

графуючи цікавіші споруди, характерні сцени з народного життя, яскраві типажі тощо, але й рівночасно призибуючи, як звичайно, різні етнографічні матеріали, відомості й народні пісні. Та найбільше йому, авторові допису про варшавські «шопки» [75], поталанило в містечку Славути, де він виявив і закупив цілий «Вертеп» - двоярусну дерев'яну скриньку у вигляді будинку з мезоніном і комплект наряджених ляльок²⁹, заразом скопіював у власника - вертепника О.Августиновича³⁰, - увесь словесний текст та шість вокальних номерів (у дво- і чотириголосному викладі) вертепної вистави; ще одну коляду «Нині, Адаме, возвеселися», співану за «Богогласником» [9], фольклорист дещо пізніше переписав із друкованого оригіналу³¹ [52: 115-116].

Слаутська знахідка відразу збудила живе зацікавлення, про неї відомлялося як у наукових, так і в поточних періодиках [16; 81; тощо], її достоїнства жваво обговорювали між собою дослідники, не раз спеціально вибираючись до баронового маєтку, аби там, на місці, ознайомитися з рідкісним зразком [87]. Вертеп, отже, в один голос був визнаний чи не найціннішим експонатом музею, і, власне, як такий він красувався в центрі фотографії нових етнографічних надбань, вміщеній перед титульною сторінкою офіційного звіту за перший рік діяльності установи, що виданий був окремою брошурою, варто відзначити, все ще у Варшаві [7].

Попри разючі досягнення та не менш багатобічяльні перспективи, В.Мошков хіба не мав змоги, на відміну від М.Біляшівського, перебратися на постійно до Городка. Йому як кадровому військовикові доводилося, напевно, використовувати для експедицій, якими головно й займався в музеї, лише свої щорічні відпустки. Тому щойно за рік, знову ж таки восени, отже, десь між початком вересня та серединою листопада наступного 1898 року він ще раз спеціально вибрався до м.Славути, де зафіксував на фонограф вертепні співи у виконанні трьох чоловіків, і таким чином доукомплектував прославлений вертеп живим звучанням його музики, що давалася б навіть відтворювати при демонстраціях експоната. Були це ті ж сім творів, ноти яких В.Мошков переписав минулого року³², а на додаток церковний гімн «Многая лета» й окреме тради-

29 Два ангели, Аарон, Давид, Ірод, три царі, два воїни, паламар, Рахіль з дитиною, смерть, чорт, єврей, селянин з ціпом, циган з бараном, пан і пані.

30 Народився 1852 року в с. Межириччя-Корецьке Рівненського повіту (тепер с.Великі Межиричі Корецького району Рівненської області). Вертеп і пісні до нього зі словами та нотами вистарав невідомо звідки у середині XIX століття греко-католицький священник Яків Ратковський для місцевої школи сиріт. Коли її закрили, вертеп відкупив О.Августинович і ходив з ним по околицях, поки той не зник зовсім. Перебравшись до м.Славути, змайстрував собі новий вертеп, який також зносився, тому для музею Ф.Штейнгеля довелося зробити ще одну копію [52: 115].

31 Усі ці надбання увійшли до збірки історично-етнографічних матеріалів м.Славути та числилися під № 69 як матеріали № 1 в інвентарній книзі [7: 32].

32 А саме: (1) «І сьогодні нині», (2) «Ти, Давиде славний», (3) «Днесь поюще», (4) «Шедше три царі», (5) «Восплате, чада», (6) «От уже до тебе йде», (7) «Нині, Адаме».

ційне віншування господарям дому. Усі записи помістилися на трьох фонографічних валиках, заінвентаризованих в етнографічному відділі музею під єдиним №1687 [8: 30].

Так, як звичайно вважається, розпочалася фонографічна ера в українській музичній фольклористиці [89: 163-164; 27: 85; 23: 61]. При цьому чомусь ніколи і ніде не відзначалося, що, крім вертепних співів, В.Мошков зарекордував тоді ж і там же на інших чотирьох валиках³³ три усні розповіді про єврейський побут і якусь гумористичну пісню від селянина Якова Непокульчицького, фрагмент єврейського весілля «Kale basetzen» («усаджування нареченої» при розплітанні коси) у традиційно чоловічому виконанні зі скриповим супроводом і, нарешті, гру для слухання («концерт») капели в складі двох скрипок і мідного баса під час весільної вечері [8: 30].

А відзначити такий факт вкрай важливо бодай з погляду історичної справедливості. Адже до того ще ніхто не фонографував автентичну єврейську народномузичну творчість не тільки в «смузі осілости» Російської імперії³⁴, але й, здається, у загальноєвропейському, світовому масштабі. Значить, на двох останніх з перелічених валиків знайшлися власне праязписи єврейської народноінструментальної музики (зокрема ансамблевої, і в цьому відношенні, либонь, не тільки єврейської). Тут пальма першості безперечно належить В.Мошкову.

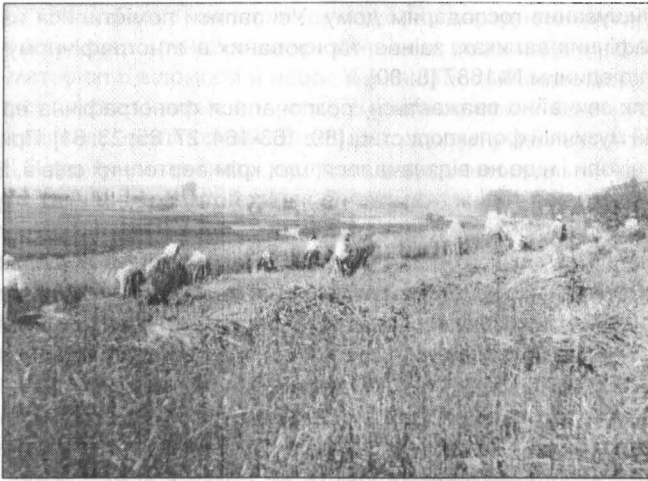
Натомість у цілому його славуцькі фonoзібрання виявилися хронологічно аж ніяк не найпершими в Україні. Їх випередила на місяць-два класична проба можливостей технічної новинки, здійснена самим фундатором Городоцького музею (і, треба здогадуватися, власником апарата) бароном Ф.Штейнгелем. Йому, як однозначно вказав автор звіту за другий рік діяльності закладу, вже в липні 1898 року в себе, в Городку, удалося схопити на фонограф обжинкову пісню, заспівану жіночим-гуртом³⁵ [8: 30]. У музеї цей історичний валик був заінвентаризований під № 1427, тобто на цілих 260 номерів швидше за славуцькі.

Отже, саме даний запис обрядового співу фактично відкрив фонографічну еру в Україні та підніс до рангу абсолютного піонера фонографування народної музики в ній аж ніяк не музиканта-фольклориста, бодай

³³ Інвентарні №№ 1688-691.

³⁴ Майже через півтора десятиліття після В.Мошкова користали з фонографа Юлій Енгель і Зиновій Кісельгоф - учасники славнозвісних єврейських етнографічних експедицій на Правобережній Україні (включно з Волинською губернією) в 1912-1914 роках під керівництвом письменника Семена Ан-ського (Раппопорта) [107: 8-9; 131].

³⁵ Що то була за пісня, достеменно невідомо, але наскільки можна судити на підставі зафіксованих М.Біляшівським словесних текстів [105: 49-51], у с.Городку побутував один тип обрядових обжинкових наспівів зі змінними структурами силабічних віршів (4+4+3)2, (4+3+3)2, (6+3)2 та (5+3)2, котрі в тих околицях звичайно лучаться з музично-ритмічними формами (в наступних схемах 1 означає вісімкову тривалість, 2 і 4 відповідно четверту і півноту [34: 121]) ||:11111111|224:||, ||:11111112|224:||, ||:11111121|224:||, ||:1111122|224:||, ||:11222|224:||, ||:21122|224:|| і, врешті, ||:2222|224:|| [40].

Жнива в с.Городок (з сімейного альбому Ф.Штейнгеля).

дилетанта, котрим був хоч би той же В.Мошков, а зовсім так само, як і в інших країнах, діяча суміжної галузі [23: 88], у даному випадку великого ентузіаста краєзнавства Ф.Штейнгеля.

Йому тим більше слід віддати належне, що вчинок його зовсім не був такою собі випадковою примхою-забаганкою, нічого не вартим епізодом у дозвільному житті аристократа. Це був учинок достатньо свідомий і, головне, непоодинокий. Після першої, літньої спроби барон продовжив свої фонографічні експерименти. Восени того ж року в Городку він зробив спершу ще один, явно пробний фонозапис, на цей раз популярної, напівнародної (дворацької) пісні «Ой у полі озеречко» в одноосібному чоловічому виконанні³⁶, потім на трьох різних валиках³⁷ зафіксував кілька характерних творів із репертуару сліпого лірника з селища Степань³⁸ (тепер Сарненського району Рівненської області), який у супроводі ліри виконав пісню про Почаївську Божу Матір («Ой зійшла зоря вечеровая та над Почаевом стала»), псалму «Життє моє, життє моє бідне» та врешті завіншував господареві.

Таким чином Ф.Штейнгель відразу перейшов від елементарних виробовувань фонографа до наступного етапу його музично-етнографічного освоєння - «тематичного» використання з метою реєстрації звучання особливого роду національного музичного фольклору, передусім надскладного для безпосередньо-слухового нотного запису, а саме во-

36 Валик під № 1683.

37 Валики під №№ 1684-1686.

38 Його прізвище й інші персональні дані, на жаль, залишилися невідомі.

кально-інструментальної музики народних професіоналів³⁹. І в цьому барон знову ж таки набагато випередив не тільки розрекламований, проте, як виявилось, маловартісний запис співу та гри полтавського лірника, здійснений Є.Ліньовою в 1903 році [45: № 13; 35: 5; 79: 83], але й епохальні для української музичної фольклористики ініціативи Олександра Бородая та Опанаса Сластіона з 1904 року, не кажучи вже про славнозвісний полтавський проект 1908 року⁴⁰.

Із того виходило б також, що В.Мошков, фіксуючи на валиках вертепні співи й ансамблеву гру в Славуті, лише продовжив «тематичні» починання Ф.Штейнгеля, але при цьому повів себе, що цікаво, як типовий представник російської музичної фольклористики, у якій головна увага приділялася фонографуванню зразків народного багатоголосся не тільки в самій Росії, але й в Україні та в інших народів [29]; в українській етномузикології воно не викликало особливого зацікавлення, оскільки розглядалося як явище друго- чи навіть третьорядне через своє порівняно пізнє походження [35: 5-8]). Тож принципово по-іншому, в руслі магістрального розвитку саме української музичної фольклористики, як показав подальший хід подій, учинив Ф.Штейнгель, спиняючись після першої проби фонозапису гуртового обрядового співу (що виявився, природно, аж ніяк не багатоголосним), виключно на творчості лірників.

А що славутські записи здійснювалися хронологічно пізніше за городоцькі, на те вказують інвентарні номери валиків: городоцькі зареєстровані під №№ 1683-1686, а славутські, відповідно, під №№ 1687-1691. Поза тим звертає на себе увагу виразна еволюція в фонографічній методиці Ф.Штейнгеля, яка могла відбутися лише під впливом В.Мошкова. У Славуті В.Мошков відразу намагався схоплювати тільки початкові уривки творів, тому в нього на сімох валиках умістилося п'ятнадцять творів; барон же для кожного твору спершу призначав цілий валик (відповідно і зафіксував п'ять творів на п'ятьох валиках), однак згодом перейшов і собі на «фрагментний» спосіб, коли наступного 1899 року знову ж у себе, в Городку, записав на двох валиках шість різних творів від неназваного лірника з Радомишльського повіту тодішньої Київщини⁴¹, а саме на валику під № 4024 - коляду (?) «Слава в вишніх Богу», російський побутовий романс «Пробудись от сна, невеста», гру на лірі без співу, а на валику під № 4025 - кант «Святитель от[ець] Миколай», ще один романс «Вчерась я с другом сидела» та ще один

³⁹ Може, варто додати на маргінесі, що Ф.Штейнгель вважав за потрібне придбати для музею інструмент того степанського лірника, але не після фонозаписів, а до них, ще влітку, судячи з присвоєного експонатів інвентарного № 1429 [8: 29].

⁴⁰ Докладніше: [41].

⁴¹ Тобто з пограниччя Волинської губернії (тепер м. Радомишль належить до Житомирської області).

конт «Святий Харлампій»⁴² [108: 56]. Так в основному виглядали перші музично-етнографічні кроки фонографа в Україні, решта більш чи менш суттєвих з історичного погляду деталей залишається повита тьмою невідомого й про них можна лише снувати ймовірні здогади. До засадничих, безперечно, належить питання: звідки раптом узявся фонограф на провінції? Неважко здогадатися, що придбав його барон Ф.Штейнгель з подачі В.Мошкова, єдиного музиканта серед музейних працівників, але як виникла подібна ідея - фонографувати народномузичні твори? Ледви чи вона зародилася сама собою тут таки, в Городку; тоді з яких сторін вона могла прийти і що могло послужити поштовхом для прийняття настільки неординарного, як на ті часи, рішення?

У попередніх, полісько-волинських експедиціях В.Мошкова 1896-1897 років про фонограф, поза сумнівом, ще не було й гадки, отже, не тільки сам апарат, але й помисел його використання для музично-етнографічних цілей не міг бути імпортований з Варшави, де все-таки, варто відзначити, про американський винахід і про перші спроби його застосування для фіксації саме народної музики вже знали: журнал «Вісла», з яким власне тоді активно співпрацював В.Мошков, з оперативністю, гідною подиву, двічі доносив своїм читачам про епохальні американські починання - спершу (слідом за французьким часописом «La Tradition») зараз же в рік найперших фонографувань етнолога Джессі Уолтера Фюкса (Jessy Walter Fewkes), доробок якого відразу склали 36 валиків Едісона з зареєстрованими на них місцевими переказами та піснями племені Пассамокуодді зі штату Мейн [114: 749], а трохи згодом і про демонстрації фонозаписів індіанської музики на Третньому конгресі фольклористів у Чикаго⁴³ [133: 637]. Проте навіть для самих співробітників і дописувачів «Вісли», котрі тією чи іншою мірою займалися музичним фольклором, обидва сигнали не стали, на жаль, прикладами для наслідування⁴⁴. Польські фольклористи, як відомо, свою найпершу спробу фонографування здійснили майже на півтора десятиліття пізніше - до того ж у тодішній не російській, а в австрійській частині країни зусиллями діячів Антропологічної комісії краківської Академії наук [118].

⁴² Те, що лірники потрапили співати модні побутові романси, в багатій дотичній літературі, настільки відомо, ніде не відзначалося, що, зрештою, й не дивно, бо більш чи менш фахові збирачі ігнорували цю явно напливову частину лірницького репертуару. А тим часом явище це небезітересне з погляду етномузичної антропології (культурології) як доказ вміння народних професіоналів пристосовуватися до уподобань своєї аудиторії, яку творили не тільки виключно простолюдини, але й не раз, як то засвідчують добре знані приклади (хоч би з біографії композитора І.Стравінського, а тепер і барона Ф.Штейнгеля), також вищі сфери суспільства, зокрема міська, панська чи запаніла молодь. Аналогічну відкритість до новомодних віянь у всі часи виявляли і виявляють нині весільні музики.

⁴³ Правда, нефахово й у простацько-критиканському тоні.

⁴⁴ Зокрема також для головного редактора журналу - етнографа, філолога і музикознавця Я.О.Карловича (можливо, навіть автора отой першої коротенької замітки).

З іншого боку, В Мошков, який підтримував постійні контакти з російськими етнографічними колами, міг би щось знати про записування на фонограф творів народної музики в самій Росії, хоча це також не обов'язково. Ще 1894 року спеціальна експедиція в складі власника фонографа Юлія Блока, композитора Антона Аренського й етнографа Миколи Янчука, українця з Підляшшя, вибралася до карельського села Ґарніца, де від потомственного «сказителя» Івана Рябініна (1844-1909) було схоплено на фонограф мелодії трьох билін⁴⁵, котрі того ж і наступного року були опубліковані в нотних транскрипціях А.Аренського [51]. Пізніше, у січні 1896 року, той же Ю.Блок зареєстрував ще й рецитації видатної «плакальниці» Ірини (Арини) Федосової (1831-1899) [48]. Усі ці справді революційні починання в масштабах цілої Європи⁴⁶ чомусь не справили належного враження ні на зацікавлених фахівців, ні тим більше на широку публіку, тож залишилися практично непоміченими. В усякому разі, й вони не спонукали В.Мошкова до застосування технічної новачки не тільки в Польщі⁴⁷, але й у його перших двох етнографічних екскурсіях теренами Волинської губернії. Рішуче вплинути на нього та його музейного патрона Ф.Штейнгеля могла лише подія виняткової ваги, що мала місце власне в часовому проміжку від осені 1897 до літа 1898 року.

Як то було насправді, наразі невідомо, але тут хіба сама собою напрошується гіпотеза, яка видається вельми вірогідною. Адже в той час у світі фонографування сталася тільки одна примітна подія⁴⁸: влітку 1897 року за дорученням Етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті відбула свою першу фонографічну експедицію за російським народнохоровим багатоголоссям Євгенія Ліньова, яка щойно перед тим повернулася зі США, де її познайомив з досвідом фонографування індіанської музики на північноамериканському континенті критик з Нью-Йорка Генрі Едвард Креббель (Henri Edward Krehbiel) [117: 165]. Про результати власного експерименту фольклористка тріумфально доповіла перед чисельною публікою на відкритому засіданні 25 вересня (за

45 Крім того, в експедиції робилися ще безпосередньо-слухові записи - М.Янчуком іншої биліни («Про Ілліу Муромця»), А.Аренським - псалми («стиха») про Іоана Златоуста (Івана Золотоуста). Фонографічні ж записи в числі інших були розтиражовані 1985 року платівкою [13].

46 Фонозаписи Ю.Блока традиційно вважаються найпершими, однак музично-етнографічні можливості фонографа випробовувалися в Росії, очевидно, й раніше, якщо 1893 року в провінційному російському місті Тамбові серед іншого демонструвався невідомо ким здійснений фонографічний запис «Камаринської» у виконанні ансамблю володимирських «рожечників» - саме того ансамблю, виступ якого весною 1902 року на Всеросійській кустарно-промисловій виставці в Санкт-Петербурзі дуже сподобався Є.Ліньовій [29: 44, 74-76]. Також від 1893 року датуються колекція валиків того ж Ю.Блока в Берлінському фонограмархіві [119].

47 Щоправда, після 1891 року він займався, судячи з публікацій, виключно етнографією та праісторією і повернувся до студій над народною музикою щойно в 1896 - 1897 роках.

48 У 1895 році народні мелодії почав фонографувати угорський фольклорист-філолог і перекладач Бела Вікар (Vikar Bela) [127: 1000-1001], наступний в Європі фонографіст після росіянина Ю.Блока, та про це ледви чи міг тоді дізнатися хтось зі співробітників Городоцького музею

старим стилем) того ж року в залі Політехнічного музею. Взагалі увесь захід від самого початку проходив в атмосфері легкої сенсаційності, супроводжувався безпрецедентною кампанією в пресі, а тому викликав широкий суспільний резонанс [29: 46, 76-78], тож на якийсь час затьмарив своєю славою не менш успішні проби попередників, сучасників, ба навіть наступників (Ю.Блока, І.Тезаровського, О.Лістопадава, М.П'ятницького, О.Маслова й ін.)⁴⁹.

Розславлена акція Є.Ліньової, либонь, не могла вже цього разу пройти повз В.Мошкова, більше того - вона мусила справити на нього та Ф.Штейнгеля настільки сильне враження, що в Городоцькому музеї вирішено було негайно придбати таку дорогу річ, як фонограф⁵⁰, та й пробувати використати його і собі на свій лад - насамперед для доповнення суто етнографічного експоната - вертепу з іншими його матеріальними атрибутами та словесним текстом - живим музичним супроводом. На ділі ж барон самочинно взявся найперше повторити експеримент Є.Ліньової, фіксуючи на валику спів жіночого гурту, відтак цілковито переключився на народних музикантів-професіоналів. І тільки В.Мошков спеціально прибув до Городка, аби цілеспрямовано зреалізувати первісний задум⁵¹.

Якщо б пропонувана гіпотеза якимось чином підтвердилася, то став би явним механізм вельми кружних історичних впливів, що вийшли з батьківщини музично-фонографічних починань (США) і спонукали

49 В гуманітарній науці, як і в житті, більші почесті не раз дістаються не тому, хто досягнув більшого чи швидше за інших, а іноді тому, хто зумів себе відповідно поставити або й просто мав більше історичного щастя. Прикладом може служити не тільки світова слава Є.Ліньової, але й нашого Ф.Колесси, якого стійко зараховують до числа найбільших етномузикологів першої половини ХХ століття (поряд з Белою Бартоком) [103: 43], хоча за своїм значенням в українській етномузикології він, безперечно, поступається і К.Квітці, і С.Людкевичу. Ба навіть велич того ж Б.Бартока хіба також явно перебільшується: подібно Ф.Колесси, він був дуже добрим документалістом (збирачем і транскриптором), та вельми посереднім теоретиком, як то свого часу відзначав К.Квітка: «...праця Бела Бартока над народною музикою семигородських румунів (Bela Bartok. Volksmusik der Rumanen von Maramures //Sammelbande fur vergleichende Musikwissenschaft. Munchen, 1923, Bd. IV) містить прегарно зібраний матеріал, але дуже вбогі й випадкові уваги дослідчого характеру...» [32: 9]. З цим важко не погодитися, читаючи хоч би безпомічні бартоківські аналізи лемківських пісень у його єдиній дослідницькій монографії [115: 28 (рос. перекладу)], не кажучи вже про вибудовані в ній вельми сумнівні, національно упереджені мелогенетичні й етногенетичні гіпотези, на чому неодноразово й безпідставно акцентували хоч би словацькі етномузикологи [126: 346, 351].

50 Щось біля тодішніх 700 австрійських корон або 300 царських рублів [117] (для орієнтації: на всю полтавську експедицію Ф.Колесси було пожертвовано 565 корон [41: 99]; Іван Річківнич для навчання у Віденському університеті отримав, за його словами, дуже високу річну stipendію 600 корон, а згодом позичив у банку під заставу батькового майна 300 корон для поїздки на літо в Москву, де винаймив собі мешкання з харчуванням за 45 рублів місячно [85: 22, 27]; М.Лисенко прийняв до свого хору Г.Хоткевича «з нечувано високою на студентський масштаб платнею - 85 рублів місячно» [101: 504]. До речі, знову ж цікаво би знати, де і в який спосіб був придбаний апарат, позаяк на той момент і в Варшаві, і в Санкт-Петербурзі та Москві торгівля фонографами йшла мало що не від самого початку їхнього продукування (122: XI), натомість в Україні вони тоді, напевно, не продавалися, якщо харківський інженер О.Бородай навіть кілька років пізніше змушений був виписати їх для себе просто зі США [101: 512].

51 Того року В.Мошков з невідомих причин практично нічого більше не зробив для поповнення музейної етнографічної колекції, якою зрештою мав опікуватися передовсім; складається враження, що він з'явився в Городку восени дуже на короткий час тільки для того, аби зафонографувати славуцькі вертепні співи, децю перевиконавши початкове завдання.

Є.Ліньову до власних експериментів, котрі в свою чергу послужили сильним імпульсом для городоцьких ентузіастів краєзнавства. Усе, ясна річ, могло б відбутися набагато простіше і швидше, якби у самій Центральній Європі відповідальним діячам не забракло уяви і вони потрапили адекватно зреагувати на поклик часу. Історія вельми повчальна...

Як би там не було, у звіті музею фонографічні надходження були оцінені лише як результати перших дослідів, «у більшості випадків вдалих», тому в майбутньому вирішено застосовувати звукозаписувальний пристрій у ширших масштабах⁵² [8: 29-30].

І справді вже наступного 1899 року новатори спробували відразу перейти до запровадження фонографа в практику польової роботи. У середині липня музей організував свою першу велику експедицію з метою загального ознайомлення з краєм і збирання матеріалів для окремих музейних колекцій (відділів). Відповідно в ній взяло участь дванадцять фахівців різного профілю, одні з яких збирали природничо-історичні дані, інші фотографували будівлі, провадили археологічні розкопки та розвідки, а ще інші досліджували матеріальну та духовну культуру, а також «записували пісні, причому задіяний був і фонограф»⁵³ [110: 177]. У такому випадку йому (фонографу) довелося відбути чималу подорож - від Городка спершу трохи вздовж дороги на Луцьк, а далі від селища Клевань лівим берегом ріки Горинь аж до теперішнього кордону з Білоруссю [108: 6].

Оскільки ця перша велика експедиція була визнана успішною [110: 178], друга відбулася відразу ж у наступному 1900 році, знову влітку (з 15 червня за старим стилем), і тривала вже цілий місяць. Того разу обстежувався сам центр Середнього Полісся за маршрутом від Житомира через Коростень до Овруча і назад бічними дорогами на Новоград-Волинський та Корець [108: 7]. Серед значних експедиційних здобутків виявилися й «записані фонографом народні пісні та місцеві єврейські мелодії»⁵⁴ [108: 9], у чому явно слідна рука В.Мошкова, який обрав собі за правило не пропускати нагоди пізнати культуру (зокрема музичну) присутньої національної меншини.

Як видно, амбітні наміри городоцьких фонографістів були таки утілені в життя, проте в етнографічний відділ, а точніше в його «особливий підвідділ», який складали «фонографічні валики із записами народних пісень» [108: 50], здобутки ні першої, ні другої експедиції так і не посту-

52 В оригіналі: «В отчетном году этнографический отдел получил новое прибавление в виде валиков для фонографа с «записанными» на них произведениями народного творчества и характерной для данной местности музыкой. Поступившие валики были лишь первым опытом в этом отношении; опыты можно считать в большинстве случаев удачными и в будущем решено практиковать записи посредством фонографа в более широких размерах».

53 В оригіналі: «<...> записывали песни, причем пущеный был в ход и фонограф».

54 В оригіналі: «(3) Записаны фонографом народные песни и местные еврейские мелодии».

пили. У ньому до попередніх (з 1898 року) дванадцяти валиків додалися за увесь період від 1899 до 1904 року лише згадувані вище два валики з фонозаписами Ф.Штейнгеля від radoмишльського лірника. Тому залишається невідомим ні число валиків, записаних під час обох великих експедицій, ні де вони записувалися, ні що конкретно на них було записано. У звіті музею, що вийшов з-під пера його фундатора, немає жодних пояснень, чому так сталося, і можна лише губитися в здогадах про справжні того причини. Не виключено, що новозаписані валики забрав із собою В.Мошков - чи то на якийсь час для транскрибування, чи назовсім, як свою власність, оскільки з фонографом в експедиціях працював, треба гадати, тільки він сам або, можливо, разом зі своїми помічниками по етнографічній секції. Барон же в обох експедиціях керував особисто археологічними роботами, цілком віддаючись розкопкам і пошукам предметів старовини [108; 109].

Якщо експедиційні валики були тільки позичені, то їм не судилось уже вернутися назад. Після експедиції 1900 року з Городоцьким музеєм остаточно розсталися з невідомих причин нараз три з чотирьох його зачинателів - М.Біляшівський, А.Матвєєв і В.Мошков. У діяльності музею, за оцінкою самого Ф.Штейнгеля, наступив «період затишшя» [108: 9], заклад і надалі користувався значною популярністю [104; 1; 2; 27], однак уже ніколи не піднявся на висоту своєї першої бурхливої п'ятирічки (1896 - 1900), незважаючи на епізодичні наїзди М.Біляшівського та певні старання барона підшукати нових людей для музейної роботи.

Після трирічного мовчання знову почав публікуватися В.Мошков: у Петербурзі з'явилася його етноорганологічна розвідка, значною мірою пов'язана з його волинсько-поліськими польовими спостереженнями [74], а в Москві - серія гагаузьких нарисів, що виходили протягом наступних трьох літ [57] (якби продовжуючи перед тим видані в Казані філологічні причинки [64]). Ця московська публікація вказувала б, що якийсь час перед 1900 роком він мусив перебратися (знову ж таки з обов'язку служби?) до молдовського міста Бендери (у фортеці якого, до речі, тоді стаціонував значний гарнізон російської армії). Ще через п'ять років йому вдалося видати збірку народних пісень південно-бессарабських болгарів⁵⁵ [66], натомість велика етнографічна праця, нібито підготовлена ним до друку, за словами Ф.Штейнгеля, головню в часи тісної співпраці з Городоцьким музеєм і переважно на його матеріалах [108: 10], наскільки відомо, так і ніколи не побачила світ.

Далі вже слід за В.Мошковым губитися, хоча він мусив залишатися в полі зору тодішньої науково-творчої інтелігенції, якщо в 1917 році до

⁵⁵ Болград - місто (районний центр) на заході Одеської області, засноване 1821 року вихідцями з корінної Болгарії.

нього звернувся з листом Євген Марковський і отримав відповідь з детально описаною історією віднайдення славутського вертепу [52: 116]. Як подає згадуваний на початку біобібліографічний словник, помер Валентин Мошков біля 1920 року десь на півдні Росії [5: 220].

Городоцький же музей фактично перестав існувати ще перед Першою світовою війною. Правдоподібно, втративши надію на відродження його повноцінної науково-дослідної діяльності, а з іншого боку, цілковито переключившись на велику політику, барон особисто почав передавати найцінніші речі до різних закладів Києва, якими переважно керував або опікувався М.Біляшівський. Дещо все ж розійшлося по руках, ще якась частина колекції, кажуть, поїхала на Кубань до баронового брата і чи то згоріла разом з його маєтком під час громадянської війни, чи то була знищена в дорозі. Щодо славнозвісного вертепу, то його скринька разом з деякими іншими матеріалами перейшла до Центрального (Всеукраїнського) історичного музею ім.Т.Шевченка, а словесний текст і ноти кружними дорогами опинилися врешті-решт в Є.Марковського, який опублікував їх у додатку до своєї розвідки [52: 116, 145]. Невідомо тільки, куди поділися ті чотирнадцять валиків з фонографічного підвідділу - про них, либонь, подбати було нікому.

Після остаточної поразки національно-визвольних змагань Ф.Штейнгель у 1924 році повернувся до Городка, де панувала відроджена Польща. Більшість його майна забрала радянщина. По змозі він старався й далі опікуватися селом, але про відновлення музею вже не йшлося. Доля цілком відвернулася від барона. Йому довелося пережити смерть середущого сина, агронома Володимира, а з приходом більшовиків, на боці яких воював і загинув найстарший син Борис, утратити решту статків та з сім'єю перейти жити до своєї кухарки. В січні наступного року разом з «репатрійованими» німцями-колоністами цілої Західної України вдалося не без пригод вибратися до Третього Рейху і далекому потомкові баварця Йогана Гофріда. Помер Федір Штейнгель у крайній нужді 11 лютого 1946 року десь під Дрезденом у радянській зоні окупації. За чутками, стоячи у черзі за хлібом [11].

Sic transit gloria mundi, але епохальне фонографічне звершення городоцьких новаторів пішло в непам'ять ще за їхнього життя. Хоча про свої починання вони оперативнo й неодноразово повідомляли друком [8: 29-30; 108: 9, 50, 56; 110: 177], настільки визначні для української культури і науки події, як не дивно, пройшли повз увагу наукових кіл і громадськості. Найбільше зацікавлення збудив передовсім сам вертеп з усіма своїми атрибутами та його словесний текст, у якому добачалася подібність до містерій Симеона Полоцького, а ще певною мірою археологічний доробок музею [6; 109]. Цим лише зайвий раз підтвердилися

гіркі слова К.Квітки, написані ним понад три чверті століття тому (але, на жаль, актуальні й донині), про те, що інтерес до народної («неписаної») музики «далеко менш розпросторений в колах учених і далеко менше зрозумілий широкій громаді, ніж науковий та естетичний інтерес до примітивізму (тобто історично первісного. - Б.Л.) в поезії, пластичних мистецтвах, матеріальній культурі. Ту невеличку піддержку, що дається збирачам і дослідникам народної музики, вони завдячують не загальному розумінню її наукової ваги і не загальному признанню її самостійної естетичної вартості, а поширеній ідеї про її придатність до безпосереднього використання, оброблювання й перетворювання в модерних (тобто сучасних. - Б.Л.) формах творчості й виконувння» [32: 10].

Ще більше дивує те, що про піонерські фонографічні досягнення Городоцького музею, наскільки відомо, чомусь ніде не згадує навіть такий проникливий знавець історії українського етномузикознавства, як власне сам К.Квітка, зокрема в своїй дискусії з російським фольклористом Олександром Масловим, коли енергійно спростовував його безпідставне твердження про першість Є.Ліньової в музично-етнографічному застосуванні фонографа в Україні [35]. Правда, 1898 року К.Квітка лише став студентом університету й тільки-но починав поважно цікавитися народною творчістю, але ж тоді він познайомився з майбутньою дружиною Лесею Українкою, сім'я якої мала масток в с.Колодяжне біля Ковеля на заході Волинської губернії, і вже зовсім неймовірно, аби там не слідували уважно за нововідкритим у сусідстві краєзнавчим закладом і нічого не знали про його діяльність, коли не з опублікованих звітів, то бодай з інформації такого загальночитаного журналу, як «Київська старовина».

Відтак в етномузикознавчому середовищі надовго закорінилися хибні уявлення, ніби вперше було вжито фонограф для фіксації творів української народної музики спочатку росіянкою Є.Ліньовою на Полтавщині влітку 1903 року, виходячи з її ж власних категоричних тверджень⁵⁶ [53; 97; 29: 126, 137], а потім - львівянином Осипом Роздольським, який розпочав свою фонографічну діяльність у Галичині наприкінці квітня 1900 року⁵⁷ [50: III; 35: 4; 42: 562]. Відновлення ж історичної справедливості тягнеться вже спроквола понад століття. На фонозаписи В.Мошкова щойно через тридцять років після їхнього здійснення звернув увагу Є.Марковський [52: 116], завдяки якому ще через піввіку появилися про них вельми побіжні згадки (без подробиць і будь-якого ширшого коменту-

56 Викладених у характерному для неї мемуарно-довірчому тоні: «<. > надаючи великого значення фонографічному запису, я, перш ніж взятися за таку відповідальну роботу, навела найретельніші довідки, чи не зроблена вона вже будь-ким із знавців української пісні. Тільки після того, як було отримано заперечну відповідь, я зважилася взятися за цю роботу <...>» [45: 222 (у перевиданні: 17)].

57 [23: 65-66].

вання) в працях з історії української музичної фольклористики, етнографії та музеїстики [89: 163-164; 93: 32-33; 27: 85, 23: 61]. Абсолютний пріоритет у цьому ділі Ф.Штейнгеля просто залишився непоміченим.

Шкода, адже був це чин видатний не лише з погляду хронології аналогічних подій: він виявився третім з ряду національним музично-етнографічним експериментом фонографування в цілій Європі - після російського (1893 - 1894) й угорського (1895), а заразом варто ще відзначити - на рік і два відповідно перед австрійським (1899) та німецьким (1900). Був то також непересічний досвід і з погляду суто теоретично-методологічного, бо якби ембріонально містив у собі ознаки всіх чотирьох стадій, узагалі властивих розвитку фонографічно-етномузикознавчої думки:

-(1)-початкове випробування музично-етнографічних можливостей звукозаписувальної техніки;

-(2)-перехід до «тематичної» фіксації особливого роду творів національного фольклору, передусім складних для безпосередньо-слухового нотного транскрибування;

-(3)-запровадження фонографування народних мелодій у широку польову експедиційну практику;

-(4)-створення архіву фонограм⁵⁸.

Історичний досвід городоцьких першопроходців виявився все ж не затребуваним і, либонь, прямо не позначився на подальшій історії фонографування народної музики в Україні. Через кілька років на протилежному її кінці, в Харкові та Полтаві, знову зродився сміливий задум зафонографувати творчість вітчизняних народномузичних професіоналів [101; 41]. Йому судилася краща доля: поетапно зреалізований ціною неймовірних зусиль цілої когорти подвижників, він врешті приніс українській етномузикології чергове європейське визнання [117].

Хоча хто зна, можливо, зродився той задум після етнографічного концерту кобзарів та лірників на XII археологічному з'їзді в Харкові саме тому, що в його роботі брали участь і працівники Городоцького краєзнавчого музею.

Література:

1. Абрамов И.С. Городецкий музей Вольнской губернии барона Ф.Р.Штейнгель // «Живая старина». -1906, вып. IV. - С. 249-254.
2. Абрамов И.С. По вольнским захолустьям: Эскизы из дорожного альбома // «Вольнь». -1904, 18 сентября.-№ 204.

⁵⁸ Це останнє слід відзначити особливо, оскільки такий підхід на великий крок випереджував світоглядні позиції як російських, так і галицьких музикантів-фольклористів, котрі трактували фонограф виключно як допоміжний пристрій при нотному транскрибуванні народних мелодій; у Галичині після транскрибування валики навіть стесувалися за допомогою спеціальної машинки і потім уживалися наново для рекордування музики в наступних експедиціях. Як відомо, інакше думали й поступали у Відні, Берліні та Парижі, відразу закладаючи при солідних інституціях фоноархіви, призначені для різнобічних наукових досліджень [23: 55-69, 90-94]

3. Архів Городецького музею в Державному архіві Рівненської області.-Фонд 366, опис 1, одиниці збереження 1-102.
4. Бацер Давид, Рабинович Болеслав. Русская народная музыка: Нотографический указатель (1776-1973): В 2 ч.-Москва: Советский композитор, 1981.-№№ 66, 878, 879.
5. Бернгард Григорий, Ямпольский Израиль. Кто писал о музыке: Библиографический словарь музыкальных критиков и лиц, писавших о музыке в дореволюционной России и СССР: В 4 т.-Москва: Советский композитор, 1974.-Т. 2.
6. Біляшівський Микола. Наші національні скарби.-Київ, 1918.
7. Біляшівський Микола. (Беляшевский Николай). Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель за первый год (с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г.).-Варшава, 1898, 60 с.
8. Біляшівський Микола. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель: За второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г.-Киев, 1899, 59 с.
9. Богогласник.-Почаїв, 1790 (1792, 1805).
10. Бухало Гурій. Барон Штейнгель //»Червоний прапор».-1991.-7, 12-13 листопада.
11. Бухало Гурій. Життєві шляхи Федора Штейнгеля: До 125-річчя від дня народження //»Волинь».-1995.-8 грудня.
12. Бухало Гурій. Музей барона Федора Штейнгеля //Наукові записки [Рівненського краєзнавчого музею]: 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується.-Рівне, 1996.-С. 11-16.
13. Былины русского севера: Сказители Рябины (исторические записки 1894, 1921, 1926).-Фирма «Мелодия»: М20 46391 007;
14. Вернюк Ярослава. Волинь у фольклористичних дослідженнях ХІХ - початку ХХ ст.-Рівне: Волинські обереги, 2000.
15. Вінницький А. Микола Теодорович Біляшівський: Його життя та музейна робота //»Всеукраїнський історичний музей ім.Т.Г.Шевченка».-Київ, 1926.
16. Волынский этнографический музей // «Этнографическое обозрение».-1898, № 2.-С. 178.
17. Гиппиус Евгений. Предисловие редактора //Канн-Новикова Е. Собираательница русских народных песен Евгения Линева.-Москва: Музгиз, 1952.-С. 5-15.
18. Гнатюк Володимир. Наукова праця на Волині з 1914-го року //»Україна».-1926.-Кн. 2-3.-С. 223-224.
19. Городецкий музей Волынской губернии //»Исторический вестник».-1898, июль.-С. 1073.
20. Гошовский Владимир. У истоков народной музыки славян: Очерки по музыкальному славяноведению.-Москва: Советский композитор, 1972.
21. Гошовский Владимир. Украинские песни Закарпатья.-Москва: Советский композитор, 1968.
22. [Грушевський] М[ихайло]. В.А.Мошков. Скифы и их соплеменники Тракийцы. Следы этих народов в наше время: Этнографический этюд <...> // «Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка».-1899.-Т. XXX, кн. VI.-Бібліографія (рецензії й справоздання).-С. 3.
23. Довгалюк Ірина. Осип Роздольський: Музично-етнографічний доробок.-Львів: ТеРус, 2000.
24. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). - Мюнхен, б.р.
25. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 11 т.-Львів, 2000.-Т. 10 (перевидання в Україні).- с. 3895.
26. Земцовский Изалий. Мелодика календарных песен.-Ленинград: Музыка, 1975.
27. Іваницький Анатолій. Українська музична фольклористика: Методологія і методика.-Київ: Заповіт, 1997.
28. Каминский Вячеслав. Этнографическое изучение Волыни.-Варшава, 1912.

29. Канн-Новикова Е. Собирагельница русских народных песен Евгения Линева / Редакция и предисловие Е.В.Гиппиуса.-Москва: Музгиз, 1952.
30. Кауфман Николай. Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР: У 2 т.-София: Изд. на българската Академия на науките, 1982.
31. Квітка Климент. А.В.Финагин. Русская народная песня. Пг., 1923 //Музыка.-1924, № 1-3.-С. 44-49 (скорочене перевидання у рос. перекладі: 32: 61-71).
32. Квітка Климент. Вступні уваги до музично-етнографічних студій // «Записки Етнографічного товариства».-1925, кн. 1.-С. 8-27 (перевидання у рос. перекладі: 33: 3-27).
33. Квітка Климент. (Квітка Климент). Избранные труды: В 2 т.-Москва: Советский композитор, 1970.-Т. 1.
34. Квітка Климент. Избранные труды: В 2 т.-Москва: Советский композитор, 1973.-Т. 2.
35. Квітка Климент. М.В.Лисенко як збирач народних пісень: З реферату, читаного на публічному сполученні зібранні Етнографічної Комісії і Музично-Етнографічного Кабінету, що відбулася в неділю 12 листопаду 1922 року на ознаку 10 роковин смерті Лисенка.-Київ 1923.-18 с.-Українська академія наук. Повідомлення Музично-етнографічного кабінету, ч. 1 (рецензія: 41: 557-559).
36. Квітка Климент. Народні мелодії з голосу Лесі Українки.-Київ, 1917/1918 (перевидання: 97: 180-372).
37. Квітка Климент. Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами // Музыка.-1923, № 2 (перевид. у рос. перекладі: 32: 52).
38. Квітка Климент. Українські народні мелодії. - Київ: «Слово», 1922.-Етнографічний збірник Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Києві, т. 2;
39. Квітка Климент. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем // «Етнографічний вісник Української Академії Наук».-1926, кн. 2.-С. 78-102.
40. Клименко Ірина. Живні наспіви ритмомоделі 4+3: Типологія і мелоеографія // «Народознавчі зошити».-2000, зошит 4 (34).-С. 630-649.
41. Колесса Філарет. Мелодії українських народних дум.-Київ: Наукова думка, 1970.
42. Квітка Климент. Музикознавчі праці.-Київ: Наукова думка, 1970.
43. Квітка Климент. Народна музика на Поліссі //Музичний фольклор Полісся у записах Філарета Колесси та Кароля Мошинського.-Київ: Музична Україна, 1995.-С. 25-57.
44. Ламанский В.И. Отзыв о трудах В.Мошкова //Отчет Императорского Русского Географического Общества за 1900 год /Ред. А.С.Суворин.-Санкт-Петербург, 1901.-С. 33-34 (3-я пагинация).
45. Линева Евгения. Опыт записи фонографом украинских народных песен: Из музыкально-этнографической поездки в Полтавскую губернию в 1903 г. С приложением 18-ти песен //Труды музыкально-этнографической комиссии.-Москва 1905.-Т. 1.-С. 221-235 (окрема відбитка; перевидання: Київ, 1991.).
46. Лисенко Микола. Збірка народних пісень у хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого й підстаршого віку у школах народних.-Київ, 1908 (перевидання: Лисенко Микола. Українські народні пісні.-Київ: Мистецтво, 1958.-Лисенко Микола. Зібрання творів: У 20 т.-Т. 19).
47. Лисенко Микола. Збірник українських пісень: [У 7 вип].-Київ, 1876.-Вип. 3; 1887.-Вип. 4 (перевидання: Лисенко Микола. Українські народні пісні для голосу з фортепіано.-Київ: Мистецтво, 1953.-Лисенко Микола. Зібрання творів: У 20 т.-Т. 17).
48. Лобанов М.А., Чистов К.В. Запись от И.А.Федосовой на фонограф в 1896 г. // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора.-Ленинград: Наука, 1981.-С. 207-218.
49. Луканюк Богдан. Питання методики географічного етномузикознавства й етнографічне регіонування західноукраїнських земель //Перша конференція дослідників народної музики західноукраїнських земель (Львів, 22-24 березня 1990 р.).-Львів, 1990.-С. 6-8.

50. Людкевич Станіслав. Передмова //Роздольський Йосип, Людкевич Станіслав. Галицько-руські народні мелодії: У 2 ч.. Львів, 1906.-Ч 1.
51. Ляцкий Е. Сказитель И.Т.Рябинин и его былины. С музыкальной заметкой А.С.Аренского // «Этнографическое обозрение». -1894, вып. 4, кн. 23.-С. 105-153, нотное приложение (також окрема відбитка: Москва, 1895; перевидання: Аренский А.С. Музыкальная заметка //Древности: Труды славянской комиссии Московского археологического общества.-Москва, 1895.-Протоколы, с. 27-28).
52. Марковский Евгений. Український вертеп: Розвідки і тексти.-Київ, 1929.-Вип.1.
53. Маслов Александр. Украинская народная музыка //»Украинская жизнь».-1912, XII.
54. Мельничук Г. Описи етнографа В.А.Мошкова //Велика Волинь. Минуле і сучасне: Тези 2 регіональної науково-теоретичної конференції (Рівне, 18-20 грудня 1992 р.)-Рівне, 1992.-С. 83-85.
55. Михайлова Рада. «Искренне Ваш, барон Штейнгель» // «Стиль&Дом: Престиж - Стиль - Личность».-2000, № 5/24.-С. 132-135.
56. Михайлова Рада. Федір Штейнгель: Особистість і науковець //Культура України XXI століття: Діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах.-Київ, Рівне, 2001.-С. 80-84;
57. Мошков Валентин. Гагаузы Бендерского уезда: Этнографические очерки и материалы // «Этнографическое обозрение».-1900-1902.-Т. 44, 48-49, 55 (також окремі відбитки).
58. Мошков Валентин. Игра в тура // «Живая старина».-1892, № 3.-С. 165-170.
59. Мошков Валентин. Из народной ветеринарии // «Архив ветеринарных наук».-1893, март.
60. Мошков Валентин. Из области безыскусственной музыкальной поэзии: Народные мотивы Олонецкой губернии Петрозаводского уезда // «Баян».-1889, № 6-7 (нотное приложение.-С. 45-46, №№ 1-6);
61. Мошков Валентин. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края: [В 3 ч.].-Часть 1: Мелодии чувашских песен // «Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском казанском университете».-1893.-Т. XI, вып. 1.-С. 31-64; вып. 2.-С. 167-182; вып. 3.-С. 261-276; вып. 4.-С. 369-376 (також окрема відбитка: Казань, 1894).
62. Мошков Валентин. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края: [В 3 ч.].-Часть 2: Мелодии оренбургских и ногайских татар //Там же.-1894.-Т. XII, вып. 1.-С. 1-67; 1897.-Т. XIV, вып. 3.-С. 165-291 (також окрема відбитка: Казань, 1895).
63. Мошков Валентин. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края: [В 3 ч.].-Часть 3: Мелодии астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз //Там же.-1901.-Т. XVII, вып. 1.-С. 1-14;
64. Мошков Валентин. Материалы к изучению гагаузского наречия тюркского языка // «Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском казанском университете».-1895.-Т. XIII, вып. 2.
65. Мошков Валентин. Миросозерцание наших восточных инверцев вотяков, черемисов и мордвы // «Живая старина».-1900, №№ 1-2.
66. Мошков Валентин. Народни песни с мелодии от Болградско.-София, 1905 - Сборник за народни утворения и народопис, кн. XXI.
67. Мошков Валентин. Некоторые провинциальные особенности в русском народном пении // «Баян».-1890, № 4.-С. 49-53.
68. Мошков Валентин. О предсказывании погоды // «Варшавские губернские ведомости».-1894.
69. Мошков Валентин. Пермязко-Корельские параллели // «Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском казанском университете».-1892.-Т. X, вып. 6.
70. Мошков Валентин. Песни, записанные В.А.Мошковым в 1891 г. от солдат Варшавского гарнизона, уроженцев Волынской губернии.-Державний архів

- Рівненської області Фонд 366, опис 1, одиниця зберігання 74, аркуші 1-16 (факсимільне видання [104: 67-82])..
71. Мошков Валентин. Русские варианты сказки о женихе мертвецe // «Русский филологический вестник» (Варшава).-1890, вып. 4; 1892, вып. 4.
 72. Мошков Валентин. Скифы и их соплеменники тракийцы. Следы этих народов в наше время: Этнографический этюд.-Варшава, 1896.-91 с. (рецензія: [22; 115].
 73. Мошков Валентин. Старообрядцы Варшавской губернии и их песни // «Варшавские губернские ведомости».-1897, №№ 19-24 (вступна стаття), № 25-33, 37-39, 42-44, 57, 92-96, 98-99 (тексти і ноти, всього 104 №№) (зміст див.: [4]).
 74. Мошков Валентин. Труба в народных верованиях // «Живая старина».-1900, №№ 3-4.
 75. Мошков Валентин. Шопка в Варшаве // «Баян».-1889, № 8 (рецензія: [131]).
 76. Moszkow Walenty. Bajka-zagadka o zabitym kochanku // «Wisla».-1891, t. 5.-S.138-153.
 77. Moszkow Walenty. Slow kilka o jednym z miedzynarodowych ubiorow glowy // «Wisla».-1897, t.XI.-S. 316-325 (zesz. 2), 493-502 (zesz. 3), 761-770 (zesz. 4).
 78. Moszkow Walenty. Ubior wloscian w powiecie Nowominskim // «Wisla».-1895, t. IX.-S. 584-587.
 79. Мурзина Елена. Фольклористическая деятельность Е.Э.Линева и ее сборник «Опыт записи фонографом украинских народных песен». Комментарии //Линева Евгения. Опыт записи фонографом украинских народных песен: Из музыкально-этнографической поездки в Полтавскую губернию в 1903 г.-Киев: Музична Україна, 1991.-С. 2-13, 75-86.
 80. Непомнящий Г. Феномен Городка // «Слово правди».-1989, 25 жовтня.
 81. «Новости Дня».-1897, № 5024.
 82. Ошуркевич Олексій. Вертепний театр нашого краю //Різдяний вертеп Волині.-Луцьк, 1996.
 83. Ошуркевич Олексій. Затрубили труби.-Луцьк: Надстир'я, 1993.-С. 6-7.
 84. Ошуркевич Олексій, Рибак Юрій. Лірницькі пісні з Полісся: Матеріали до вивчення лірницької традиції.-Рівне, 2002.-С. 110, 125.
 85. Панькевич Іван. Мій життєпис //Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року).-Ужгород, 1992.-С. 9-39.
 86. Пащук Іван. Городоцький характерник // «Вільне слово».-1995, 9 грудня.
 87. Поліщук Я.О. Фундатор Городоцького музею //«Червоний прапор».-1981, 28 листопада.
 88. Потебня Александр. Объяснения малорусских и сродных народных песен: В 2 ч.-Варшава, 1883, 1887.
 89. Правдюк Олександр. Українська музична фольклористика.-Київ: Наукова думка, 1978.-С. 163-164.
 90. Русская мысль о музыкальном фольклоре: Материалы и документы /Вступ. статья, составление и комментарии П.А.Вульфюуса.-Москва: Музыка, 1979.-С. 219-222.
 91. Русский фольклор: Библиографический указатель 1881-1900 /Сост. Т.Г.Иванова; ред. А.А.Горелова и Н.П.Копанева.-Ленинград, 1990.-С. 31, 74, 159, 242, 286.
 92. Сенчик Яків. Народні пісні з Холмщини та Підляшшя//Плосайкевич Людвіг Теодор, Сенчик Яків. Мелодії українських народних пісень з Поділля і Холмщини /Під ред. С.Людкевича, з передмовою Ф.Колесси.-Львів, 1916.-Матеріали до української етнології Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, т. 16.
 93. Скрипник Ганна. Етнографічні музеї України.-Київ: Наукова думка, 1989.-С. 32-33;
 94. Сокальський Петр. Русская народная музыка, великорусская и малорусская, в ее строении мелодическом и ритмическом и в отличия ея от основ современной гармонической музыки.-Харьков, 1888 (укр. переклад: Сокальський Петро. Руська народна музика, російська і українська в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики /Переклад М.Хомичевського.-Київ: Держвидав образотворчого мистецтва і муз.літ. УРСР, 1959).

95. Столярчук Богдан. Митці Рівненщини: Енциклопедичний довідник.-Рівне: Ліста, 1997.-С. 332.
96. Столярчук Богдан. Фольклористи Рівненщини: Бібліографічний довідник.-Рівне, 1994.-С. 24.
97. Сумцов Микола. Українські співці і байкарі //Сумцов Микола. Малюнки з життя українського народного слова.-Харків, 1910.
98. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т.-Київ: Наукова думка, 1977.-Т. 9: Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки.
99. Українська загальна енциклопедія: Книга знань у 3 т.-Львів, Коломия, Станіслав, б/р.-Т. 3.-С. 1241.
100. Федас Йосип. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX - XX ст.) - Київ: Наукова думка, 1987.
101. Хоткевич Гнат. Воспоминания о моих встречах со слепыми //Хоткевич Гнат. Твори: У 2 т.-Київ: Дніпро», 1966.-Т. 1.-С. 455-518.
102. Христов Добри, Янков Г. Български народни песни от Бесарабия. София, 1913.-Сборник за народни умиротворения и народопис, кн. 27.
103. Чекановска Анна. Музыкальная этнография: Методология и методика.-Москва: Советский композитор, 1893.
104. Шафранский А.И. Экскурсия в с.Городок Волынской губернии: Музей барона Ф.Р.Штейнгель // «Возрождение».-1907 (окрема відбитка: Шафранский А.И. Экскурсия в с.Городок Волынской губернии: Музей барона Ф.Р.Штейнгель (уроки отчизноведения).-Кременец, 1907).
105. Шевчук Степан. Жертвоність для утвердження України. Рівне: [Волинські обереги], 2002.
106. Шевчук Степан. Фольклорно-етнографічні студії Городецького музею // «Народна творчість та етнографія».-1983, № 6, с. 60-64.
107. Шолохова Людмила. Становлення та розвиток єврейської музичної фольклористики в Російській імперії на початку XX ст.: Автореферат дисертації... кандидата мистецтвознавства.-Київ, 2000.-18 с.
108. Штейнгель Федор. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г.-Київ, 1905.-82 с.
109. Штейнгель Федор. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг. // «Археологическая летопись Южной России» (Київ).-1904, № 4-5.-С. 136-182.
110. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель // «Киевская старина».-1899, т. LXVII, кн. 3 (декабрь), отдел 2-ой.-С. 176-177.
111. Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры.-Москва: Наука, 1987.
112. Янчук Николай. Восемь малорусских песен /В гармонизации Сергея Танеева // «Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» (Москва).-1913.-Т. 118 (також: «Труды музыкально-этнографической комиссии Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии» (Москва).-1913.-Т. 4; перевидання.: Танеев Сергей. Украинские народные песни: Записи и обработки /Ред. и примечания В.Д.Штенгельмейер.-Москва, 1958).
113. Янчук Николай. Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлицкой губернии // «Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии: Труды этнографического отдела» (Москва).- 1885.-Кн. 7, нотное приложіє (перевидання: Весілля: В 2 т. /Упор. М.М.Шубравська, О.А.Правдюк.-Київ: Наукова думка, 1970.-Т. 1).
114. Anonymus (Karłowicz, Jan?). Fonograf i etnologia // «Wisła»-1890, t. 4.-S. 749.
115. Bartok Bela. Nepzenek es a szomszed nepek nepzeneje.-Budapest, 1934 (=Bartok Bela. Die Volksmusik der Magyaren und der benachbarten Volker.-Berlin, 1935.-Ungarisches Jahrbuchlein, t. XV; Bartok Bela. La musique populaire des Hongrois et des peuples voisins // «Archivum Europe Centroorientales».-1936, t. 2; Барток Бела. Народная музыка Венгрии и соседних народов.-Москва: Музыка, 1966).

116. Chamiec Ksawery. W. Moszkow. Scytowie i wspolplemiency ich Trakowie: Slady narodow w czasach obecnych // «Wisla». -1897 -S. 147-160 (рецензія).
117. Chybinski Adolf. Etnografia muzyczna na III. miedzynarodowym kongresie muzycznym w Wiedniu (25-29 V 1909) // «Lud». -1910, t. 16.-S. 161-178.
118. Dahlig Piotr. Pierwszy zapis fonograficzny folkloru polskiego (1904) // «Muzyka». -1997, nr 2.-S. 57-70;
119. Das Berliner Phonogramm-Archiv 1900-2000: Sammlungen der traditionellen Musik der Welt = The Berlin Phonogram Archive 1900-2000 /Artur Simon (Hg.).-Berlin: Verlag fur Wissenschaft und Bildung, 2000.
120. Dzieje folklorystyki polskiej: 1865-1918 /Red. H. Kapelus i J Krzyzanowskiego.-Warszawa: PWN, 1982.-S. 298.
121. Gawelak Franciszek. Bibliografija ludoznawstwa polskiego.-Krakow, 1914.-№№ 859, 3620.
122. Janczewska-Solomko Katarzyna. Dyskopedia polonikow do roku 1918: W 3 t.-Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2002.-T. 1.
123. Katalog der Tonbandaufnahmen des osterreichischen Akademie der Wissenschaft in Wien.-Wien, 1960.
124. Kolberg Oskar. Chelmskie: [W 2 cz.].-Krakow, 1890, 1891 (reed.: Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie, t.33-34.-Wroclaw, Poznan, 1964).
125. Kolberg Oskar. Wolyn: Obrzady, melodie, piesni /Z brulionow posmietych przy wspoludziale S.Fiszera i F.Szopskiego wydal J.Tretiak.-Krakow, 1907 (reed.: Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie, t.36.-Wroclaw, Poznan, 1964).
126. Kresanek J. Slovenska l'udova piesen so stanoviska hudobneho.-Bratislava, 1951.
127. Magyar eletrajzi lexikon /Foszerreszto Kenyeres Agnes.-Masodik kotet L.-Z.-Budapest: Akademiai kiado, 1969.
128. Moszynski Kazimierz. Kultura ludowa Slowian.-Warszawa, 1967.-Wyd. 2.-Cz. 1: Kultura materialna (wyd. 1.-Krakow, 1929).
129. Moszynski Kazimierz. Kultura ludowa Slowian. Warszawa, 1968.-Wyd. 2.-Cz. 2, zesz. 1: Kultura duchowa (wyd. 1.-Krakow, 1934).
130. Moszynski Kazimierz. Kultura ludowa Slowian.-Warszawa, 1968.-Wyd. 2.-Cz. 2, zesz. 2: Kultura duchowa (wyd 1.-Krakow, 1939).
131. Treasure of Jewish culture in Ukraine: Reproduced from phono cylinder recorded in 1912-1945. Compact Disc.-Vol. 1-...-(c) 1997 Institute for Information Recording Vernadsky National Library of Ukraine.
132. W. Moszkow. Szopka w Warszawie // «Wisla». -1889, t.3.-S. 229.
133. Zmigrodzki Michal. Kongres miedzynarodowy folklorystow w Chikago 1893 r. // «Wisla». -1894, t. 8.

Олена БОРЯК

Село Бірки на Волині очима етнографа Людмили Шевченко

У часописі «Українська етнографія» (1958 р.), що його видавав Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, було надруковано розвідку Людмили Шевченко під назвою: «Промисли колгоспників с. Борки Любешівського району Волинської області»¹. Це був своєрідний звіт етнографа після кількадечного перебування на Волині у лютому 1955 року. Метою експедиційного відрядження було вивчення традиційних домашніх промислів і ремесел. У розвідці авторка послідовно виклала свої спостереження щодо техніки плетіння з липової і березової кори, бджільництва (і виготовлення бортів зокрема), обробки льону і конопель, процесу прядіння і снування ниток, ткацтва, вироблення решета на ткацькому верстаті; подала опис традиційного посуду, виробів з дерева; форм взаємодопомоги у селянській громаді тощо.

Людмила Прокопівна Шевченко народилася 9 листопада (26 жовтня ст. ст.) 1895 р. у с. Кирилівка (тепер - Шевченкове) у родині племінника Т.Г. Шевченка Прокопа по лінії його старшого брата Микити. Вона пам'ятала, що її дід був кріпосним столяром, робив млини-вітряки для панських маєтків. Батько Людмили - Прокіп Микитович - працював млинарем, а згодом садівником у колекційному саду Л.П. Симиренка в с.Мліїв. У своїй автобіографії Людмила Прокопівна змальовує початок свого життєвого шляху як типовий для дітей з родин селян-бідняків: з восьми років вона бавила чужих дітей або виходила в поле на буряки. Її долю змінила смерть батька в 1909 р. Саме тоді її старший брат Харитон, який на той час навчався в Києві в музичній школі в М.В. Лисенка, довідався про можливість улаштування на навчання сестри як родички Т. Шевченка за рахунок Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Серед тих, хто виявився небайдужим до долі родички великого поета, були дві визначні постаті - Михайло Грушевський (та його родина) і Микола Лисенко. Вже під час навчання в місті Перемишль, де Людмила було зараховано до жіночої середньої школи-лицею, доля звела її з відомим фольклористом і етнографом В. Гнатюком. Це сталося 1910р. у Львові, коли, за проханням його дружини, Людмила майже кожного дня

¹ Див.: Шевченко Л. Промисли колгоспників с. Борки Любешівського району Волинської області // Українська етнографія. Наукові записки - К.: Видавництво АН УРСР, 1958.- Т. IV - С. 115 - 124

2 ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 38, арк. 14.

приходила до їхнього помешкання провідати прикутого до ліжка вченого. Через хворобу горла й легенів йому було важко розмовляти, але розповіді 15-річної відвідувачки викликали в нього надзвичайний інтерес. Згодом Л. Шевченко зізналася, що тоді вона не могла осягнути значення слова «етнограф», а спитати соромилася. «Я, не розуміючи, чому такого пана [тут і далі підкреслено - Л.Ш.] цікавлять, на мою думку, такі дрібниці, як наприклад, гра в писанки, як вони розмальовані, мені здавалося, що мужицькі іграшки панам не цікаві, так як у нашому селі пани сміялися з наших мужицьких забав». Саме це спілкування - хворого «метра» і школярки, стало вирішальним у долі останньої. Вона запам'ятала його слова: «Кожен рядок, [...], кожна думка, піде з уст народу, створить місток до порівняння нашої народної культури з народними культурами інших народів. А тому [...] кожен збирач етнографічного матеріалу бажаний»². Додам, що під час першого перебування у Львові, вона влаштувалася на тимчасове мешкання у фольклориста Йосипа Роздольського, а його дочка одного дня підвела дівчину до будинку І. Франка - вона зазірнула у вікно бібліотеки і, як невдовзі згадувала, «вмилася сльозами»³.

Після закінчення ліцею Л. Шевченко спочатку вступила до учительської польської семінарії, а невдовзі повернулася до батьківського села - вчителювати. У вересні 1922 р. вона поступила на етнографічний факультет Археологічного інституту в Києві, визначилося й коло зацікавлень - темою дослідження було обрано народне килимарство. Це був надзвичайний час створення цілої низки етнографічних та красензавчих академічних установ. Чи не основне місце в колі їхніх завдань займала науково-пошукова, збирацька діяльність. До вивчення Волинського та Чернігівського Полісся прилучилась і Людмила Шевченко. За свідченням самої дослідниці, «матеріал з польових дослідів» був зібраний нею в 26 (в іншому варіанті - 27) щоденниках. Основним її творчим доробком стали спостереження над народним побутом і матеріали інтерв'ювання селян - вони були ретельно зановані й могли стати основою для ґрунтовних етнологічних розвідок з різних питань традиційної культури українців.

За цей час нею було також підготовлено близько 20 друкованих матеріалів. У першу чергу йдеться про серію публікацій у часописі «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», головним редактором якого була К. Грушевська, зокрема, розвідки «Звичаї, зв'язані з закла-

3 Цікаво, що серед паперів, які складають її особистий архів, є відбиток розвідки, про яку йдеться - із коротким автографом: «т. [Гурін]! Ви допитувалися мого наукового кредо [підкреслено - Л.Ш.], не знайшовши, вирішив образити. Передаю ці книжечки - відбитки, знайомтесь. Етнографом стала в 1910 - 1917 рр. Під керівництвом В. Гнатюка та Й. Роздольського». - Там само, стр. 32. - Арх. 1

динами будівлі» (до неї була долучена детальна анкета-запитальник), «Спогади про академіка В. Гнатука», рецензія на працю проф. Р. Моніє, присвячену ритуалу закладення хати в північно-американських племен, рецензія на працю К. Червяка «Шляхта околишня на Коростенщині»⁴. Є відомості, що нею була підготовлена до друку розвідка, присвячена впливу класової диференціації цехових організацій на парубоцькі громади в Україні - її також планували надрукувати у випусках часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні»⁵ на початку 1930 року.

Вже тоді в неї визрівало розуміння специфіки етнологічних (і польових - у тому числі) досліджень: «...відобразити життя народу треба правдиво, документально. Наші записи зберігатимуться для поколінь, і вони (записи) не повинні спотворювати народного життя і побуту. Добросовісність, правдивість і точність - одне з основних завдань записувачів»⁶. Під час своїх «польових» виїздів вона апробувала й основні методичні принципи експедиційної роботи. Серед них - неодмінна вимога окремо вести записи інтерв'ювань і одночасно мати власний щоденник, де фіксувати враження від побаченого і почутого, не виключаючи при потребі дублювання записів зібраного польового матеріалу.

Частина наукового архіву Людмили Прокопівни Шевченко (а це 107 одиниць), нині зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Мені видалося цікавим зазирнути в архівні записи 50-х років, зокрема до «робочого зошиту» Л. Шевченко, якій містить нотатки про її перебування в с. Бірки. В типовому учнівському блокноті дрібним почерком списано 37 аркушів. Усі записи зроблені чітким почерком, кожна тема починається з нової сторінки, де перед початком нового запису у вигляді таблиці подані відомості про інформатора, зазначена тема та дата інтерв'ю. Всього протягом 2-6 лютого Л. Шевченко було опитано 6 респондентів - як жінок, так і чоловіків. Наймолодшому з них було 12 років, а найстаршому - 74⁷. Відомості подані в щоденнику в такому порядку: сівба конопель, прядіння, снування, біління, фарбування; обробка вовни, як б'ють сукно; обробка шкіри; жорна (ручний млинок); ступа для товчення зерна; коврутка для прядіння; підготовка обіддя, опис парні; олійниця, підготовка зерна для олії; вулики (мед, борті); решета, плетіння роґожі; опис снування, основа на стіні; «станок» для в'язання начиння; перелік виробів з льону й конопель; виготовлення металевих виробів, а також із соломи (зокрема малюнки тех-

4 Див.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні. - 1926. - Вип. 1-2. - С. 87-95; 1926. - Вип. 3. - С. 122-124, 1927. - Вип. 1-3 - С. 219-223; 1928. - Вип. 2-3. - С. 202-203

5 Див.: Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви - К., 1997. - С. 70

6 ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 17, арк. 188

7 Серед тих, хто були опитані Л. Шевченко у лютому 1955 року: жителі села Бірки Павло Севаст'янович Матвійчук, Сава Леонівч Борейчук, Тиміш Семенович Іванюк, Надія Миронівна Ткачик, Ісак Зінов'євич Нестерук, Ларіон Кузьмич Лукич, Т. Г. Данилик

нології вироблення солом'яника для зберігання зерна, плетених вуликів), з бересту; плетіння постолів; ткани вироби з вовни; прання одягу; обробка дерев'яних знарядь; опис хлібної діжі, ночовок, бодень (зокрема, інструменту для бондарства); випічка хліба; збір ягід, городництво, садівництво, готування страв. Самі по собі всі ці нотатки є надзвичайно інформативними. Зроблені майже 50 років тому, вони доносять до нас атмосферу повоєнного волинського села, по десяти роках після приєднання краю до Радянської України. Ось декілька із них: «Обробкою волокна займаються жінки 100 % у своїх хатах і вирощують льон і коноплі на своїй садибі. Інші ремесла, особливо обробка деревини і плетіння, охоплює не менше як 75 % населення. Все, що потрібне в господарстві, кожний господар робить сам собі. Коли ж потрібно зробити сусідові, то це є спомагання, і нічого за це не платиться. Взаємодопомога є дуже розвинена, про це свідчить звичай колективного прядіння волокна сиротам. Жінки збираються до хати сиріт і спільно заготовляють пряжу для них»⁸. «На всі дрібніші замовлення ще немає постійної ціни, бо ремісник, знаючи своїх односельців, виходить із спроможності замовця - бере то натурою, то грішми, то за якусь вигоду. Так, решето коштує від 5-10 крб., коробка берестяна 7-15 крб., солом'яна 6-12 крб.»⁹; «... колгоспникам доводиться, крім організаційних трудностей, переборювати й суворі природні умови - бездоріжжя, болота, малородючість землі. Через це в глухих селах, наприклад, в с. Борках [...] затримуються іще патріархальні відносини»¹⁰. Намагаючись у щоденнику проаналізувати побут селян, Л. Шевченко шукає позитивних змін: «за короткий відрізок часу колгоспного ладу (з 1948 року) на цьому патріархальному побуті помітні великі зрушення. Промкооперація постачає товари широкого вжитку, і у побут колгоспників¹¹ входять фабричні господарські, хатні вироби. В святкові дні селяни старі і малі одягають фабричне взуття, входять в моду боти, галоші, пальта та інше»¹². При тому вона, здається, і не помічає, що інколи суперечить самій собі: «Колись, за Польщі, у Борках було два пани (поміщики), то у них були механізовані олійниці [...] і давили [олію] кінською силою»¹³. Її робочі записи насичені промовистими «дрібницями». Так, на сторінці, де йдеться про підготовку зерна для олії, знаходимо яскраву замальовку: «зерно засмажується в череп'яних мисках, або в залізних сковородах. Останні роки люди понаходили залізні військові шапки (каска) і засмажують у них»¹⁴. Етнограф

8 ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп 1, арк. 21.

9 Там само, арк. 21 зв.

10 Там само, арк. 35.

11 Далі закреслено: «як в обладнанні, так і в одязі».

12 Там само, арк. 34 зв.

13 Там само, арк. 14 зв.

14 Там само, арк. 14.

крок за кроком сумлінно занотовувала на перший погляд дрібні факти селянського побуту, але наскільки промовистими вони видаються п'ятдесят років по тому: «Ганна Андрійовна [Іванюк] залишилась сиротою і робила дуже важко на чужих. Коли прийшлося виходити за такого ж бідняка, як і вона сама, то на придане, замість тканих конопляних «диванів», вона виплела рогожі [...] і накрила свою постіль. Зараз сім'я Іванюків живе не дуже заможньо і сплять усі на рогожах, простелених на полах. Є це в них дерев'яне ліжко, полатина - на ньому намощено сіна, а наверх нього покладений сінник, це все прикрите смугастим диваном. Подушки з пір'я, з напірниками сірого купованого матеріалу. Сім'я дуже привітна, гостинна й услужлива».¹⁵

Робочі записи свідчать, наскільки прискіпливо Людмила Прокопівна проводила опитування. Так, вона фіксує інформацію, що першу «коврутку» – «розкарачку» зробив «полячок-столяр», який зайшов у село: «після того наші столяри почали робити пряму коврутку «стовпасту», так появилась коврутка з кужілкою і без кужілки»¹⁶. Цікавими видаються згадки про циган: «До організації колгоспного господарства при зборі врожаю по лісах цигани влаштовували свої кузні. Вони робили селянам серпи, лагодили плуги, робили ралики, залізні обручі, були саморобні сокири з невеликими обушками - «пішня», «плішні» - саморобні долота чи стамезки для видовбування корит, кадовбів, вуликів, жлукта тощо, клямки й ручки для дверей. Циганам селяни носили своє вугілля в кузню. Для цього селяни самі собі виготовляли в лісі вуголь з берез, з дуба – з міцного дерева...»¹⁷. Описуючи процес вичісування волокна, вона фіксує, що «дванадцять кісок сплітаються у вінок, що зветься «козел» – походить [ця назва] від оригінальної форми зв'язаних кісок: голови їх залишаються вільними, а хвостики сплітаються в косу, і тоді головки нагадують ріжки»¹⁸.

Детально розпитуючи й занотовуючи особливості промислів і ремесел, Л.Шевченко не могла не фіксувати яскраві деталі обрядових дій, що їх супроводжували. Так, вона детально описує хлібну діжу як об'єкт матеріальної культури, але зазначає, що «на діжу молодій розплітають косу, хлопець і дівчина стають на діжу при вході дівчини в хату молодого. Зауваження колгоспника Іванюка було таке: на діжу стає дівчина достойна - не достойна сама не стане, а хлопці, як хлопці, уже як стає, то для звичаю - перескакує і регоче»¹⁹. Вона фіксує процес виготовлення хліба: «...учиняють на тісті ріденько: з мукою воду теплу розмішає, по-

15 Там само, арк. 17 зв.

16 Там само, арк. 10

17 Там само, арк. 23.

18 Шевченко Л. Вказ. пр. - С. 117.

19 ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, арк. 30.

солить і воно ніч сходить. Рано добавлю борошна, замією крутенько, як добре висходить, то зроблю з нього пампушок – кругленьких, або млинців напечу, тоді виробляю хліб. Сажаю на лопаті хлібній, лопату підсипаю висівками або підкладаю листочок з капусти, їх я приготівляю літом – засушую: на ниточку нанижу й повію на горище, вони й посохнуть. Пшеничного борошна рідко маємо, бо в нас пшениця не родить»²⁰. Проте Л.Шевченко розпитує інформаторів і про ритуальне споживання хліба і хлібних продуктів, зокрема про «просяну пшоняну кашу», - як обрядову страву її готували на хрестини, «діди» і похорон, а також дійство, яке відбувалося на весіллі - коли молода кидала кашу домови-кові на піч²¹.

Дотепер постать Людмили Шевченко рідко згадується серед блиско-чої плеяди її колеґ-етнографів 20-х років: К.Грушевської, В.Кравченко, Н.Заґлади, Л.Шульґиної, А.Онищука, Ю.Павловича та інших, чиї життя були перервані на високому злеті. Можливо, прізвище великого діда врятувало Людмилу Шевченко від молота репресій? Шістнадцять років, з 1947 по 1963 рр., вона працювала в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, захистила тут кандидатську дисертацію, вела активну польову роботу, час від часу друкувала невеликі розвідки. Після її смерті 1969 року адміністрація Інституту клопоталася про спорудження на її могилі пам'ятника як онуці Т.Г.Шевченка. І все ж мене не полишає відчуття: доля, врятувавши її від фізичного знищення в трагічні 30-ті роки, все ж не зберегла її ім'я від забуття в наступні роки. Її архів – десятків польових щоденників, сотні списаних подорожніх нотаток, чернетки неопублікованих праць – ще чекають свого часу.

20 Там само, арк. 33

21 Там само, арк. 34 зв

Ольга ПОРІЦЬКА

Опозиція цей/той світ у світоглядних уявленнях українців

Вітчизняне народознавство близько півтора століття тому звернулося до питання про міфологічні та космогонічні уявлення українського етносу, випередивши певною мірою слов'янську етнографічну науку. Це засвідчує велика робота по збору відповідного матеріалу І.Вагилевичем, Я.Головацьким, П.Чубинським, В.Грінченком, І.Свенцицьким, З.Кузелею, І.Франком, В.Шухевичем, В.Гнатюком, Г.Булашевим та іншими визначними вченими, які намагалися систематизувати та аналізувати накопичені дані. Однак після 30-х рр. минулого століття питання, що стосувалися народної космогонії, міфології майже не піднімалися в зв'язку з ідеологічною установкою на їх «неактуальність» і навіть «шкідливість». Тому не випадково ця тема викликає до себе зараз підвищений інтерес і вимагає детального дослідження. У пропонованій статті ми торкнемося одного з її аспектів.

Як можна судити з уламків вірувань наших предків, з людиною, яка помирала, не переривалися остаточно контакти, і це не передбачалося світоглядними уявленнями. Згідно з дослідженнями російського археолога І.Ліндемана, померлого господаря ховали в межах дому, де він перебував за життя, а душа його не тільки залишалася жити на обійсті, а ставала патроном, покровителем людей і господарства¹ й відповідно була суб'єктом спілкування з живими родичами й об'єктом вшанування. Це архаїчне вірування знайшло своє відображення в назві домашнього міфологічного персонажа (МП) – *хазяїн, домовий хазяїн* в українських поліських говірках та карпатських *дід, дідух* (пор. множина *діди* 'предки'), а також в мовах сусідніх слов'янських народів – рос. *хозяин, хозяин домовой*, білор. *гасподар*, болг. *стопан, стопанин, сайбийа* 'господар', чеське *gospodashik*. Спілкування з домашнім МП полягало не тільки в їх вшануванні – святковому пригощанні, постійному годуванні та дотриманні інших регламентованих правил поведінки з ним, а й в орієнтації на його віщування, очікуванні допомоги з його боку у веденні господарства, майновому прибутку, навіть у догляді за дітьми.

Спілкування з померлими предками² засвідчує звичай, який згадують

1 Линдеман И. Домовой при свете археологических данных // Roma III Congresso Archeologico Internazionale. – Roma, MCMXII. – Без пагінації.

2 В даній розвідці мова не йтиме про спілкування з т. зв. «заложними» (за Д.Зеленіним) покійниками, тобто померлими насильницькою смертю, самогубцями, які, за народними уявленнями, є душами, що живуть поряд із живими, в їх світі, відведений їм Богом вік, а лише після цього переправляються на «той» світ.

оповіді, казки, як такий, що існував дуже давно, – а саме умертвлення старих людей. Українські перекази містять суттєві дані для розуміння характеру згаданого ритуалу. В них немає прямих вказівок на те, що звичай був одним із елементів суспільного життя – вже в давніх переказах йдеться про те, що умертвлення стариків відбувалося згідно зі звичаєм, контролювалося суспільством, тобто ця суспільна установка сформувалася задовго до переходу цієї інформації в фольклорну форму і згадується там як пережиткова³. Чи ж пов'язаний такий звичай з певною суспільною необхідністю? Як засвідчують фольклорні джерела, поважний вік, а відповідно й набутий з ним досвід, високо шанувався громадою. То чим же викликаний до життя такий з точки зору сучасної людини жорстокий звичай? Очевидно, справа не в тому, що стара людина, ставши немічною, вже не могла себе прогодувати і ставала тягарем для родини, адже не так уже й багато людей доживало до глибокої старості. Для епохи, у якій існував цей звичай як елемент громадського укладу, благополуччя переважно хліборобського суспільства залежало від нормального ритму життєдіяльності в природі. Стихійні природні катаклізми, як наприклад, повені, засухи й под. призводили до катаклізмів у суспільстві. Оскільки духи предків (покровителі) вважалися пов'язаними з природними стихіями⁴, то, за народними уявленнями, могли керувати ними. Віра в могутність предків-покровителів змушувала відправляти на «той» світ своїх посланців. З їх допомогою громада сподівалася уникнути страшних бід, серед них найлютішою був голод. Отже стариків, яких на санках (вар.: на лубку), незалежно від пори року, хоча переважно взимку, перед початком нового сільськогосподарського року, відвозили до лісу й там залишали на смерть або топили в озері чи річці, можна трактувати як посланців до світу предків чи як жертви предкам, які відповідно розпорядяться природними стихіями на користь людям⁵. Відгомонам цього ритуалу можна вважати зафіксований казковим фольклором багатьох народів звичай заводити до лісу старих псів, котів, у чому можна побачити перенесення на тварин ритуальних дій при згортанні звичаю. У календарних обрядах перехід до якісно нових форм культу предків виявляється в заміні людини її знаком – опудалом чи лялькою. Ілюстрацією цього був звичай, що мав місце на колодку (колодія), спалення чи топлення дерев'яного опудала жінки з розпущеним волосом (з такою зачіскою могли класти до труни) – і спалення, і топлення можна розглядати як способи переправи в інший світ.

3 Гринченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Чернигов, 1896 – Вып 2 – С. 168.

4 Такими вважалися знахарі, відьми, чаклуни, градівники – напівміфологічні істоти, які жили серед людей, але були наділені даром («родими») чи навчені («вчені») спілкуватися з потойбічним світом.

5 Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов – М., 1978. – С. 100.

Гіпотеза про людське жертвоприношення предкам-покровителям підтверджується існуванням до порівняно недавнього часу (поч. XX ст.) ритуалу топити відьом⁶, спалювати упирів⁷ в час посухи, причому не тільки живих, але й померлих – їх тіла викопували з землі й спалювали або викидали в безлюдне місце; топилися у воді⁸ офіри водяним МП у вигляді kota, пса, курки чи хоча б миші⁹. Спалювання, топлення чи викидання в ліс (вар. скидання в провалля) можна розглядати як відправлення на «той» світ, оскільки всі три дії служать засобом переправи до нього: про перші дві йтиметься нижче, про ліс чи провалля як про місце переправи на «той» світ чи фрагмент «того» світу свідчать казкові мотиви, де персонажі, потрапивши до лісу, зустрічаються з безсумнівними представниками потойбічного світу – кощієм, охом і под.¹⁰ Повалля як вхід на «той» світ фігурує і в голосіннях: «Відкіля тебе, мій синочку, виглядає? Чи з глибокого яру, чи з далекого краю...» (Катеринославська губ.)¹¹, а також у казках. Зрештою таке уявлення було притаманне й давнім індоєвропейцям¹².

Тричі на рік, за традиційними віруваннями українців (та й сусідніх слов'янських народів), Бог випускає душі покійників на землю: вперше – у великодній четвер, коли вночі правлять у церкві, вдруге – коли цвіте жито, і втретє – на Спаса¹³. Окрім згаданих поминальних днів, дні пам'яті предків проводилися перед масницею або відразу по її закінченні, коли люди ходили просити пробачення за заподіяні кривди як в живих, так і в мертвих; на різних теренах України поминальні дні мали місце від Благовіщення до Зелених свят, що співпадало з одним із термінів виходу померлих на землю. Великодній четвер ще іноді називався навський великдень, тобто великдень покійників. Ця ж назва подекуди позначає поминальний день, що випадає через два тижні після Великодня (на Західній Україні), у Карпатах він ще має назву Рахманський

6 Гнатюк В. Купане і палене відьом у Галичині // Матеріали з українсько-руської етнології. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 178-201.

7 Франко І. Сожжение упырей в с. Нагуевичах // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 512-526.

8 Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. – М., 1957. – С. 39.

9 Поріцька О.А. Ритуальний знак води // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 64-66.

10 Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1986. – С. 111.

11 Свенціцький І. Похоронні голосіння // Етнографічний збірник. – Т. XXXI-XXXII. – Львів, 1912. – С. 58.

12 Ригведа. Избранные гимны. – М., 1972. – С. 254.

13 [Чубинский П.] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл П.П.Чубинским. – Т. 3: Народный дневник. – СПб., 1847. – С. 14. Слід однак зазначити, що не тільки душі померлих могли відвідувати світ живих. За народними уявленнями, під час сну душа могла покинути тіло і полетіти на «той» світ, щоби відвідати, поспілкуватися з душами тих, що відійшли у світ померлих (Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. – Т. II. – Cz. 1. – S. 369). Однак така здатність частіше приписувалася напівміфологічним персонажам (відьмам, віщунам і под.).

великдень (пор. звертання дочки до померлої матері в голосінні з Жабйого (зараз Верховина; Гуцульщина): «Добрыничко, моя добренька *рахманинко* (тут і далі підкреслення наші. – О.П.), моя одненька»¹⁴, а також Семик, тобто сьомий четвер після Великодня. У проміжку між Благовіщенням та Зеленими святами неодружена молодь збиралася для відбування весняних обрядів, які включали в себе водження хороводів дівчатами, участь у різноманітних іграх юнаків, а також супроводжувалися переважно дівочим виконанням веснянок (гаївок, гагілок, ягілок – у Галичині співалися лише протягом великодніх свят). Хороводи, парубочі ігри, спрямовані на виявлення сили, спритності й подібних якостей, могли мати місце на вулицях села, майдані під цервою, в лісі, на березі річки чи ставка, але показове ще одне місце, характерне здебільшого для Галичини, – цвинтар, де могли співати гагілки на догоду покійникам жіночої статі, а також проводилися «хлоп»ячі ігри, щоби догодити небіжчикам чоловічої статі¹⁵. У зв'язку з цим доречно згадати архаїчні ігри при мерці (наприклад, «дубок», «шибениця», «огарок», «жмурка», «король і вїт» та ін.), які мали місце в українських Карпатах ще на початку ХХ ст.¹⁶ Слід зазначити, що перелічені ігри не були призначені виключно до відбування при покійникові – в них же грала молодь, наприклад, на Великдень біля церкви¹⁷. Зелені свята закінчувалися понеділковим навським (русалчиним) великоднем чи «проводами русалок», під час яких влаштовувалися поминальні трапези на честь померлих батьків, родичів, загалом дідів, тобто праведних покійників, але це був також єдиний поминальний день у році, коли дозволялося поминати неправедних покійників – померлих насильницькою смертю, самогубців. Трапеза влаштовувалася як в домівках, так і безпосередньо на «гробках». Рештки такого застілля традиційно залишалися на цвинтарі і служили пригощанням для покійників. Душі дідів запрошувалися й для участі в святвечірній трапезі, їх обов'язково згадували й бажали «царства небесного», для них після вечері залишали рештки їжі на столі¹⁸.

Очевидно, не всюди по Україні існували чітко регламентовані дати візитів дідів (мова не йде про неправедних покійників, душі яких майже постійно перебувають поблизу людей. Йдеться про пригощання душ померлих родичів хлібом, а точніше парою від свіжоспеченого хліба. За інформацією В. Милорадовича, що стосувалася Полтавщини, гоосподині, які щотижня пекли по суботах хліб, перший буханець, позначений хрестиком, присвячували предкам – «первий хліб – то поминки, він душам

14 Свенціцький І. Цит праця. – С. 86.

15 Колесса Ф. Українська усна словесність. – Львів, 1938 – С. 53.

16 Гнатюк В. Похоронні звичаї та обряди // Етнографічний збірник. – Т. XXXI-XXXII. – Львів, 1912. – С. 241, 300

17 Шухевич В. Гуцульщина. У 5 ч. – Ч. 4. – Львів, 1905. – С. 238

18 Курочкін О.В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність – К., 1978. – С. 65.

спасеня пара з його доходить до мертвих на той світ»¹⁹. Такий хліб розламували, щоби парував, і клали на підвіконні для дідів. За народними віруваннями, тільки безгрішні люди (переважно діти) могли бачити душі померлих родичів.

Поховальні голосіння переважно згадують три-чотири дати, коли покійних батьків чекали з візитом:

«Як буду я вас, мій батеньку, в гості дождитать, / То буду к Рожеству стежечки прокидять, / А к Великоднім святкам – доріжечки промітять, / А к Святій неділі буду стежечки травицею (за)стелять... (Лубенський пов.)²⁰; або: «Коли ж ти, моя вірна дружина, в гостоньки прийдеш? Чи на Різдво, чи на Великдень, а чи на Зелену неділю?» (Чернігівська губ.)²¹; «Мамко моя, голубко моя, коли ж вас ся надіяти? Ци на Різдво з колядами, ци на Великдень з писанками, ци на Николая з скрипками» (Буковина)²²; «І коли ж мені тебе у гостеньки дождити, коли для тебе стола заститати? Чи на Великдень, чи на Різдво, чи на Святу неділеньку, чи на Миколи, чи ніколи?» (Чернігівська губ.)²³. Таким чином, повторюються два найбільших християнських свята, одне з яких – Різдво – співпадало з давнім язичницьким святом зимового сонцестояння, інше – близьке до свята зустрічі весни, початку виробничого хліборобського року: варіювання інших двох пов'язане з днями поминання покійників – на Зелену неділю; на Миколая, що пов'язане, можливо, з дохристиянською поминальною датою, оскільки залишилося ритуальне запрошення на гостину душ дідів.

Коли людина помирала природною смертю, її готували до переходу на «той» світ. Цьому служили обов'язкове обмивання, вноrmоване одягання (обряджання одруженої чи неодруженої людини, традиційний для певної місцевості одяг чи взуття (чи відсутність останнього), громадське прощання. Хоча поховальний обряд традиційно відносять до розряду родинних, до нього залучено багато людей: він набув громадського характеру, якого не втратив і досі. В ньому виявляються сліди сприйняття смерті одного з членів общини як громадської події. Однак традиційний поховальний обряд в найконсервативніших куточках України – в Карпатах, подекуди на Поділлі – зберігає ще до поч. ХХ ст. рудименти дохристиянського обряду – тризни, що супроводжувалися змаганнями на спритність, витривалість, а також мали розважальну функцію. Ці ж функції зберегли т.зв. свічіня, посижіння; важливим елементом комплексу ритуальних дій на громадських зібраннях навколо покійника були ігри, забави при мерцю,

19 Милорадович В. Життя-бытє лубенского крестьянина. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія - К., 1991. – С. 192.

20 Свенціцький. – Цит праця. – С. 70.

21 Там само. – С. 72.

22 Там само. – С. 15.

23 Там само. – С. 92.

коли в хаті збиралася молодь, старші люди й брали активну у досить великій кількості ігор, одні з яких відбувалися тут же, при покійникові, інші – у дворі біля хати, оскільки вимагали більшого простору для бігання, скакання. Очевидно, що покійник, який знаходився в хаті, ще сприймався як член громади. Це знайшло своє відображення й у голосіннях, коли в процесі виголошування тексту звертаються безпосередньо до нього як до діючого суб'єкта: «Моя матинько, порадь, що міні пикти та варити і чім твоїх ... гостей гостити»²⁴. Знаходить своє відображення в голосіннях уявлення про те, що померлий тішиться з великого скупчення гостей, які прийшли прощатися з ним.

Т.ч. смерть людини, члена громади, за давніми віруваннями сприймалася не як кінець існування, а як перехід у новий статус. Тому цілком закономірно, що поховальні обряди так тісно переплітаються з весільними, адже й останні є перехідними від одного статусу до іншого. Достатньо нагадати обрядження померлої дівчини чи юнака в шлюбний одяг з усіма атрибутами (барвінком, перснем і т.д.) і призначення йому чи їй нареченої чи нареченого, дружок, дружбів на час відбування обряду. Уявлення про смерть як про шлюб знайшли своє відображення й у голосіннях:

Ой синок, синок, чому ж ти лежиш?

Да чому ж ту не говориш?

.....

Да куди, синок, у свати іці?

Да по которого, синок, дзядзька іці?

Да которого, синок, дзядзька за старосту саджаці?

Да которого, синок, дзядзька дружка саджаці?

Да которую сестру за сваху саджаці?

.....

Ой синок, синок, а куди іці тобе по жунку,

У в якеє село?

Ци синок каге²⁵ в Пужичи²⁶,

Ци синок каге в своєм селі браці?

.....

Ой синок, синок, мо пуйдзеш, мой синок, на ігрище,

То я пойду свого синочка познаваць,

Бо муй синочок гуляє,

Муй синочок попероску куриць,

Муй синочок з дзівкою стоїць (Полісся)²⁷.

²⁴ Малинка А.Н. Малорусские обряды, поверья, заплочки при похоронах // Этнографическое обозрение – 1898. - № 3. – С. 96.

²⁵ каже

²⁶ Населений пункт поблизу села, де записане голосіння.

В голосіннях є мотив турботи про те, як покійнику буде на «тому» світі, особливо в плачах за дітьми: «Синку мій, ... хто ж тебе там буде глядіти?» і тут же звертання до раніше померлих предків, яких закликають опікуватися новоприбулим у їх світ: «Діди мої, баби мої, признавайтесь до моєї дитиночки» (Київська губ.)²⁸ або : «Левоньку, братіку, вижди назустріч своїй сестричці, привітай її там» (Подільська губ.)²⁹ чи «Встрічайте, мої родителі, мою донечку і пробірайте їй містечко біля себе і доглядайте, як я доглядала» (Полтавська губ.)³⁰; «Сестро моя рідна, потіш мою дитину там. Хто її там нагодує, хто єї зачеше» (Косівщина)³¹. Зустріч також повинна відбуватися згідно з усталеними звичаями «цього» світу: «Татусеньку, мій голубчику, устрічай же мою матінку, стрічай і містечко пробирай, доріженьку промітай, і столики застілай, і мою матінку у гостоньки дожидай» (Чернігівська губ.)³². Характерне й прохання до покійника передавати вітання раніше померлим від живих: «Понеси ж ти наш поклон дідови й бабі ...» (Катеринославська губ.)³³. За народними уявленнями, на «тому» світі «вітер не завіє, і сонечко не загіє, і зозулька не буде кувати, і словейко щебетати, і садочки процвітати» (Київська губ.)³⁴; нове місце перебування – «хаточка темна да невидная, що ні дверичок, ні оконечка, ні праведного сонечка» (Полтавська губ.)³⁵, «туди, у хату, ні вітер не завіє, ні сонячко не загіє... подивися, на якій ти подушці лежиш у хаті тепленькі, а теперки в хату таку холодну ідеш?» (Подільська губ.)³⁶, тобто «той» світ уявляється як абсолютна протилежність, як антисвіт.

Які ж існують засоби переправи на «той» світ? Протягом тривалого скелотсько-слов'янського періоду постійно коливалося співвідношення двох основних видів поховального обряду – тілоспалення і тілопокладення. Первісне поховання скорчених тіл, яким штучно надавали положення ембріона в материнському лоні, було пов'язане з тотемізмом, тобто з вірою в друге народження після смерті. Тому померлого й ховали підготованим до цього другого народження. Праслов'яни ще в бронзовому віці піднялися на новий ступінь вірувань і відмовилися від скорченості³⁷. З'явився новий обряд поховання, зумовлений новим уявленням про душу людини, яка не втілюється знову в якійсь істоті (хоча чи не

27 Музичний фольклор з Поліссі у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упорядкування, вступна стаття, примітки, переклад з польської С. Й. Грици. – К., 1995. – № 86 б, в.

28 Свенціцький І. Цит. праця. – С. 36.

29 Там само. – С. 47.

30 Там само. – С. 48.

31 Там само. – С. 34.

32 Там само. – С. 91.

33 Там само. – С. 58.

34 Там само. – С. 36.

35 Там само. – С. 38.

36 Там само. – С. 36.

37 Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М., – С. 758.

є відгомонам давніх уявлень такий, на погляд сучасної людини, поетичний образ, який часто зустрічаємо в голосіннях: «Прилинь до мене в гості хоць на годиночку, хоць на хвилиночку, хоць зозуленькою» (Подільська губ.)³⁸, чи звертання до померлої матері: «Маточко моя, *пташечко*» (Полісся)³⁹, а переміщується в ірій, вирій, у повітряний простір неба, чужу далеку сторону, з якої, як правило, немає повернення. Цей мотив фіксується й у голосінні матері за сином, записаному К.Мошинським у 1932 р. на Поліссі (с. Пужичі):

*Будуць же пташкі із поврею⁴⁰ вулетаць,
То ми будом же синоцька вугледаць.
Чи ти вулеціш із журавлямі?
Чи ти вулеціш із галубками?
Чи ти вулеціш із ластовками?⁴¹*

Одним з перших відомих людству шляхів переправи на «той» світ був вогонь (шляхом спалення тіла покійного його душа швидко звільнялася від фізичної оболонки й літела (піднімалася вгору) до призначеного їй місця (в пізнішому трактуванні це вирій, ірій, поврій, чужа сторона чи підземний світ, де живуть, наприклад, рахмани). Пережитком цього давно забутого обряду є згаданий ритуал спалення опудала Масляниці, Марени (Марини), Купа(й)ла, Кострубонька й т.д., яких, можливо, колись вважали посланцями до світу мертвих чи офірою їм.

Поряд з вогнем – інша стихія-антипод – вода, але й вона відіграла в свідомості давніх слов'ян, а отже й давніх українців, функцію з'єднуючого/роз'єднуючого начала між двома світами. Якщо перший знак – вогонь – залишився лише в пережиткових явищах і його функція як засобу переходу з одного світу в інший у світоглядних уявленнях слов'ян (хоч в інших народів існує досі) забута, то другий – вода – фіксується в народній уяві ще досить прозоро. В мандрівних записах заїжджих купців черпаємо інформацію про те, що русичі в разі смерті одного з подружжя (переважно в разі смерті чоловіка) умертвлювали й другого (під час оргії) й обох покійників клали в човен, куди складалися невеликий запас їжі, гроші, зброя, й сплавливали за течією⁴², тобто сприймали воду (ріку) як дорогу, яка приведе в світ померлих. Іноді такий човен ще й підпалювали, тобто поєднувалися в цьому ритуалі обидва знаки єднання «цього» і «того» світу. Вода, вологе місце могла виконувати функцію межі між світами. Цікавий звичай зберігся в поховальному обряді білорусів, які на могилах жінок хрестів не ставили (Вітебщина), однак в пам'ять про

38 Свенціцький. – Цит. праця. – С. 41.

39 Музичний фольклор з Полісся у записах Ф.Колесси та К.Мошинського. – № 87.

40 вирію

41 Там само. – № 87 ?.

42 Леже Л.-П Славянская мифология. – Воронеж, 1908. – С. 17-25.

них там перекидали через ручаї, болотисті місця легкі містки з однієї дошки чи колоди, на яких вирізувався хрест, черевики чи серп, іноді й рік смерті жінки. Призначення таких містків – допомогти покійникові перейти через важкодоступні місця⁴³. На Косівщині гуцули, споряджаючи покійника на «той» світ, клали йому в кишеню кожуха чи деінде гроші, щоб мав чим заплатити за *перевіз*⁴⁴. Відгомоном цих вірувань є звертання в голосінні за батьком: «Мій батиньку, мій голубчику, мій соловейку! Да куди ж ти полинеш і *попливеш*...?» (Чернігівська губ.)⁴⁵. Той же мотив про перевізника через воду, яка розділя. «цей» і «той» світи, знаходить своє втілення в фольклорі, зокрема в казкових сюжетах⁴⁶.

Часто зустрічаємо в народній поезії рядки, де горе порівнюється з рікою, що стає останньою перешкодою на шляху казкових персонажів, які повертаються зі світу мертвих у світ живих, чи останньою перешкодою, яку на своєму шляху зустрічає переслідувач (як правило, міфічна істота) головних героїв, стає водний об'єкт (річка, озеро чи под.), і перейти через неї не може, знаходячи тут собі смерть. Вода, отже, розділяла мертвих і живих. Народна фантазія чи радше міфологічне мислення йде далі в розвитку уявлень про воду, яка може воскресити покійника – жива вода. Цей мотив присутній також і в похоронних голосіннях:

*«А йдїть, таточку, тими дорїжками, куди ми йдемо,
Кудим ми за вами слїзоньками проллємо.
Та на яких вас, тату, святках дожидать,
Коли задля вас столи застелять?»*⁴⁷;

«Ідїть же ви степами та битими дорожками, що я промітала василечками ... і *слїзоньками* проливала» (Полтавська губ.)⁴⁸.

В казкових сюжетах, у яких знайшли втілення народні вірування, сльози і (ширше) вода служать засобом зв'язку між живими і померлими. В.Пропп у праці про походження казкового мотиву про чарівне дерево, яке виростає на могилі, відзначаючи, що незалежно від того чи дерево посаджене, чи виростає на могилі, воно поливається щоденно з прохання чи наказу тварини водою чи більш образно – сльозами. Культове поливання, за В.Проппом, означало підтримку життя покійника в новому світі, «той» світ усвідомлювався тотожним земному, а тому все необхідне в цьому житті (вода і їжа) призначалось покійникові у житті⁴⁹.

43 Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – С. 351.

44 Гнатюк В. Похоронні звичаї та обряди. – С. 263.

45 Свенціцький І. – Цит. праця. – 107.

46 Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка. – М., 1979. – № 461.

47 Колесса Ф. Речитативні форми в українській народній поезії // Колесса Ф.М. Музикознавчі праці / Упор., вступ. стаття, примітки С.Й.Грици. – К., 1970. – С. 296-297.

48 Свенціцький І. Цит. праця. – С. 110.

49 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1986. – С.117.

потойбічному. Однак згадане ритуальне поливання слізьми могили в народних уявленнях надавало ще однієї функції воді по відношенню до мертвих – вона могла оживляти. Віра в живу і мертву воду найкраще збереглася в казкових сюжетах.

У згаданих вище казкових варіантах похована тварина (найчастіше корова) або небіжчиця-мати відіграють роль помічниці з того світу. Віра в можливість очікування допомоги виявлялася в звичаї на Радуніцю після поминальної трапези на цвинтарі лягати на могили своїх близьких і пошепки розповідати їм про свої біди, радощі, успіхи й сподівання, просити в них поради й моральної підтримки (Волинь)⁵⁰; цей же мотив зустрічаємо в голосінні дочки за матір'ю з Полісся:

*Да коли ж, матко, к нам прийдзеш у госці?
То му ж будом своєї маткі ждаць,
То нам матка прийдзе помагаць⁵¹...*

У південних слов'ян існував звичай пускання на воду свічок, прикріплених до скіпок або дощечок, для спілкування живих з душами предків. У сербів такий ритуал відбувався під час других поминок (перші – у день поховання), себто в суботу після похорону (суботно подушје) або суботній стіл (суботна софра). Подібний ритуал мав місце і в Україні – на Великдень лушпиння від крашанок несли до річки й викидали у воду, яка повинна віднести їх далеко за море до рахманів і таким чином сповістити їх про Боже воскресіння (Полтавщина)⁵². Іноді до таких шкаралупок прикріплювали свічки; «обмінюються крашанками..., пускають їх (у вигляді шкаралуці) водою на другий світ, до рахманів»⁵³; за віруваннями гуцулів, які дотримувалися подібних звичаїв, «рахмане – се черці, справедливі руснаки (тобто ті, що не відмовилися від своєї віри. – О.П.)... Живуть далеко на сході в монастирі, де ведуть богомільне життя і одпокутовують наші гріхи»⁵⁴. І перша згадана вище пряма вказівка з Лівобережної України про «другий світ», де живуть рахмани, і друга – про абстрактно далеке перебування «черців», які спокутують чужі гріхи, мають спільний знак – річку як з'єднуючу артерію двох світів.

Характерно, що вода мала ритуальне значення в дівочих ворожіннях. На думку К.Мошинського, різні способи ворожіння з водою розвивалися на основі встановлення контактів із світом предків⁵⁵. Рудиментом цього вірування слід вважати заборону оплакування померлих немовлят, оскільки вони не обтяжені гріхами й потрапляють відразу до раю.

50 Зеленин Д.К. Цит. праця. – С. 357.

51 Музичний фольклор з Полісся – № 86а.

52 Воропай О. Звичаї нашого народу У 2-х кн. – Кн. 2. – С. 48.

53 Там само.

54 Шухевич В. Цит. праця. – С. 243.

55 Moszynski K. Ibid. – S. 369

У поховальних звичаях явно простежується ще один знак, що символізує перехід з одного в інший світ, – дерево. В аналізованій обрядовості це одне з відгалужень образу «світового дерева». Для розуміння функціональної спрямованості особливий інтерес становить поховальна гра, основна дія якої – імітація лаження по дереву (спинання по його стовбуру). Сенс її розкривається через співставлення з уявленнями про способи й шляхи досягнення «того» світу, суттєва роль у яких належить дереву як засобу переправи в рай. Мотив дерева ясно простежується в символіці архаїчних слов'янських надгробків у формі дерева з пишною кроною⁵⁶. Мотив дерева на могилі – один з найпоширеніших в уснопоетичній та образотворчій традиції українців, стійко тримається в звичаї садити на могилі дерево чи кущ. У похоронах неодружених деревце фігурує від обряджання до закінчення обряду. В казках зустрічається мотив «дерева до неба», піднімаючись по якому персонаж потрапляє в інший світ. У народних уявленнях дерево може бути й місцем тимчасового перебування душ, що пояснює поетичні образи, які зустрічаємо в голо-сіннях:

*Де я свою неньку найду –
Хиба уже на тім світі,
Ци у садочку на листочку (Косів)⁵⁷*

або з Буковини: «Де я вас найду, де вас відшукаю? Чи в садочку на листочку, чи в поли на колосочку, чи в городчику на зіплечку...»⁵⁸ З цим має семантичний зв'язок характерний для української і загалом слов'янської народнопоетичної творчості баладний мотив закляття в дерево, як наприклад, «Жебы ты стал явором, / А твой коничек – каменем»⁵⁹ чи «невістка, заклята в тополю»:

*Оженила мати молодого сина,
Молоду невістку бардзо незлюбила.
Ой послала сина в далеку дорогу,
Невістку послала а в поле до льону.
А як го не вібереш, то не йди додому...
Ой брала вона, брала, та й го не вібрала,
На край дорожечки топольоу сі стала⁶⁰.*

Це зразок анімістичних вірувань про можливість перевтілення людських душ у рослини, оскільки культ дерева був двоєдиним, пов'язуючим життєві начала землі зі світом предків, землі – з небом і сонцем.

56 Толстой Н.И. Об одной карпатско-южнославянской изограме // Симпозиум по проблемам карпатского языкознания. – М., 1973. – С. 54-55.

57 Свенціцький І. Цит. праця. – С. 95.

58 Там само. – С. 87.

59 Народні балади Закарпаття. – Львів, 1966. – С. 15.

60 Kolberg O. Dzieła wszystkie. – T. 30. – Pokucie. – CZ. 2. – Wrocław etc., 1971. – S. 39.

Запропонована розвідка виявляє певну систему поглядів українців на «цей» і «той» світи. «Той» світ сприймався опозиційно по відношенню до «цього» світу фактично лише за основним критерієм живий/мертвий. Інші атрибути світу живих характерні за язичницькими віруваннями і для існування в антисвіті: перехід подружжя разом з одним в інший світ (умертвлення того, хто залишався живим), зустріч, пригощання для новоприбулих у світ мертвих, догляд за дітьми, похорон-весілля для дівчат і юнаків, житло, яке однак має протилежні характеристики від того, де померлий перебував за життя, і т.д. Між двома світами існує зв'язок, що здійснюється завдяки двом стихіям – вогню й воді, а також дереву, яке є знаком єднання світу померлих і живих, минулого і майбутнього. Спостережений дуалізм є виявом уявлень про вічний кругооберт перетворень і переходів світу «цього» в «той» (інший), віру у вічність у свідомості людини.

Валентина БОЙЧЕНКО

*Короткі етнографічні відомості
про с.Полиці Камінь-Каширського
району Волинської області
кінця XIX - початку XX століття**

Основні сільськогосподарські заняття та харчування

Головним сільськогосподарським заняттям було землеробство. Живучи серед лісів і боліт, поліщуки-хлібороби з особливою любов'ю, шаную, вдячністю й дбайливістю ставились до землі, хоч і не дуже родючої, але своєї, перетвореної тривалою, тяжкою, копіткою працею з прадавніх лісів на поля й пасовища. З благоговінням і надією селяни-поліщуки ставилися і до насінини - прихованого в зародку життя. Запам'яталося, як самотня жінка похилого віку, можливо відчуючи близький кінець земного перебування, старанно позв'язувала різне насіння в окремі торбинки й поскладала на видному місці - на покуті на лавах. «Як умру, то нехай люди посіють, щоб не пропало», - відповіла полісянка. Саме з життям селяни ототожнювали землю, насіння й щиро воліли, аби після них це життєдайне джерело не загинуло, аби ним користалися наступники.

Природно-кліматичні умови краю здавна сприяли вирощуванню найбільш поширеної, найпридатнішої для поліських земель хлібної рослини - жита. Окрім жита, сіяли овес, ячмінь і з кінця XIX ст. - трохи пшениці. Займалися поліщуки й городництвом. З овочів вирощували картоплю («бульбу»), капусту, ріпу, буряк, огірки, цибулю, сочевицю («сачівку»), біб («сидун», «судун», «тичковий»), моркву. На волокно для пошиття полотняного одягу та на олію сіяли льон, коноплі. Сіяли мак, дехто садив і соняшники («соки»).

Землю поліщуки обробляли примітивними знаряддями: найдревнішим - ралом з одним зубом та однією ручкою («розбивати грудки») і дерев'яною сохою - основним знаряддям оранки на Поліссі. Орали також плугом. При обробці ґрунту застосовували борони, заступи, копачки, сапи. Сільськогосподарський реманент виготовляли переважно влас

* Джерелом для написання даної роботи послужили етнографічні відомості про деякі основні сільськогосподарські заняття, житло, надвірні господарські споруди, одяг та харчування, записані під час експедицій 1978-1981, 1984 рр. від старожилів с.Полиці Камінь-Каширського району Волинської області, а також власні спостереження автора

ними руками. Матеріалом для нього часто слугувала вдало підібрана «саморідна» гілляста деревина, яка вже своєю формою відповідала головним конструктивним вимогам до певного знаряддя. Металеві деталі до них замовляли в ковалів. Наприклад, сохи майстрували із грубої деревини з двома розгалуженими гілляками на одному кінці. Обтесаний стовбур («брус») слугував за дишель («гряділь», «вуййє»), а дві гілляки - за лівий та правий «роги» (ручки). До одного рогу кріпили ще зігнутого патика («мелицю», «клячку»). З розсохатої деревини виготовляли плахтину («плаху»), яку одним кінцем забивали в «п'яту» сохи, а на два її роги набивали сошники («полицю» - перегортати борозну та «закрій» - закривати борозну). На «вуййі» робили чотири отвори для патиків: три, які ближчі до кінця, – на меншу худобину, а четвертий - на велику. В п'яту вбивали дві плахтини з брусів, на які насаджували сошники: один (рівний) ішов уперед і підіймав землю та другий (косий) підрізав землю і перегортав. Щоб не ломались плахти за ними, до сохи приробляли підпорки. Сохи виготовляли й із кульбаки, де за одну ручку правив корінь, а другу приробляли. У цій місцевості побутували також сохи з таліжкою й одним сошником (саме знаряддя не довелося бачити).

Плуги майстрували з дерева із залізними частинами («плахтинами», «сошниками», «носочками», «наконечниками»). Селяни говорили, що дерев'яний плуг був дуже зручним на корови. Він набагато менший від залізного, і коровам легше було орати. Такі плуги були в кожному господарстві, а пізніше купували залізні, які стали продавати в Камені-Каширському.

Тягловою силою служила пара волів, хоча орали й кіньми та коровами. До сохи худобу запрягали в довге ярмо, «бо при короткому сошник міг вдарити скотину в ноги», а до плуга - в коротке. Ярмо до сохи виготовляли з довгого негрубого верхнього бруса, трохи вигнутого на кінцях (щоб краще лежало на шиї у скотини), з «кульбаками», які одночасно виконували функцію «підгірля» і «снізок» (верхні кінці закріплювали в брус), та занозами, котрі вставлялися на кінці бруса та «кульбак».

На кінець XIX ст. ріллю («рув'є») розпушували, скородили й волочили після посіву дерев'яними боронами з поперечних та поздовжніх дерев'яних брусів. На «хрестах» в отвори вбивали дерев'яні (пізніше залізні) зуби.

Ручними знаряддями для обробітку ґрунту були заступ, копачка, сапа. Розпушували й «обсіпували» міжряддя на грядках найпримітивнішим сільськогосподарським знаряддям - дерев'яною копачкою, зробленою суцільною із жилавої берези чи дубової деревини, та удосконаленою, з металевою округлою робочою частиною з вушком, на держаку – попередницею сучасної сапи. Сапи виготовляли металевими.

Знаряддями жнив були серпи ковальської роботи, коси - «зроду при-вонії», дерев'яні віянки, граблі, вила й інші. Молотили зерно ціпами.

Землеробські роботи виконували чоловіки, жінки, діти. Чоловічою роботою вважалось орати, сіяти, волочити, молотити, косити. Жінки жали, віяли, займались городніми роботами, а також разом із дітьми допомагали чоловікам при виконанні майже всіх землеробських робіт. Перш ніж орати, землю добре угноювали - на поле вивозили і розкидали гній. Орали в «Спасовку» сохою, упрягши пару волів у довге ярмо. Через тиждень-два зрану прилежану ріллю волочили бороною. Як ішли в поле сіяти, то брали з собою обід, коробку, зерно, освячене на Спаса, та «хрестяника», якого спеціально випікали на усередохресному тижні в середу. Пекли «хрестяники» з житнього борошна у формі хреста від трьох до п'яти штук. Ці хрести-обереги брали з собою також, коли перший раз виводили худобу на пашу - ним виганяли тварину, а в кінці дня «хрестяника» з'їдали; коли картоплю приорювали, як ішли в поле жати.

Перед початком сівби сіяч на полі спочатку перехреститься, помолиться. Засівали освяченим житом «на добрий урожай». Сіяли з коробки - на шию вішали коробку з насінням. За кожним кроком з неї брали жменю зерна і розсипали по полю. До Спаса «зимину» ніколи не сіяли, але намагались, щоб і не спізнитись. У народі говорили:

Як посієш раніш - буде пшениця,

А посієш позніш - метлиця.

Коли жінка йшла в поле зажинати, брала з собою обід, воду, «хрестяника», серпа. На полі перехреститься, помолиться, три рази ужене й за пояс закладе кілька соломин, «щоб не боліла спинка». За спину затикала і «колочка», щоб в'язати снопи. З двох перших вижатих жмень складала хрест, пізніше з нього в'язала перевесло. Жали в снопи, їх складали у копи, колоссям всередину, щоб зерно не обсипалося. Як жінка вижне копу (60-80 снопів), то місце, де мали її ставити, спочатку перехрестить. На копи в кінці кожного дня клали хрестики із соломин. За давнім звичаєм, у кінці жнив на полі в'язали «бороду» - залишати трохи жита, прополювали навколо й на землю клали крайчик хліба та дрібок солі. Вгорі колоски перев'язували червоною підтяжкою та прибирали польовими квітами. На Спаса завжди освячували жито - витягнуте з «бороди» або зі снопів разом із льоном, чи віночки, зроблені з нажатого жита. У жниварській пісні про обжинковий вінок співали:

... Ой котиться віночок по полю,

А проситься хазяїна в стодолу:

Возьми мене, хазяїну, в стодолу,

Уже я і в полі набувся,

Буйнейкого вітраньку начувся,

*Бо скупії пани сміливі -
Валяться їхнє добро по ниві,
А нашій паночок - господар,
То він своє добро позбирав...*

Один-два невеликих снопики залишали необмолоченими, тримали на покуті чи в коморі (на кутю заносили в хату). Освяченим житом засівали поле, обсіпали молодих на весіллі на щастя. За прадавнім звичаєм, трохи жита клали й у труну біля покійника.

До Іллі селяни повинні були все жито вижати: зерно, яке йшло на насіння, сирим засипали в бочки й від мишей забивали дубовим кружком.

Окрім суто хлібних злаків, поліщуки вирощували гречку, ячмінь та інші культури. Гречку сіяли на Миколи весняного:

*До Бориса не стрижи овечки,
А до Миколи не сій гречки,*

застерігали селяни. Щоб гречка гарно зійшла і не померзла, господарі на кутю задобряли мороза, запрошуючи:

*Морозе, морозе, ходи до нас вечеряти,
Та не поморозь нам гречки.*

Косили гречку косами, «як поспіє», складали сніпками у круглі копочки по 25 снопів. Молотили ціпами, віяли, як і жито, дерев'яною віялкою. Полова від гречки йшла худобі, а зерно - на насіння, крупу чи борошно (тримали в бочках).

Ячмінь та овес сіяли і збирали, як гречку. Картоплю садили після Благовіщення - «до Благовіщення блага тепло». Землю орали й одразу в кожну борозну видали трохи гною і картоплю. Як вона зійде, заволочували бороною, «щоб була рівненькою». Потім копачкою пололи, обкопували й нагортали землю («скопчики»), «щоб внизу була - не позеленіла». Копали в «Спасовку».

Льон сіяли, «як посна земля, там, де садилася картопля, коли стане тепло, на Юрія».

Орали сохою навесні. Сіяли з плетеної коробки рукою - засівали освяченим насінням. Пололи, як виросте: коли льон доспіє, руками складали в снопки (по три жмені), ставили під хоромами (господарськими спорудами) сушити, били насіння прачем. Частину насіння відкладали на сівбу, а решту - на олію. Після обмолоту льон збирали в більші снопки і везли на сінокос, «щоб вилежався». При добрій погоді лежав до чотирьох тижнів, а в негоду - до двох. Як холодно, то з місяць. «Вилежувався або від дощу, або від руси (від дощу хутчій, а від руси - гірш). Якщо льон погано вилежиться, нема прядива». Добре вилежані стебла збирали й потроху сушили на печі (на піч брали на добу).

Коноплі вирощували переважно на мотузки, «вжище», мішки. Однак у

кого не було льону - і на полотно. Сіяли, як і льон, навесні, перед Трійцею. Спочатку вибирали плоскінь («плоскунь», «плосконь») - спіє раніше, а пізніше, восени, перед картоплею, вибирали матірку («макірку»). Жіночки промовляли:

*Господи, не бий мені плоскіні,
А побий макирки не до днеї жилки.*

Плоскінь вибирали руками, в'язали в снопочки, ставили в купки, сушили («як зразу сиру стелити, то буде короста прилипати»). Коноплі (матірку) також рвали руками, в'язали в снопки, ставили купи (щоб сохло сім'я), молотили (били прачем). Після того мочили, щоб м'якші і біліші були - два тижні вони киснули (в холодну погоду - довше), сушили. Наступні після висушування процеси обробки волокон льону та конопель подібні, загальновідомі.

Окрім вирощування зернових та технічних культур, місцеве населення займалося тваринництвом, утриманням бджіл, збиранням ягід та грибів у лісі, рибальством, заготівлею сіна та іншими заняттями.

Садівництвом мешканці села в кінці 19 ст. майже не займалися. З фруктових дерев саджали («більше на межі») дикі лісові груші та яблуні, невибагливі до ґрунтів, морозостійкі, улюблені і єдині фруктові ласощі поліщуків. Можливо, через це грушу не забували згадати в давній жартівливій колядці:

*...Я тобі, д'єдо, заколядую на груші,
А ти, д'єдино, спечи палінку до душі...*

Про грушу говорилось і в загадці:

*Прийшов до мене,
Злізь на мене,
Стипени мене,
Мені легше - тобі лучче.*

На поч. 20 ст. на деяких садибах крім диких груш та яблунь, росли вже й прищеплені. Та мало хто із селян мав садок. Не було в той час і особливого догляду за плодовими насадженнями. А от на Новий рік, за стародавнім звичаєм, щоб дерева гарно плодоносили, мало не кожен господар ранесенько виходив із хати з сокирою й перевеслами в садок перев'язувати дерева. Якщо яке дерево не родило, то його лякали: «Не родитимеш, то зрубаю». При цьому сокирою стукали по стовбуру, а потім перев'язували перевеслом.

Найкориснішим, найпоширенішим і найулюбленішим продуктом у поліщуків був мед, якому, як свідчить давня колядка, віддавали перевагу і перед свіжою паляницею, рідко вживаним маком та духмяною олією:

*Коляд, коляд, колядниця,
Добра з маком паляниця,
З маком - добра,
З сім'ям - ліпша,
А ще з медом солодкіша.*

До революції в селянських господарствах досить поширеним було примітивне бортне бджільництво. Розводили бджіл у колодкових вуликах із «соснини, ялини, осики, сокорини, окрім ольшини». Рубали колоду сокирою з пенька, «не дивлячись на те, що там всередині, порохняве чи ні». «Якщо порохняве, то чистили й забивали деревом». Дупло (верх - «полобенне», низ - «підка») видовбували довбешкою, потім - пішнею. Стінки всередині вирівнювали різцем. У колоді робили переважно одне дупло на одну сім'ю. Побутували вуллі з і двома дуплами, на дві сім'ї, рідко - з трьома, на три бджолині сім'ї. Трохи вище від отвора в дупло справа робили «льоток» («очко») для прольоту бджіл. Дупло щільно закривали дерев'яним брусом («снітом», «заснітом») і зачиняли продовгуватою дошкою з отворами на кінцях («плахою»), навісивши її на кілок над дуплом і зачинивши внизу «диблом», забитим в отвір у пласі на вулику. Як ставало гаряче, сніт виймали, і дупло прикривали лише плахою. Деякі господарі на зовнішній стороні плахи вирізали хрести, просте оздоблення. Колоду накривали берестом, кавалком дерева, «щоб дощ не западав у вуллі, бо пчола боїться гнилої погоди». Вгорі, по боках у вулик забивали кілочки - «тягти на пуцу». Колодкове «вуллі» тримали переважно в лісі на деревах. Підіймали товстою мотузкою («вжизцем», «линою»). Частіше тягнули «линою». На дереві ставили в ралистому місці, щоб колода не спала, і прибивали до гілляк лижбинами (в лижбах, вулику, гілляках вертіли дірки і прибивали колючками). Добирались до вулика по гілляках або «стравані» - гіллястій деревині.

Наприкінці 19 ст. - початку 20 ст. примітивне бджільництво занепадає: стає менше колодочних вуликів, які селяни вже розміщують на садібі - на дереві чи під деревом («при пуці»). Бувало, що «вуллі» ставили на дошку, покладену на чотири палі в два яруси («рант»). На зиму в «хороми» вулики не брали.

Заманювали бджолу опаром - коли тепло було, на Трійцю, - у дупло клали приманку з пахучих рослин (лози, багна, крухи, моху, рум'янку й інших) і поливали водою, щоб опарились. На приманку перш за все летіла «скала», яка знаходила вільне «вуллі» для рою - «пчола чує запах за один кілометр». Знайшовши дупло, вона верталась до матки, і вже матка з усіма бджолами летіла до «вулля». Рій ловили приблизно о п'ятій годині вечора.

Спіймавши, сім'ю висипали на рядно й шукали матку - вона трохи

більша і довша за звичайну бджолу. Вдень не шукали, «бо в погоду пчоло піднімалась і летіла, а ввечері вона лазила по землі». Матку запускали в маточник («матушнік») через отвір, зачиняли й вставляли в «улле» - насаджували на кілок і прикладали до стінки вище очка. За маткою у «вулле» прилітав і рій. Коли сім'я селилась, приманку виймали. Днів через п'ять-шість матку годували бджоли через зарубини в маточнику, а потім її випускали.

Як бджоли наносять меду й зразу його не вибрати, «то вони замажуть вулле й у світ ідуть, бо їм працювати треба», - говорили пасічники. Коли господар вибере мед, бджола знову почне носити його. Перед тим, як зібрати мед, бджіл викурювали димом. Головешку всаджували всередину вулика - «вже вона не сердиться, підходить вгору». Вибірало ножем - підрізали стільники («стульники», «стілники»), вгорі залишали трохи меду. За літо можна було зібрати мед два-три рази, «як хороша користь на квіти». На зиму, коло Пречистої, вулик всередині вичищали від сміття, мертвини, залишаючи трохи меду бджолам на перезимівлю, і закривали. Навесні, перед Паскою, знову все вичищали, підрізали стільники, «щоб їм була робота».

Мед від вощини спочатку відділяли, гріючи її в горщику в печі, потім виливали віск, «попередньо розтопивши в банях». «Грузь» (залишки) викидали, а віск знову розтоплювали й розливали в дерев'яний посуд для зберігання. З воску виробляли саморобні свічки. Мед вживали як харчовий продукт, а також при потребі застосовували і як компонент до ліків. Наприклад, якщо у корови на язиці був «кридюк» (запалення язика), то брали мед, часник, сажу із комина, розмішували й тією сумішшю намазували корові язик тощо.

Взагалі про пасічництво, зокрема життя бджолоїної сім'ї, пасічники розповідали охоче, ставлячись до бджіл як до працюючих, організованих істот. З великою повагою, любов'ю бджолу не раз називали «любою», «любонькою», «тетенькою».

У лісі поліщуки збирали ягоди, гриби, проте не вільно. На збір дарів лісу в поміщика купували спеціальний квиток, а після збору віддавали ще певну кількість ягід та грибів.

Траву косили косами тричі: коло Трійці, Пречистої - перша потава і «моложій» - друга потава. При потребі коси клепали молотком при бабці, щоб тонкіша була.

Рибальством поліщуки займались лише для власного вжитку. Влітку на проточній воді чи в ковбані ставили саморобну «кловню» або сак. Заганяли рибу «бовтом», дехто звичайною тичкою - «ходили по воді й заганяли». «Кловню» чоловіки плели з лозових кийочків, обплетених хмелем, сак снували лозовими «реберками» й перев'язували хмелем

або нитками «Бовт» («болт») робили з березового «гука» (наріст на березі). У ньому прокручували отвір і забивали туди кийка, довжиною два-три метри. Взимку в ополонки ставили «коші» («кошиці»).

З декоративних насаджень біля хати росла шовкова трава, пізніше, «як діти були», - нагідки («ньогики»), м'ята, мальви («стовбаки»). Біля хати намагалися не садити ясеня: за повір'ям, він приносить нещастя господарям.

У харчуванні поліщуків здавна велику роль відігравали злакові культури: жито, гречка, овес, ячмінь, з яких виготовляли борошно, крупи. В минулому, майже в кожному господарстві зерно на борошно розмелювали у власних жорнах. Побутували в основному жорна з двома природними каменями, горизонтально встановленими всередині наполовину видовбаного кадуба. Жорна приводили в дію, за допомогою дерев'яної ручки («кийка»), встромленої у верхній камінь. Деякі селяни ручні жорна пристосовували й для переробки зерна на крупи - трохи піднімали верхній камінь, «щоб ішли крупи». Однак більшість односельців переробляла зерно на крупи та очищала від лушпиння ручними ступами.

З овочів уживали свіжі й засолені огірки, а надто капусту. Окрім них, - ріпу, моркву, буряк, цибулю, часник, брукву, хрін, гарбузи. Значне місце в харчуванні займали бобові: боби, горох, сачівка, а також вже досить поширена на той час картопля. З фруктів споживали дикі груші та яблука (свіжими, засушеними), лісові ягоди, які полюбляли і малі, і дорослі:

*Ягудки мої добірнії,
Вже ви те мої посліднії.
Ягудки мої сердечнийкі,
Вже ви те встатечнийкі.*

З давніх-давен поліщуки готували страву з сирих або сушених грибів, вживали мед. Олію використовували пляну, конопляну, рідше - соняшникову: «З насіння (соняшника) недобра олія», - казали селяни. Били олію простими за конструкцією олійницями. Каркас складався з двох стояків із насадженими на них вгорі та внизу брусами. Посередині, в продовбані в брусах отвори, встромляли дві дерев'яні «клевні». Перший клинок робили трохи ширшим з отвором вгорі для патика. Щоб вийняти клинці, виймали патика з першого клинка й вибивали його, тоді «клевні» розвертали й виймали макуху. Перед биттям олії насіння сушили на печі, товкли в ступі, сіяли на сито, парили окропом та смажили в печі. Каркас олійниці виготовляли з берези, «клевні» («лисовиці») - з грабу.

За свідченням старожилів на поч. 20 ст. по селах даного регіону, окрім домашніх знарядь з переробки сільськогосподарських продуктів, уже були й спеціально обладнані споруди, де мололи зерно, виробляли крупи, били олію.

З молочних продуктів уживали молоко, головним чином коров'яче, кислий та сухий сир. На сухий сир у печі відтоплювали кисле молоко, відціджували сироватку, солили і сушили на печі. Масло та сметану вживали рідше. На масло сметану збирали в макітру, ставили в піч, щоб утопилось, охолоджували, цідили. Колотили масло ложкою у макітрі і солили.

З м'ясних продуктів споживали більше свинину. Через матеріальну скруту страви з використанням м'яса поліщуки готували переважно на свята, сало їли частіше.

До напоїв належали узвари та квас із сухофруктів (сушки). Спиртних напоїв майже не вживали: «Не пили до революції, горілки не гнали, броварі гнали, щоб можна було гендлювати». На виготовлення горілки шинкарі брали патент, продавали спиртне в шинку. В основному горілку пили на весілля, свята, коли будувались, чарочками або ж по-колишньому наливали в миску і з миски брали ложкою. Горілку використовували і для приготування ліків.

Страву на селі вживали три рази «на день»: «на сніданнє, у полудень, увечері». На будень готували борщі, кулеші, юшки, крупники, затірки, каші, боби з іншими овочами, капусту, огірки, картоплю. На неділю варили ще вареники. До святкового столу готували, окрім вищеперелічених страв, ковбаси, драглі, «стулники», пироги, пиріжки й інші. З обрядових страв поліщуки споживали паску, крашанки, воском писані пасхальні яйця, кутю, узвар, ситу, «хрестяники», «верха» на родини. У піст - середу й п'ятницю - не вживали харчів з використанням тваринних та молочних продуктів і яєць. Дехто в середу і п'ятницю зовсім нічого не споживав, крім води. Перед Паскою у п'ятницю колись не їли - «пісникали». Пісні страви засмачували олією.

Найдавнішим і найуживанішим продуктом був хліб («пальонки», «полінки»). Випікали його з житнього борошна, на заквасці, великими буханками. Щоб хліб був товстим, тісто обливали холодною водою; пекли на дубовому або кленовому листі, інколи шпарованому салом, «щоб тісто відходило від листя». Хліб був і найбільш шанованим продуктом. З образами, хлібом та сіллю входили перший раз у новозбудовану оселю, благословляли молодих. Хлібом-сіллю зустрічали дорогих гостей і проводжали небіжчика в останню дорогу. Окрайчик хліба та дрібок солі клали на полі біля «бороди» після жнив. Хліб та сіль завжди були на столі, накриті рушником або кінцем «портка».

Борщі готували з картоплею, буряком, морквою, цибулею, з квасолею і без квасолі, зі свіжою чи кислою капустою або взагалі без капусти. Варили й щавлеві борщі чи із ріпою. Скоромні рідкі страви готували з м'ясом, пісні - з грибами або рибою, підсмачували підсмаженою на олії

цибулею. З перших страв варили також ячмінні куліші, гречані - з молоком. Затирки варили у воді, заливали молоком або ще засипали пшоняною чи гречаною крупою. З додаванням круп готували «крупніки» - у воді варили крупу (гречану, пшоняну, ячмінну), солили й заливали молоком. Споживали картопляні юшки, жур з вівсяного борошна, киселі.

Найдавнішими вареними стравами були каші, зварені з гречки, ячменю чи пшона. Їх засмачували салом, маслом або олією (у піст). «Каша встатна - каша остатна», - приказували бідні селяни.

У харчуванні поліщуків широко використовувались боби. Готували з бруквою - варили боби, картоплю, брукву, їх солили, засмажували салом (або і без нього) й мняли млинком. Готували боби також із морквою, картоплею та підсмаженим салом або з морквою та молоком. Варили страву із додаванням конопляного насіння: насіння товкли в ступі, терли в макітрі й змішували з пшоном, сіллю та олією.

Картоплю вживали вареною потовченою («товкачі»), печеною в печі. Щоб картопля краще лупилась, її викладали в маленькі ночовки й накривали полотниною. Їли картоплю з огірками, капустою, а дехто - з маслом, салом чи олією.

З м'ясних продуктів вживали ковбаси з м'яса й сала, а також з кров'ю, начинені гречкою; «ковруги» - пекли стегно з часником, перцем, сіллю, лавровим листом. Варили холодець («драглі»). До м'ясних страв, здебільшого в піст весною, готували хрін («завше тримали хрін на весну»), терли, заливали водою й кидали сіль.

З борошна випікали пироги з бобами, сачівкою. Пиріжки готували так: варили біб, товкли «верцьогом» і ліпили пиріжки: начинка - зажарка з цибулі і сала. Вареники робили з бобами, пшоном чи іншими крупами. Пекли «балабушки» - маленькі «пальоночки» - споживали з медом, «стульники». На «стульники» замішували тісто «сходяне, просте», як на хліб. Начинку робили з груш, ягід (чорниць), моркви. Окремо парили в печі грушки - дички, ягоди та моркву, яку товкли, додавали товченого конопляного сім'я - «дуже пахнуть», все замішували, зліплювали начинку й обліплювали тістом. У начинку більше брали ягід та груш. Випікали коржі.

З обрядових страв пекли великодню паску, переважно з житнього борошна (багатші селяни - з пшениці), на заквасці, замішували її на воді чи молоці з яйцями, маслом, цукром і без них, по можливості. Верх паски шпарували яйцем. Випікали, як хліб, на дубовому листі, пізніше в череп'яних формах-пасківниках. Коли приступали до замішування тіста на паску, то обов'язково перед тим милися, одягали чисту сорочку і молились. На Паску варили крашанки (фарбували в лушпинні з цибулі). Недалеко від с.Полиці, в с.Гута Боровенська, розписували писанки. На

Великдень до церкви в кошику («лазубні»), застеленому рушником або настільником («портком»), несли святити паску, крашанки, хліб, сіль, печене поросятко, ковбаси, пироги.

У середу на усередохресному тижні з житнього борошна випікали від трьох до п'яти «хрестиків» («хрестяників») у формі хрестів. Хрести-обереги часто брали з собою, коли йшли в поле сіяти хліб, жати, перший раз виводили худобу на пашу, коли картоплю пріорювали. Одного «хрестяника» залишали в хаті, «коб був у хаті».

Поліщуки здавна на свято сорока святих («на сороки») з житнього борошна пекли сорок пирогів. Начинку робили переважно з бобів та маку. На Різдво та Водохреще готували з ячменю та маку кутю, политу медовою ситою, варили узвар. На багату кутю («щедруху», Новий рік) її заправляли смаженим салом і намагалися приготувати, як було з чого, дванадцять страв, «щоб рік був багатшим».

У м'ясниці їли млинці з маслом, сир, молоко. На родини готували «верха» - варили густу пшоняну кашу, викладали з миски з верхом («верха») і накривали рушником. Усі родичі на кашу клали гроші, дарували подарунки.

На Маковея святити мак, зілля, з квітів (брали на сіножаті) плели віночок. У той день після освячення маку в церкві разом з іншими стравами їли спечені житні коржі з маком та медовою ситою.

На весілля господині випікали весільний коровай.

Матеріали експедиції показали, що в кінці 19 - на початку 20 ст. основні сільськогосподарські заняття - рільництво, городництво, бджільництво, а також способи переробки харчових продуктів, через об'єктивні причини - віддаленість району від економічно розвинених центрів, матеріальну неспроможність населення та ін. - перебували, в цілому, на досить низькому рівні.

Водночас проведені дослідження дали змогу побачити, що в цей період - час економічного підйому - заможні господарі вже прагнули перейти на сучасні методи господарювання. Їхні прагнення полягали, перш за все, в намаганні придбати для себе досконаліше знаряддя праці: замість «предковіцької» сохи та дерев'яного плужка (з металевими робочими частинами) кустарного виготовлення - суціль залізного (заводського) плуга, а замість дерев'яної копачки - металеву, залізну сапу тощо. Треба зазначити, що за конструктивними особливостями застосовуваний сільськогосподарський реманент (для приватного обробітку ґрунту) подальшого розвитку в даному регіоні не набув і впродовж наступних кількох десятиліть 20 ст. залишався основним і чи не єдиним на селі.

З отриманої інформації відомо також, що з кінця 19, а в основному з поч. 20 ст. сільськогосподарську продукцію місцеве населення мало

змогу переробляти не лише ручними знаряддями, а й у спеціально прилаштованих для цього приміщеннях - вітряках, крупорушках, олійницях.

Матеріали висвітлили й сліди давніх архаїчних уявлень, пов'язаних з проведенням сільськогосподарських робіт: пристосування до явищ природи, дотримання звичаїв та інше.

Завдяки дослідженню було частково з'ясовано й особливості харчування, як повсякденного, так і святкового та обрядового, традиційного для мешканців с.Полиці К.-Каширського району Волинської області кінця 19 - поч. 20 ст.

Житло та надвірні господарські споруди

Волинське Полісся в давнину – край віддалений від економічних і торговельних центрів, щедрий на дари лісів та скупий на пашницю, зі складним історичним минулим: упродовж століть його населення неодноразово виступало проти іноземного панування, власних і чужих гнобителів. У таких несприятливих для життя умовах, особливо в його північній частині, проживали поліщуки, і зокрема мешканці с.Полиці Камінь-Каширського району Волинської області.

Після скасування кріпосного права економічне становище населення лишалось тяжким. Селянам виділили найгірші землі, але за них вони мали платити величезні викупні платежі. У земельний наділ (ґрунт) входили поле і сінокос («поля було два рази того, що сінокосу»). Виділений ґрунт передавався у спадок – ділили поміж синами, наприклад: на двох – по половині, на чотирьох – по четвертині, на восьмеро – «восьмуха» і т.д. За браком орної землі серед лісів і боліт поліщуки «лізли на груди (підвищення) по всій землі» – в різних місцях за 7-8 км від двору.

Хоч на початку 20 століття землі давали вже доволі, але її не дуже хотіли брати через величезні податки. Соціально-економічне становище залишалось важким, малоземельні селяни, не маючи змоги сіяти достатньо хліба, а також не задовольняючись результатами домашнього господарювання, змушені були займатися допоміжним ремеслом, зокрема плетінням, бондарством, ткацтвом, шевством тощо. Виготовлялися речі на замовлення односельців за гроші чи на обмін. Вироби вивозили на ярмарок в Камінь-Каширський та по селах. Бідні селяни шукали виходу із матеріальної скрути, працюючи на пана чи то заробляючи на стороні. Все ж поступове звільнення від панської залежності, вплив капіталістичного способу господарювання не могли не позначитися на соціальному становищі та матеріальній культурі поліщуків. І хоча у господарстві існувало ще чимало архаїчних рис, досить практичних і доцільних, але це вже були ознаки минулого часу. Тоді ж у житті селян настають помітні зміни – з'являються досконаліші знаряддя праці, міня-

ються архітектурно-будівельні традиції, естетичні уподобання, посилюється соціальне розшарування селян. Уже й селяни, але заможніші, з достатньою кількістю землі («багатші господарі більше вдавались у землю») спроможні були спорудити власну кузню, вітряк чи млин, олійницю або крупорушку. У 19 столітті переробку зерна селяни виконували переважно в домашніх умовах (на жорні, у ступі). З кінця 19 століття по селах почали з'являтися місцеві ковалі. До того ковальські роботи виконували заїжджі цигани.

Щодо ведення господарства, то ще на початку 20 століття селяни вирощували хліб, займалися збиральництвом, бджільництвом, рибальством, власноручним виготовленням побутових предметів, одягу, тканин, сільськогосподарського реманенту, засобів пересування тощо.

Невід'ємною частиною ведення сільського господарства було утримання худоби: корів, овець, свиней, курей, кількість яких залежала від матеріальної спроможності господаря. Бували й такі, що не мали ні корів, ні овець, та таких було одиниці. Тяговою силою у багатших селян служили воли, бідніші орали коровами: «одну купували на молоко, доїти, а другу – до воза, плуга». Коней у господарстві майже не тримали.

Хліви для корів, волів та овець будували з кругляка або плах (так викладали стіни й у клунях).

Двері в хлівах, як і ворота в клунях, ставили на бігунах. Дахи на спорудах робили чотирисхилими (на кроквах, «латами латали»), з усіх боків критими солом'яними сніпками («по три з трьох добрих жмень») з китицями на «вуглах» (китицями називали і низ стріхи). Зверху, щоб вітер не зривав соломи і не промокала стріха, покрівлю обкладали пірієм і «козлували патиками».

Колодязь був не в кожному дворі. Коли збиралися його копати, то «спочатку шукали місце, де близько вода». Наприклад, на землю на ніч клали яйце і накривали. Якщо на ранок воно було мокрим, то близько вода – можна копати. Копали вручну. Після того на глибині закладали дерев'яне денце з двох дощок (дехто з діркою посередині) і вставляли кадовб (в минулому) або викладали вінця, «як на хату взруб у вугли», чи дилювали й закопували. Воду витягували ключкою з тички («ключем», «тичкою») або «журавлем». На соху «журавля» та важіль для підняття води з колодязя («звід», «правило») підбирали велике міцне дерево. «Звід» насаджували на металевий (колись дерев'яний) стержень («прент»). Криниці (джерела), які «самі протікають у лісі», обкладали деревом «у зруб».

Житло цього регіону, як і взагалі народне житло, в історичному розвитку пройшло складний шлях від простого однокамерного до комплексного. Найбільшого розвитку воно набуло на початку 20 століття в пе-

ріод економічного підйому, коли заможніші селяни могли не лише побудувати хати із якісного матеріалу, але й з необхідними для господарювання спеціальними приміщеннями. Наприклад, до поширеного в даному регіоні помешкання в плані х+с+к у 2 пол. 19. ст.. заможні селяни почали прибудовувати другу комору з причілка, а з початку 20 ст. - і «підкліт», «свининець», «колешню».

Житло господар намагався зводити на хорошому місці. Підбирали таке, щоб хата не мокріла – «будували на сухій землі, де вперше сніг згине». Дивилися, щоб межа з межею (два ґрунти) не сходилися – «там не можна було ставити. І печений хліб клали на ніч – «як хліб перележить ніч і ніхто не вкраде, то добре місце буде». Приступали до будівництва в теплу пору року. Зводили традиційною зрубною технікою «у вугол» («у вугло») своїми руками – тоді чимало людей вміли будувати хату, або наймали майстрів за гроші. «Щоб хата не сідала», ставили її на дубові підвалини, покладені на закопані дубові колоди («стандари»). При цьому господарі придивлялись, «аби знахарі в підвалини нічого не заклали погане». Після укладання підвалин «правили могорича». Накривали стіл і за сволок, і коли «на вершка «квітку» ставили» (на крокви прибивали гілку ялівця).

На вінця стін хати брали грубе навіп розколоте дерево або тесаний брус. Підбирали таку деревину, щоб у ній смоли було багато – «ліпше стриженисте, стрижень довго лежатиме». Але на хату не брали те дерево, що буря вирвала («виворот») та дерево з іншими небажаними ознаками.

Кожна стіна в хаті, як і скрізь по Україні, мала свою назву: «попередня» (чільна), «покутня» (на покуті), «задня» або «примусна» (від «примусту») та «сінешна» – біля сіней. Вікон у житлі з сіньми та коморою було три. Два лаштували на «попередній» стіні і одне – на «покутній». На «примусній» стіні «оконечків» не було. В пізніших хатах з додатковою коморою спереду третє невеличке вікно прорізали над «примустом» (полом), замість покутного. Первісні вікна в курних хатах – волокові. Віконний отвір закривали дощечкою – засувкою. Пізніше в нього вставляли «оконечко» на одну шибку. На початку 20 ст. вікна в хатах були вже більші за волокові і були скляними на чотири шибки, а самих курних хат на селі майже не залишилося. Кожне вікно в хаті, як і кожна стіна, мало свою назву: проти печі – передпичне, біля покуті – покутне, над примусом – примусне. Побутувала прикмета: «як прилетить пташка до вікна – гості будуть».

Стелю («повалош») стелили також із грубого дерева вздовж поперчного сволока («балька»). На горищі для утеплення із глини та полови вимашували тік. Зверху тримали великі горщики й інші речі, якими рідко

користувалися. Там же, у полотняному рукавці, зберігали засушене зілля для лікування – ромашку, звіробій, кору крухи, липовий цвіт та інші рослини. Окрім поперечного «балька», котрий тримав стелю в хаті, було ще два – тонші, вкладені нижче попереднього в отвори в сінешній і покутній стінах при примосній та поперечній. У деяких оселях за поперечним «бальком» упоперек хати на прибиті в стінах бруси клали дві гряди («греди»). Наявність «гред» у колишніх хатах згадується й у давній жартівливій колядці:

*Коле́ди, коле́ди,
Залі́з ді́д на гре́ди,
Баба́ ско́че, до ді́да хо́че...*

«Греди» служили для сушіння тютюну та прядива перед тертям. Одяг на них не просушували, бо закоптиться. Частіше його сушили на «примусті»: «Трохи полеже, після вішали (буденний), а святковий складали в бодню». На піч одяг не клали також, «бо заскородиться». В хатах, де не було «гред», над примустом лаштували жердку («вішалок»). На «греді» або жердці вішали колиску («неньку чи «лубку»).

У багатьох помешканнях у минулому на поперечному «бальку», стінах вирізали посвяти, дату побудови. Наприклад, на кожній стіні господарі вирізали хреста та скорочене ім'я одного із чотирьох євангелістів. Вирізали хреста й на поперечному «бальку». Окрім того, на покутній стіні викарбовували дату побудови. Хрести-обереги писали і крейдою щороку на Водохреще як всередині оселі, так і знадвору, а також на хороммах (господарських спорудах). Робили хрести й запаленою «громнішною» свічкою у страсний четвер – на «бальку», дверях. На Водохреще та Стрітіння освячували житло свяченою водою, трохи виливали в піч, «щоб усе було хрещене, щоб злий не заходив». А самі господарі після освячення води, перехрестившись, випивали трохи хрещенської води – «вітер за хрещеного чоловіка не чіпляється», говорили старші.

Сіни та комора знаходилися в одному приміщенні, побудованому окремим від хати, але впритул до неї. Стіни викладали знову ж таки із грубого дерева на окремі дубові підвалини на штандартах: з боку хати їх вкладали «в шули», а з кінця укладали «у вугло». Стіна – перегородка з дверима в комору – ділила приміщення на сінци та комору. Дошки стіни-перегородки клали на підвалину й з боків пазували. Вгорі стіна підходила під один з двох поперечних «бальків», другий укладали посередині сіней. Сіни залишали без стелі, ближче до хати робили наскрізний («навльот») прохід на випадок пожежі й водночас виходом на чисту та господарську частину двору. На «попередній» стіні вирізали невеличке «оконечко» на одну шибку. У сінях, як правило, стояли ступа, жорна. В дитячій загадці запитувалось про жорна:

В сінцях на колінцях:

Пі-пі-пі.

Під стіною ставили великі ночви («змиватись»), пізніше – й оковану, з плоским віком скриню на одяг. Ночви та скриню тримали й у коморі. В сінцях була також хлібна лопата, плетений кіш для покладення картоплі в піч (щоб спекти). За хатніми дверима – драбина («ребрина»). На полицях при стінах тримали глиняну («черевляну») «пушку» на воду, плетену коробку, клали серп, прач. Випечений хліб зберігали в діжечці на полиці біля стіни або на полиці, підвішеній до «балька», «щоб миш не ходила до хліба» (хліб накривали рушником). На стільці були ночви для миття рук, мили руки й у череп'яних мисках («яндолях»).

Сінешну комору ставили з підлогою, стелею (спиралась на два бруси, покладені одним кінцем на стіну-перегородку, а другим – на поперечну стіну комори). У поперечній стіні прорізали невеличке віконце без шибки. На стіні висіла шафа. На кілкі клали полицю, на якій тримали горщики, мірки («гарнці», «чвіртки»). В коморі стояли бочки на зерно, діжка на сало, «кващини» на сир та масло, бочки й «язвочки» на крупи, діжка з сіллю, «ражка» – м'яти картоплю, «ночовки» – віяти зерно, плетений «лазбинь» (у ньому носили паску святити). На стіні висіла похідна плетена сумка («навіска»), сито з кінського волосу, липове решето, безмен, на кілок у бальку підвішували сушені грушки в мішечку. В коморі тримали білу і руду («шару») глину.

Причілкову («передню») комору прибудовували зрубною, на окремі від хати підвалини на штандартах. Стіни зводили «у вугло» знадвору й «у шули» з боку хати. Всередині стелили підлогу. На поперечному «бальку» – стелю. Призначалась вона для зберігання більш цінних речей та продуктів, ніж хатня. У діжках лежало сало, м'ясо. У боднях (пізніше скрині) зберігали серніги, кожухи, полотно, одяг. У бочці та бочині тримали зерно. На «греді» висіли ковбаси. Причілкову комору зачиняли на засовку в дверях та додатково, для надійнішого захисту від злодіїв, – ще й з хати на покуті, засуваючи биллом. Сінешні двері замикали на дерев'яну «засовку» ключем. У загадці про засовку говорилося:

Дід бабу булькоче,

Баба не хоче.

Пішло до діла –

Баба схотіла.

Ще до революції городину зберігали в хаті під «примустом», в опічку або сінцях, обклавши околотами й ряднами. Картоплю на насіння заковували в ямах. Згодом заможні селяни почали прибудовувати до примусної стіни з боку печі підліт на городину зі стелею на «бальку» та невеличким віконечком. Стіни робили зрубними, при хаті вкладали «у

шули», а на куті – «у вугли». Половину приміщення перегороджували засівкою для картоплі. Під хатньою стіною ставили бочки з огірками й капустою, з протилежного боку взимку розкладали вогонь для обігріву (запалювали жир у баняку). На «гірнині» над підклітом тримали курей, взимку – у хаті під піччю.

До сінешньої стіни проти підкліта прибудовували приміщення для утримання свиней («свининець») з підлогою і загородкою з кількох дощок. Були «свининці» й зі стіною та дверима замість загороди.

У с. Гута Кам'янська «свининець» деякі господарі прибудовували до сінешньої комори з торця.

Простір, утворений сінешною стіною з дверима, підклітом та «свининцем», називався «дворець». Робили його відкритим, без дверей, або закритим, із дверима. У «дворці» стояло жлукто для зоління білизни – білизну накладали в жлукто, насипали попіл і заливали окропом.

Деякі господарі на дрова та реманент до сінешньої комори приставляли невеличку «колешню» під окремою стріхою. Селянин, котрий займався допоміжним промислом, використовував її під майстерню.

Інтер'єр житла на кінець 19 століття в цілому залишався незмінним, проте деякі його елементи вже почали зникати як функціонально невиправдані або набувати досконаліших конструкцій, збагачуючись новими рисами.

На давньому усталеному місці – піч – біля сінешньої стіни в кутку навпроти вікна, щоб можна було прогріти рівномірно всю хату. Зручно це і для порання – з вікна світло падає, поруч – полиця з посудом, відро з водою та й святкове місце – покуть – залишається чистим.

Курні печі робили глиняними. На два паралельно покладені бруси («поди») впоперек насаджували ще два, але так, щоб кінці останніх, з боку «примуста», виходили за межі печі (на них клали «прилавок»). На поперечні бурси, за розмірами основи печі, настиляли грубі дошки й до країв приробляли стінки з дощок (збивали «диблями»). Опісля з глини викладали піч з припічком, «узем» та плоским верхом. Мазали курні печі рудою («шарою») глиною. Закривали «усте» дерев'яною засовкою. На початку 20 ст. чепурніші господарі, особливо до свят, курні печі обмащували вже й білою глиною. Коли піч топили, то, «щоб дим не дуже їв очі» й не всідав у хаті, відчиняли двері й відтикали вікна («лучніки»). Селяни помітили, що на бурю («ширгу»), дощ чи вітер – дим у хаті стелився низько. Діди говорили: «Якась зміна буде в погоді». Погода мінялась через добу. На погоду дим стелився вище «лучніка», а на негоду – нижче. У проміжках під піччю («гопчиках») тримали курей, картоплю (якщо не було покліту), складали дрова. На кінець 19 століття в Полицях вже було чимало хат із печами з комином. Дим виводили через каг-

лу в сінешній стіні в сіні. Старі люди казали, що такі хати холодніші за курні, «бо в них менше залишилось тепла». В минулому на комин брали «штраховку», «бо хата могла згоріти». Палили в печі дровами, гілляками з хвої («шипхою»), в основному назбираними в лісі. Пан не дозволяв селянам безкоштовно рубати сирий ліс. Задарма можна було лише ламати сухе дерево – вірьовкою чіпляли за верх або гілку і гнули, доки не зламають. Топили також сосновими шишками, соломкою. У кутку біля печі стояли завжди «вилки», «коцюба», «вожук» (дерев'яна коцюба), віник.

Основні меблі сільського житла – «примуст», лави, стіл – через постійне місцезнаходження, пов'язане з функціональним поділом невеликого за розміром приміщення, можна віднести до стаціонарних. Біля печі для відпочинку лаштували піл («примуст», «примост»). Побутувало дві конструкції: одна, давніша, коли дошки клали вздовж при «примусній» стіні з одного кінця – на пічний «прилавок», а з другого – на лаву. Деякі господарі посередині спирали дошки на два стовпці з покладеним на них билком. Друга конструкція, коли дошки стелили на три пари стовпців з билами. На ніч «примуст» застеляли рогозяним матом, «рядюжкою» або «сілником», набитим сіном. Вкривалися «сілником» чи «рядюжкою». Подушки робили довгими, майже на всю ширину «примуста». На день «примуст» розстеляли, а постіль складали під стіною. Під «примустом» лежали рубель та качалка для прасування білизни. З кінця 19 ст. «примости» почали замінювати на дерев'яні ліжка, виготовлені, як і інші сільські меблі, власноруч, або замовлені в місцевих майстрів.

Найбільш універсальними меблями були лави. Майстрували їх з товстого дерева («пазниць») вільхи, сосни чи ялини. Клали при сінцях на три круглі соснові стояки («стовпці») з поперечними перекладинами. Від назв стін називалися й лави – «попередня», «покутня». Крім основного призначення – сидіти, відпочивати – їх використовували і як робочі місця: на них готували страву, снували основу (дехто – на стіні), пряли. Для снування в лаві або стіні на певній відстані в створи вбивали кілки («прібійниці») – на них снували. Одна довжина заснованої основи називалась «губою». На «поздовжній» («попередній») лаві біля мисника, якщо вона була довгою, ставили відро з водою, під нею – помийницю («рижку»), а якщо була короткою, то відро з водою тримали біля мисника на «калитці». Взимку на лаві на покуті стояла хлібна діжа, накрита рушником, «щоб не змерзла», влітку – в сінях на стільчику.

Лави виконували також обрядове призначення, як стіл і сама покуть з образами. Власне, весь цей кут у народі завжди сприймався особливо урочистим, святковим, таємничим. На Різдво до хати вносили сніг жита («коляду») й ставили на покуті на лаві (тримали її до додохресної коля-

ди), «щоб урожай у полі був хорошим». Тоді ж увечері, після повернення з церкви, на стіл, застелений сіном під «портком», старша жінка ставила кутю. Коли несла, вийнявши з печі, то примовляла:

Морозе-морозе, ходи кутю їсти,

А як не прийдеш тепер — то не приходь і літом.

Після вечері на ніч у мисках залишали ложки, трохи хліба, куті й उसे накривали. Рано залишки вечері несли коровам, свиням, а коням зі столу нічого не давали, «бо коні у яслах з-під Ісуса сіно їли». Ще на Різдво, коли несли худобі сіно їсти, примічали куди вона поверне голову: «Як до дверей, то хутко отелиться». Вранці господарі дивилися на ложки, чи не перекинулась часом чиясь – «Якщо перекинулась, то той помре у цьому році». Сіно зі столу клали в мішок до водохресної коляди. Тоді все віддавали худобі. На Великдень на покуті на лаві завжди стояли хлібна діжа, накрита рушником, паска, крашанки та свічка. На лаві під образами садовили молодих та почесних гостей. За давнім звичаєм, на покутній лаві клали покійника. Тому цю лаву, а також і вікно, якщо було над нею, називають мерцевими. Старі люди й досі до лав відносяться, як до найшановніших меблів («хочеться на своїй лаві вмерти», - казали старенькі).

Колишній стіл («столець») виготовлявся з однієї стільниці на «схрещених лапах». Потім їх почали майструвати з 1-3 дощок на прямих ніжках, скріплених внизу печатками, інколи з шухлядою. Стояв «столець» на покуті, застелений «портком» і завжди з хлібом та сіллю. Хлібину накривали рушником або кінцем «портка».

Посуд тримали на поицях – дощечках, покладених на кілки над вікном навпроти печі, або на сінешній стіні. Взагалі в курних хатах його намагалися ставити низько, «щоб не коптився» на лаві, під лавою. Згодом почали робити миснички-полички. Збивали їх по боках, а хто міг, то прикрашав дерев'яними ґратками («ребринками»), вирізуванням. Наприклад, могли змайструвати мисник з трьох поличок, збитих по боках, і прикрасити планками з вирізуванням, або ж з двох поличок та боковою шафою й оздобити дерев'яними ґратками. На полиці стояли миски, дзбанки, гладішки, миска з ложками, ступка з товкачем, «поставці» (дерев'яні миски, довбані з дерева). Біля полички тримали млинок з чотирма крилами – колотити юшку, «верцьог» – товкти біб, а біля дверей на кілку – рушник. У хаті на «диблику» висіла шапка.

До рухомих меблів, окрім стола, відносилися ослон («стілець») – ставили під столом та стільчики, часто змайстровані з вдало підібраної гіллястої деревини. Як «дитюк» малий був, майстрували для нього стійку, щоб йому легше було навчитися стояти. Для немовлят із суцільного шматка соснового дубу виготовляли невеличку овальну колицку («луб-

ку»), до місяця дитину тримали в маленьких ночовках. На старшу дитину робили колиску («неньку») з чотирьох бичечок, обтягнутих полотном. Пізніше колиску почали майструвати з бильцями-ребринками. Це скромне, вміло пристосоване декорування ребринками «неньки» як і полицки для посуду, прикрашало невибагливий інтер'єр курної хати. До «лубок» та «неньок» прив'язували мотузки («вусьолки») для ніг, щоб можна було, сидючи, ногами колисати дитину в колисці. Вішали їх на «греді» чи жердці. У «лубці» або «ненці» носили дітей у поле, в дорозі. В полі колиску чіпляли на три кийки, встромлені в землю (вгорі їх зв'язували). Для забави дітям з полотна робили саморобні ляльки та м'ячики із шерсті корови, яка линяла.

Освітлювали хату смольною лучиною із соснових трісочок («лучкою») на «світанку» («лучніку», «світочі», «світачі», «світичі», «повітнім камені»). Дим виводили спеціально прилаштованим для цього комином («посвітнім комином», «верхом»), або лише «отводом» у стелі.

У Полицях на «верха» хазяїн у лісі шукав стареньку порохняву вільшину, викорчовував її, корінь обрізав, середину добре видовбував, чистив. Кожен господар намагався знайти «хорошу ольшину й зробити гарного верха» – дуже розширеного донизу. Монтували комин ближче до «попередньої» стіни в отвір у стелі та даху так, щоб у хаті він виступав на 1,2-1,5 м, а над стріхою – на 1,5 м. Такого «верха» обов'язково спирали на дерев'яну ключку, наскрізь встромлену в стіну, щоб не впав. Лучину спалювали на посвітньому камені, покладеному на соснову розсоху, міцно вбиту в отвір калитки, щоб не хиталась. Палили й на розсосі з «лапами» («лучнік»), калитці, обмащеній глиною («світач», «світич») або калитці з плескатим каменем («лучнік») та калитці з бляхою («лучнік»). Могли поставити під лучину й просто бительню з каменем. Прилаштовували «лучнік» і на лаві проти «верха». Для цього в ній видовбували отвір, вставляли чоп («калитку»), на який насаджували камінь з жорен («бабку») й накривали металевим листом; там же, в отвір у лаві, могли встромити розсоху з плескатим каменем або покласти на лаву лише камінь.

«Верх» робили також з порожнистої прямої соснової колоди проти лави. До нього на гачках кріпили залізну решітку («світоч», «лучник», «світник») чи шматок бляхи. Побутували й посвітні комини, зшиті з мішковини й обмащені з обох боків глиною, а також збиті з чотирьох дощечок («на чотири роги»), в обох випадках донизу розширені. У с.Карасин побутували «комінці» з колоди, вмонтовані у стелю на «вуглі» навпроти припічка. На припічку й розпалювали лучину. Освітлювали хату лучиною, коли не було холодно, «бо комином виходило тепло». «Верха» в негоду чи холод затуляли ганчір'ям або заткалом, зробленим з довгої

розгалуженої гіляки, відростки якої обмотували шматтям. Були хати і без «верха», коли в таких хатах палили лучину, то відчиняли двері, щоб дим ішов у сні. На день усі пристрої, призначені для спалювання лучини, відставляли, щоб не заважали.

Образів у курних хатах було один-два. Ставили їх на вузьку планку, прибиту на покутній стіні невисоко, «щоб не закопчувались». У селянських оселях, де дим з печі виходив комином у сні, ікон було і більше, невеликих за розміром, написаних на дошках. Найпоширенішими були ікони з образами Ісуса Христа, Богоматері з немовлям, св. Миколая, Варвари, Параскеви, Юрія, Пантелеймона й інші. З кінця 19 століття селяни почали купувати ікони на папері (літографії). За спогадами старожилів, образи завжди завішували рушником. Біля ікон тримали освячену на Стрітіння громничну свічку («громницю», «гроницю»), перев'язану разом з льоном червоною підтяжкою. Гроницю запалювали в поминальну суботу і в інших випадках. Як гриміло, то її ставили на стіл, «щоб грім не вдарив у хату». Від грому з сіней на двір виставляли і хлібну лопату. На покуті була пляшечка з хрещенською водою. Між образами клали освячений на Маковея мак із зіллям. Коли людина заслабне, то її обкурювали освяченим на Маковея зіллям або громницею. Освячене зілля разом із свяченим зерном жита (за прадавнім звичаєм) клали покійнику в труну. У Великодню суботу, перед всеношною, господарі освяченим маком обсипали «хороми» (господарські споруди), «аби відьма не приходила й не забирила молока». Мак використовували і під час посухи: «щоб дощ був», трохи його кидали в колодязь.

Стіни в курних хатах до кінця 19 століття не прикрашали рушниками. Лише на початку 20 століття на свята в хатах із чистим опаленням на «попередній» та «покутній» стіні посередині на кілках могли повісити по одному рушнику.

На стіні на кілочку висіли скрипка чи бубен («буба»), якщо хтось з домашніх грав. З музичних інструментів у даному регіоні були поширені саморобні скрипка, бубен, сопілка («свистілка»). По селах «сліпець з лірою ходив». Люстерка в минулому мало хто мав, дивились на скло, приставлене до чогось темного, або знадвору у вікно.

На кінець 19 століття стіни в курних хатах, які закопчувалися димом, мили до половини, а вище і стелю чистили від сажі й кіптяви помелом. Бувало, що стеля вкривалась від сажі блискучим нальотом, і тоді його зішкрібали «залізником». У деяких хатах стіни над піччю до «повалош» та трохи над «примустом» мазали глиною. Були хати, у яких стіни мились досередини, а далі «сажу гребли помелом» і мастили «шарею» глиною. Рідше білили «повалош» та стіни досередини, а нижче залишали дерево чистим. У таких оселях білили й печі. Знадвору курні хати не

мастили глиною. Пізніше зустрічались руді або побілені знадвору хати (всередині їх мастили до половини). Білу глину брали по інших селах, жовту («шару») – вдома. Хоча традиція білити хату в даному регіоні не така вже давня, однак і тут за цим звичаєм останній тиждень перед Великоднем називають «білим».

Долівку («тик», «землю») били з глини й щотижня мастили жовтою глиною з кізяком. На Трійцю «тик» ще прикрашали зіллям – трусили лепеху («лепіх»). Окрім лепехи, хату прибирали кленом («кліном») – за ікони застромлювали, у мисник. Двір прибирали березою – гілками з берези. На третій день клен ховали на горище – ним також обкурювали заслаблх при деяких хворобах. «Лепіх» давали худобі.

Зібраний етнографічний матеріал, а також збережені пам'ятки сільського житла, надвірних споруд, які відносяться до кінця 19 – початку 20 століття свідчать, що даний період економічного підйому позначився і на народному будівництві, будівельному матеріалі, будівельній техніці, плануванні житла й надвірних споруд. Наприклад, домінуюча в минулому будівельна техніка «у зруб» набуває нового вигляду, особливо на початку 20 століття. Замість цільного або напіврозколотого дерева при будівництві почали застосовувати частіше брус. Зрубна техніка «у вугол» з випусками вінців на кутах змінюється на зрубну техніку «у чистий вугол». За рахунок прибудови додаткових господарських приміщень житло стає більш розвиненим у плані. Поповнюється набір надвірних будівель, змінюється їхнє розташування. Набуває іншого вигляду інтер'єр житла – курні печі переробляють на печі з кошином, старі меблі частково замінюють сучаснішими, збагачується оздоблення житла. Та, за свідченнями старожилів, на селі на початку 20 століття ще стояло кілька давніх курних хат, традиційних у плані: х+с+к, а також можна було ще побачити давні надвірні господарські споруди, первісні за складом: хлів і клуня.

Саме такою була забудова с. Полиці Камінь-Каширського району Волинської області на початку 20 століття, у чомусь спільна з деякими іншими регіонами Українського Полісся і в чомусь своєрідна, з локальними особливостями.

Основні заняття та одяг

Головним сільськогосподарським заняттям наприкінці 19 – поч. 20 століття було безпосередньо рільництво, меншою мірою тваринництво, городництво. Окрім занять, пов'язаних із вирощуванням сільськогосподарської продукції та подальшою переробкою продуктів харчування, поліщуки займалися також, на рівні домашнього виробництва «для себе», виготовленням тканин, предметів побуту, сільськогосподарського рема-

ненту тощо. Існувало й суто ремісниче виробництво, знову таки, при землеробстві. Найбільш розвиненими підсобними промислами були: бондарство, стельмахування, плетіння виробів із природних матеріалів. Порівняно слабо розвивалося ковальство. Гончарство, через відсутність на місці відповідної сировини, залишалося локальним.

Тепер спробуємо розглянути лише деякі заняття, якими селяни займалися одночасно з господарськими роботами.

Найпоширенішим заняттям, невідокремленим від домашнього господарства на селі, було ткацтво. Ще навіть на початку 20 століття місцеве населення для пошиття одягу використовувало переважно домоткану тканину. Сировиною служили льон, коноплі, вовна. Знаряддя для обробки сировини та техніка ткацтва - загальнозживані на Поліссі. Роботи, пов'язані з виготовленням тканин, виконували виключно жінки, ще з дитинства навчені цьому ремеслу. В кінці 19 ст. на селі з'являються заходжі ткачі-чоловіки, котрі ткали тканину на замовлення «по людях», переважно зі складним переплетенням пряжі і для яких це заняття було мало не основним засобом існування: «Колись баби узору не ткали, а якісь чоловіки ткали», - казала старша жінка.

За обробку льону, конопель та ткацтво бралися, «як усе з поля зберуть, од Покрови до Пилипівки». Коли льон висохне, його терли на терниці і «тріпали» тріпачкою, «обдирали» на гребені, «сукали щіткою, щоб м'якіший був». Пряли давнім способом з «потася» веретеном або з гребеня. «Потась» – дерев'яна лопатка, вставлена в днице, на яку прив'язували кудельку. З кінця 19 століття для прядіння почали застосовувати універсальніше знаряддя – коловертку. Випрядену пряжу мотали на крутійці на мітки (одна крутійка намотаної пряжі називалась міткою), далі - на мотовило, «щоб сохла, бо коли пряли, то мочили слиною», знімали й зв'язували. Далі прядиво залишали у жлукті, викидали на мороз, «щоб чистішим, м'якішим й білішим було». Мотали на юрку в клубки, «щоб не було корости, щоб не пололась». Снували за допомогою дерев'яної ложечки з дірочками на кілках у стіні або лаві (одна довжина стіни чи лави називалась «губою»), знімали й накладали основу – пряжу навивали на велике воротило в кроснах. На цівки пряжу мотали сукальцем і закладали в човник.

Ткали в піст на кроснах, а з кінця 19 століття - на удосконаленому ткацькому знарядді – верстаті. Наприклад, в с.Полиці, за свідченням старожилів, перший ткацький верстат був привезений чоловіком-ткачем у наприкінці 19 ст. Кросна в даному регіоні склалися з таких основних частин: «стативок» (бокових рам), «збійок» (для закріплення кросен), «ключок» (збивати стативи, «щоб не розсипалися»), «воротила великого» (намотували основу), «воротила малого» (намотували готове по-

лотно), «запереньки» («лясочки») – накручувати полотно, «вершняка» (на кроснах лежав, тримав «набілки», «нит» також на ньому висів), «набілок» (колись називали «ледо») – прибивати пряжу по пітканню, «берда» (крізь його отвори проходила основа), дошки для сидіння. Складовими частинами кросен були і підніжки («поножі»), «щоб ходили добре ніжки», – жартували літні оповідачки.

За складом пряжі в даному регіоні ткали «портову» тканину (снували і ткали «портом») – йшла на пошиття одягу, рушників, портків, наволочок, рядюжок, сільників тощо; «попортну» (основа «поротова», ткали вовною); «потретинну» (одну нитку основи брали портову, другу вовняну і вовною ткали) та «посуконну» (снували і ткали вовною). Тканину, у якій застосовували вовняну пряжу, брали на пошиття літників, димок, бурок, верхнього одягу, чоловічих теплих штанів. Перед пошиттям верхнього одягу тканину завалювали. Ткали простим полотняним переплетенням пряжі на дві поножі («полотном», «просто», «по простому», «попросціні», «по-просціні») «чиноватим» тканням із застосуванням кількох підніжок («у косо», «у коски», «у кружку») і з початку 20 століття поширилась човникова техніка на чотири поножі «під кожушок» – ткали бурки, чоловічі верхні штани, а також «кожушком» виконували орнаментальні смуги на сорочках, фартухах, рушниках.

Перетинали тканину червоною, чорною і білою купованою ниткою («заполочю»): тоншою – «балфою та товстішою – «горіною», а також саморобною пряжею, пофарбованою природними барвниками. Для червоного кольору варили столовий буряк (відтінок залежав від кількості буряків), проціджували. У відварі пряжу кип'ятили хвилин двадцять. Щоб пофарбувати нитки в чорний колір, трусили сажу, сипали її в ледь теплу воду, вкидали туди пряжу й кип'ятили хвилин сорок. Після кип'ятіння пряжі у барвниках нитки не прополіскували. Настольники («портки») ткали «полотном», «у косо» («у коски», «у кружку» («у кружечки»), не оздобленими («чистими», «посними») і прикрашеними на кінцях червоними смугами, або червоними з вкраплення з чорних. Шили «портки» в одну-дві пілки.

У побуті селянина-поліщука другої половини 19 століття були в ужитку рушники, утиральники, для посуду та обрядові. Ткали їх «у косо», «у кружку» переважно не оздобленими («посними»). На весілля готували рушники обов'язково з «натиканими» червоними і чорними нитками на кінцях: для дружок («дружкові»), д'яка («д'якове»), священика, молоді і молодого. Молодому рушник чіпляли з правого боку за пояс, молодій – з лівого за крайку. Дружковим рушником перев'язували дружка в поясі й зав'язували спереду. Дружок, перев'язаний рушником, старша дружка, молодий і молода запрошували на весілля. Сват ходив з «палін-

кою» хліба і «бутелькою» горілки, перев'язаною підтяжкою, щоб знати, яка сватова горілка. Дружковим рушником дружок водив молоду в хаті кругом столу (він ішов спереду і тримав один кінець, а молода за ним і тримала другий). Коли молоду забирали від батьків, то дружок знову брався за одного кінця того рушника (а молода за другого) і водив її кругом воза. Дружок звертався до батьків:

*Благословите нас з щастям,
І здоров'ям, з віком довгим.*

Родини відповідала:

*Хай Бог благословить
З щастям, здоров'ям, з віком довгим.*

Д'яковий рушник («д'якове») в церкві стелили молодим під ноги, на нього кидали гроші. Рушником священика перев'язували молодим руки. По закінченні вінчання д'якового рушника віддавали д'яку, а священикового – священику.

У минулому в селі існував звичай, за яким дівчатам до весілля слід було наткати десять «стін» полотна (одна «стіна» рівнялась приблизно п'яти метрам). Та не кожна дівчина могла мати стільки «кавалків» полотна, й через це бідні хлопці та дівчата не одружувалися. Дізнавшись причину, через яку молодь не одружується, священик у церкві звернувся до громади з проханням відмінити такий звичай і просив, щоб на весілля готували менше полотна, аби й бідні хлопці та дівчата брали шлюб.

«Натиканого» рушника використовували і на родинях. Ним накривали густо зварену пшоняну кашу, насипану в миску з верхом («верха»).

Окрім утилітарного, обрядового призначення в другій половині 19 століття, рушники набувають ще й декоративного. Спочатку простими рушниками, скромно оздобленими червоними пасочками на кінцях, накривали лише образи на покуті. Пізніше, з появою комина для виводу диму з печі, рушниками почали прикрашати й стіни. На початку 20 століття рушники на образи та стіни оздоблювали вже широкою смугою («лижбою»), тканною з червоних, чорних та білих вузьких пасочків з дрібними геометричними елементами – зубчиками, рисочками. Окрім того, такі рушники по всій довжині перетикали ще й вузькими пасочками («дитинками»). На кінцях робили китиці («бечки»).

Рядна («сільники») ткали з відходів льону («стріпель», «тріпін», «кlochчя»), конопляного валу «у косо», чистими. Шили в чотири пілки у формі мішка (середину набивали сіном). На початку 20 століття на весілля дівчині обов'язково готували вже й крижове рядно, ткане, як і сільник, «у косо», але не чистим, а картатим. Тоді кожна господиня намагалася придбати й рядно, виткане «кожушком» у різнокольорові поперечні пас-

ки (шили в дві або чотири пілки). Ткали їх спочатку захожі ткачі-робітники, а згодом й місцеві сільські жінки навчилися ткати, не дивлячись, що їм і без того вистачало турбот, пов'язаних з ткацтвом. Не з проста побутовала примовка:

*Кума кумі козу дарувала,
Щоб кросна заткала й доткала.*

Літня жінка с. Полиці розповідала, що колись, не за її пам'яті, по селу ходив ткач і вибивав малюнки на полотні.

Тканинку, одяг поліщуки здавна використовували й у поховальних та поминальних обрядах. Старші люди до смерті готувались заздалегідь, намагаючись зняти з себе гріхи, просячи прощення в рідних та близьких за заподіяне їм і прощаючи їх, сповіддю та покаанням перед Богом, причастям. Мешканка с. Карасин розповідала про свого діда: проживши довгий вік, десь за рік до смерті ходив по селу з двору в двір, просив пробачення в людей і прощався з ними. Попрощавшись з усіма односельцями, невдовзі у спокої він і помер. Піти «на той світ» бажали і в чистому та гарному вбранні. Показуючи відкладену «на смерть» хустку, старша жінка говорила: «ця хустка прутка, на смерть собі рештую, я її не ганю».

Селяни помітили, що люди частіше помирають перед сходом сонця – перед днем, о 15-й годин – у день і о 6-7-й годині вечора – надвечір. «Як жінка помре, то ставили вісім столів і вісім портків закладали», - казала літня жінка. У труну жінкам справа і зліва накладали сорочок з «жичками» в петельках, «щоб там застібалася», фартухів, літників, бурок, платів, хусток, полотна. Клали і білу сернігу або кожуха. Ноги обмотували онучами і взували в постоли. Небіжчикам готували чоловіче вбрання. Бувало, в труну клали по кілька комплектів одягу, у тому числі і під покійника – «щоб м'яко було лежати». Дівчину обов'язково вбирали в усе «дівоцьке»: сорочку, фартух, весільний вінок з підтяжками, а хлопця – в усе «молодецьке». Старша жінка на схилі років, яка ніколи не брала шлюбу, за давнім звичаєм на смерть тримала своє в молоді роки приготовлене дівоче весільне вбрання як ознаку дівочої недоторканості.

Особливо в поховальному обряді використовували рушники, складали у кілька разів по довжині й стелили справа від покійника «на витяжку», примовляючи: «щоб руки там утирав». Ще по одному клали дівчині та хлопцеві, які не шлюбувалися. Дівчині стелили з правого боку або під ноги, впоперек труни, «щоб до весілля на тому світі стала». Перед тим, як віком накривати, кінці вкладали всередину. Хлопцеві рушник затикали за пояс з правого боку, або просто клали й також примовляти: «на тім світі одружиться». Для немовляти шили шапочку з тканини й укладали в труну. Покійника в труні накривали «портком», віко – «пор-

товиною», поклавши зверху хліб та сіль. «Портовину» та хліб потім віддавали на церкву. Використовували в похованні й рядна – везли покійники кіньми на обов'язково застеленому рядном возі чи санях.

На проводи дівчині на хрест завжди вішали вінок, «підтяжки», рушник, хлопцеві – рушник, а старшим людям – рушник чи фартух. «Раній покійнику на хреста вішали лише «передніка», спеціально пошитого з чорними хрестиками, та «підтяжки» або «жички», «щоб там застібався» («жички» більше дітям). До придорожніх хрестів («фігур»), яких у минулому по селах та дорогах було чимало, люди прив'язували «передніка» з чорними хрестами, більшого за розміром, ніж звичайний фартух.

Важливим заняттям на селі було й виробництво дерев'яних виробів. З дерева виготовляли предмети найрізноманітнішого призначення: знаряддя праці, засоби пересування, посуд, меблі тощо. Роботи виконували теслярі, бондарі, стельмахи, ложкарі. Найпоширенішим ремеслом з виготовлення дерев'яних виробів було бондарство, котрим селяни займалися як додатком до землеробства. Речі виробляли для власного користування та на продаж. Працювали бондарі в хаті, шопі чи хліві.

Заготовку – «годну для клепки колоду» – з дуба, сосни, ясеня, або вільшини просушували на печі, нарізали, «як треба», і на калитці сокирою, підбиваючи поліном, кололи на клепки, але дивилися, щоб сучків не було. Опісля клепку ще раз на тиждень клали на печі підсушити. Працювали на бондарському ослоні («столець»), робили його «на лапах», з дошкою для сидіння, головкою, підніжкою та планкою, прибитою до сидіння для затримки клепки при чистці. Інструментом служили: сокира, різець, струг, «склипка», теслиця, «спуст» (різновид рубанка), «хибанок» (рубанок з довгою колодкою для кінцевої обробки), дерев'яний циркуль бондаря («розмірач», «розмір»), «зачистка» («затір») – ним прорізали заглиблення в клепках, й інші.

Стругали клепку «склипкою» (раніше «спустом») в одному напрямі – від вічка до денця. Верх обробляли «стругом», боки («ризи») – «хибанком» або «спустом». Денце міряли «розмірачем», на денці робили «рубіжник». «Затірачем» прорізали канавку в клепках, у яку вставляли дно посудини. На «бручика» в лісі рубали лозу («лощину») дуб чи грушу, клали на піч дня на два, щоб «ув'яла». Тоді сокирою «роздирали» навпіл («по серці»). На бондарському ослоні стругом стругали, вигинали, робили замок, зв'язували по два разом («так міцніше») і набивали на виріб. Перед тим, як набивати обручі на бочки, їх змочували.

До революції застосовували вже й залізні обручі – цигани виготовляли. До кружка збоку прибавляли «бичайку».

Бондарі робили діжки на зерно з соснового дерева з вухами і вічком – «треба вічко, щоб миш не лізла». Бочку на капусту та огірки – з сосни

чи дуба, без вічка. «Стягачки» – на зразок бочок. Бодні на сало виготовляли з дуба, з вухами, вічком, круглими або овальними. Бодні на одяг – із сосни, з вухами, з отворами (прентом зачиняти), вічком, круглими, більшими за бодню на сало. Хлібну діжку – з сосни, з вічком. «Ражки» – вільхові, картоплю товкти «для себе», та «ражки» з будь-якого дерева – для свиней. Соснові дійнички – з носиком та ручкою, відра. «Кващини» з вічком – на масло, сир. «Язовочки» з ручкою – для борошна. «Лазубні» («лазобінь») з вічком – носити паску святити. Давнім способом обробки дерева – довбанням – виготовляли ступи та маленькі ступки. Робили їх із суцільної колоди вертикальними, донизу звуженими, на круглій підставці, з заглибленням зверху. Товкач вирізали з однією та двома ручками (для великих ступ). Видовбували мірки на зерно з ручкою («гарчики», «корці», «увітки»), сільнички (маленькі на стіл і більші для зберігання солі). Ночовки (великі й маленькі, з вухами) вирубували сокирою з навіл розколеної вільхи, вишкрібували «дзюбашкою», «теслицею», «шкрібкою».

На жлукто привозили порохняву калитку, пішнею вибивали порохи, шкребли, чистили. Вирізали дерев'яні миски («поставці») з розхиленими вінцями – насипали в них страву. У с.Гута-Кам'янська виготовляли поставці із клепок у формі ріжка з ручкою на борошно, зерно. З дерева робили різні за призначенням ложки: для їжі, витягати вареники з окропу, на млинці, розливні, свиням накладати; їх вирізали з берези, груші, липи, або клена ножом та різцем вишкрібували. Дерев'яними майстрували млинки з чотирма крилами – колотити юшку, «верцьог» з розсохи – товкти біб та «бити картоплю», ковші, рублі й качалки, хлібні лопати, колиски («неньки», «лубки»), дерев'яні коцюби («вожуки») та інше. Дрібні предмети домашнього вжитку, а також стільчики, колиски, хлібні лопати тощо міг зробити для власного використання кожен господар.

У минулому єдиними засобами пересування були вози та сани. На полози саней підбирали в лісі підходящу деревину з дуба, граба чи в'язу, вирубували, розпарювали в печі й гнули, надаючи потрібно форми. В полози вставляли «кошики» («копилле») по три на кожному, які попарно зв'язували між собою «в'язами» («віжками») із гнutoго дерева. Паралельно полозам на копили накладали «наморежні» («надрубні»).

Вози виготовляли дерев'яними, чотириколісними (ободи на колеса робили суцільними, гнутими), з драбинами, дишлом, до якого запрягали коней чи волів.

При плетінні предметів домашнього вжитку поліщуки здавна навчилися доцільно використовувати рослинні матеріали. Розвиткові цього ремесла на Поліссі великою мірою сприяла сама природа. Плели виробу для власного користування й на продаж.

За матеріалом плетіння поділялось на вироби з лози, соснового коріння, дубового лика (дранки), березової кори (береста), соломи, рогозу та менш уживаних рослинних матеріалів – в'язу, вільхи та інших. Наявність різних видів сировини, розуміння їх фізичних та практичних властивостей, а також призначення спонукало поліщуків до винайдення кількох способів плетіння.

Плетінням займалися чоловіки, починаючи з 7-12 років, хоча постולי плели й жінки.

Сировину заготовляли власноручно, користуючись переважно ножем, сокирою, «копачкою» у відповідну для певного матеріалу пору року. Заготовлений верболіз зберігали зібраним у «сніпки», «пучки», соснове коріння – скрученим в «колесо», а лико тримало змотаним «верчиком», калачем», в «ріпу», «огірок». Плели зразу після заготовки матеріалу, або пізніше в зручний час. Перед плетінням, при потребі, заготовку змочували – закладали на деякий час у холодну воду.

Міцна гнучка лоза йшла на плетіння кошиків, рибальського знаряддя, постолів. Лозу брали й на деталі каркасу. Соснове коріння було практичним матеріалом для виготовлення корзин, коробок, дзбаночків, мисок, скриньок. З дубового лика плели коробки прямокутної форми з прямим стінами, з ручками або мотузками («учіпками», «очіпки»). Подібні коробки виготовляли й з соснової та березової дранки. Берест, ніжний на дотик, приємний на колір, еластичний, брали на похідні сумки («навіски»). Солому використовували при плетінні посуду, капелюхів. Рогоз здебільшого йшов на плетіння рогожок на постіль (кожна дівчина повинна була в посагу мати рогожу). На весіллі співали:

*Забула мати рогожу дати,
Не так забула, як не зробила,
Мати – стара, дочка – лінива.*

До менш поширених рослинних матеріалів, з яких на Поліссі виготовляли плетені вироби, окрім в'язу та вільхи, належали ясен, калина, ялина, хміль та інші. З дранки калини виготовляли корзиночки. З лика названих дерев плели також постолі. Ялинкові гілки йшли на «роберки» для саків та ятерів, їх перев'язували хмелем.

До матеріалу, з якого виготовляли предмети домашнього господарювання, належав і метал – матеріал на той час рідкісний, з яким міг упоратись лише майстер. Вироби з заліза купували на базарі або замовляли в заїжджих ковалів-циган, котрі з необхідним ковальським знаряддям та інструментом їздили по селах і просто неба лаштували тимчасові кузні, які відзначалися особливою примітивністю: з глини ставили горно, до нього пристосовували міх, вкопували калитку, на яку ставили ковадло, копали яму для вогнища та ніг – працювали навколішки.

З кінця 19 століття по селах ковальським ремеслом почали займатися й місцеві селяни. На початку 20 століття майже в кожному селі уже був свій коваль, а то й два з власними кузнями, для яких ковальський промисел був допоміжним. Стаціонарні кузні будували зрубними або дильованими. Дахи в них крили «здоровими дошками», пізніше – соломою. У кузні були: горно з міхом, ковадло на корці, столик, полицки, ночви з водою. З інструментів користувалися зубилами, кліщами, молотами, ножицями (були при колоді прибиті), швайкою, гвоздильнею – цвяхи робити та іншими. Речі виготовляли з готового заліза або дроту. Вугілля застосовували дерев'яне. Працювали вдвох: коваль та помічник-молотобоець. Після гартування заліза по кольору визначали його міцність і дивились, на який виріб краще це залізо брати. На залізник до заступа підбирали метал потрібного розміру, зубилом робили пазушку з одного краю, з другого виклепували, вигинали підковкою (при куванні «клепали на тонко»), підігрівали, розвертали пазушку, після набивали її до заступа. Копачки також виклепували, вушко до неї приклепували клепокою («н'ютиком»). На серпи вигинали залізо, клепали молотком, обточували точилом, зубищем насікали зубці. З металу робили коцюби, вилки на горщики.

На підкови для коней загинали заготовку, зубилом прорубували канавки, дірки пробивали пробойчиком, чопики задні та передні кували з того ж заліза. З металу виготовляли решітки для лучини («світанка»), кресало («гниво»), робочі частини сохи (сошники), плуга (лемеші, чересла), сокири й інші речі.

Керамічний посуд, яким користувалися поліщуки – миски, горщики, макітри, череп'яні «пушки» (носити воду), дзбанки з ручками (пізніше гладішки без ручок), двійнята (носити обід у поле), «яндили» на продукти (служили й для миття рук) – був здебільшого чорним, оздобленим простим геометричним орнаментом (рисочками, лініями, сосонками) та рудим, полив'яним і неполив'яним, рідше скромно прикрашеним білим. Купували керамічний посуд на ярмарках та в селі – привозили гончарі («горцарі», «гурцарі») з сусідніх сіл – Клітицька, Яловацька. Бувало, за новий горщик насипали один горщик зерна. На додачу гончарі давали «приставки» – маленькі дзбаночки, мисочки, горщики.

Ще в середині 20 століття поліщуки виготовляли різні за призначенням мотузки: волоки до постолів, товсті вірówki на сіно, зв'язувати та вести худобу («вжище») тощо. Сировиною служило клоччя льону, конопель. На волоки до постолів, наприклад, спочатку з клоччя пряли пряжу, а потім у три шнурки ключками вили волоки. На «вжище» шнурки снували також з клоччя («з конопель краще, з льону слабше»), але на спеціальному пристрої, що складався з двох окремих частин: стаціо-

нарної – з вкопаного в землю невисокого бруса з трьома ключками в отворах вгорі (з одного кінця на ключки накладали лопатку, з другого до них кріпили по одному шнурку) та рухомої – з горизонтального бруса (кріпили до возика з ключкою посередині бруса), до ключки з одного кінця прив'язували складені до купи три шnurки, а за другій кінець крутили). При витті мотузок возика ставили проти вкопаного бруса на певній відстані (довжині верьовки). Вили вдвох одночасно: один чоловік крутив дерев'яну лопатку «від себе», а другий крутив ключку на возику «від себе».

Жіноче та чоловіче вбрання складалось із сорочки, поясного одягу, головних уборів, поясів, взуття та прикрас.

На жіночу сорочку брали лляне, а дехто на буденну й конопляне полотно. Шили в три пілки, довгими («з спідницею»), з суцільних полотнищ, а також короткими, з пришитою нижньою частиною («до підточки», «хабатець»); з прямими рукавами на чохлах («чохлах»), з ластками («глиндицями»), «вуставками» (до сорочки прищивали по сплітканню). Горловину дрібно призбирували й обшивали широким відкладним («відложним, «виложним») коміром. Розріз пазухи був довгим, робився посередині. Застібали «підтяжкою» («стьожонкою», «тасовкою», «мотузкою»), протягнутою в петельки в комір (петельки пробивали веретеном і обкидали ниткою). Зав'язували спереду по-простому або ззаду («просто», але так, «щоб кінці за бурку висіли»). Чохли робили з вузькою зигзагоподібною «плетіночкою» чи «стовпчиком» (короткою вузькою качалочкою з полотна) замість ґудзика.

Літнім поясным жіночим одягом служила полотняна спідниця («фартух»). Шили її в три-чотири пілки, в дрібні складочки («забори»), з розпіркою справа та торочками на поясі (зав'язували справа). Подолки фартухів робили неоздобленими («чистими») або перетканими «балфою» («гальовані»). У с.Карасин полотняні фартухи шили й у п'ять пілок, оздобленими «усподу», окрім однієї середньої, яку залишали чистою.

Найдавнішим зимовим поясным одягом були ткані по-простому вовняні червоні «у всякі повздовжні пасочки» літники, пізніше – й у клітинку («крижові»). На початку 20 століття до жіночого поясного одягу почали входити вовняні спідниці-«бурки», ткані «під кожушок» у повздовжні кольорові смуги, трохи ширші, ніж у літниках. Шили вовняні спідниці в три пілки на зразок полотняних спідниць – фартухів. У поясі брали на торочки або ґудзик. До спідниць жінки прикладали полотняні фартушини («причіпніки», «пілки»). Літня жінка в с.Полиці говорила, що до Польщі фартушини називались запасками. Шили їх в одну пілку, трохи призбираними в поясі, з торочками. На подолку фартушини, як і фартухи, оздоблювали кольоровою тканню смугою, підрублювали рубцем. Пізніше

в комплект жіночого поясного одягу почали включати «передніки». Шили їх подібними до фартушин, одягали тільки до церкви, на весілля.

Оздоблення жіночих сорочок, фартухів у другій половині 19 століття було незначним. «За царя мало перетикали, та й то вузько». На будень неоздоблені («поснії») з конопель носили, на свято – з льону. Прикрашали «натиканням» (перетичками з червоних або червоних та чорних ниток). «Натикали» кількома способами: на «вуставках» поперечними пасочками (переважно в буденних сорочках); на рукавах – поздовжніми і на вуставках та вгорі і низу на рукавах – поперечними. Низ сорочки обкидали прутиком, подолки фартухів робили чистими або перетканими кількома смугами. Так прикрашали й фартушини.

З кінця 19 століття оздоблення полотняного жіночого одягу збагачується – збільшується ширина «натикань», з'являються прості орнаментальні елементи («рисочки», «зубці», «кривульки», «квадратики»), узор набуває геометричного характеру. Складність орнаменту обумовлена використанням в оздобленні тканини човникової техніки «кожушком», котра на той час почала поширюватись. Вуставки та рукави стали густо прикрашати поперечними пасками (широкими й вузькими, простими й орнаментальними), а подолки фартухів – широкими, на чотири пальці, («гальонами»). У с.Карасин поговорювали:

Де бальований фартух,

То там сидить мужицький дух.

На початку 20 століття в оздобленні жіночого одягу почали застосовувати також вишивальні техніки: зволікання, хрестик, гладь. Спочатку ці техніки використовували як допоміжні (прикрашали лише чохла, комірці, пазушку), а з часом вони, переважно хрестик та гладь, повністю витіснили традиційне декорування тканини. Слід сказати і про те, що в 20-30-х роках 20 століття полотняну тканину на сорочки, фартухи ткали й картатими з червоних, чорних і білих пасків. Одяг з картатої тканини могли ще додатково оздобити тканим декоруванням, зволіканням або хрестиком.

Чоловічі сорочки «з предка світа» шили полотняними «посними» за жіночим кроєм: у три пілки, з «вуставками», «линдицями», призбираними коло шиї, з пазухою посередині, відкладним широким коміром, прямими рукавами на чохлах, за коліна – «геть коліна минали». Тасовку в комірці чоловіки «зашморгували спереду бантом». Одягали на штани, заперізували поясом чи «напругою». До пояса чіпляли шкіряну калитку з «гудзями» на кресало, губку («губу») та каменя. Носили калитку і на паску через плече. Коли потрібно було викресати вогонь, їх виймали, на губу клали камінь і кресалом («гнивом») викресували «вискри», від яких запалювалась «губа». «Губу» рвали – «на осині та дубині росте»,

кидали в горщик, насипали попелу, два дні варили, виймали, сушили. «Камінь росте в полі, скального». «Гниво» виготовляли з заліза. До «гнива» ліпше було брати березового чира – «краще горить за губу».

Чоловічі штани («портки») – літні та зимові спідні – шили з полотна («шарого», «песного», «чистого»), з колошвами, садном, клинком, на очкурі (пізніше призбираними в поясі) та розрізом («пазушкою») посередині. Верхні зимові штани шили з валової тканини («основа лляна, піткання з «пачус» – «чиноватії, «у косе накладені») та з сивого або чорного сукна («бранне», «брані», «убранне», «суконні») за таким же кроєм, що й полотняні, але трохи ширшими, з коміром на гудзику. Пізніше теплі штани («бранне») шили «як галіфе». Одягали верхні зимові штани під кожух. Старші люди оповідали, що за панщини хлопець «до штанів» («хлопчаки до восьми літ бігали в сорочках») не ходив на панщину: «штани насадив – іди на панщину». То, бувало, парубки до 20 літ не надягали штанів, аби не ходять на панщину. Але тоді «до штанів» він і не міг одружуватись.

Восени, взимку жінки і чоловіки носили свити («серніги»), кожухи. Шили «сернігу» як на жінку, так і на чоловіка за однаковим кроєм (чоловічі – коротшими) з сивого, чорного чи білого сукна, до «вусів», з вузьким стоячим коміром та розрізами для кишень. Комір, низ рукавів, верхню полу, розрізи для кишень і «вуса» обшивали кольоровими косниками. Ходили й у неоздоблених сернігах, «чистих». Білі використовували і як обрядовий одяг – у них у будь-яку пору молодий і молода йшли до вінчання. Серніги жінки підперезували крайками, а чоловіки – поясами.

На початку 20 століття жінки, але вже переважно бабусі, голови завивали «платами» – давнім довгим полотняним головним убором з червоними перетичками на кінцях. Трохи довше їх використовували у весільному обряді; коли знімали вінка з молодої, то їй голову завивали «платом», та коли до молодого везли, завивали «платом» і накладали вінок. У свекрухи з молодої «плат» з вінком знімали й накладали на свекруху, а молоду завивали хусткою. Зшитим з двох платом накривали молоду і так вели в комору. В основному, у першій половині 20 століття жінки голови зав'язували хустками: домотканими полотняними «чистими» з китицями, або перетканими з чотирьох сторін червоною «балфою», суконними чи купованими фабричними («салісовими», «терновими»). В даному регіоні існувало кілька способів в'язання полотняних хусток: «на чумака» («штурмачкою», «чумачкою»), «на чуби» («поміщанські»), «з хвостом», «на кладку», «на роги», «під бороду» (із спереду зав'язаними кінцями в дівчат і ззаду – в жінок). Великі хустки завивали «за чубами», «з хвостом». У першій половині 20 століття хустки стали витіснити плати й з весільного обряду. На зводинах молоду почи

нають завивати хусткою «на чуб». Після вінчання вона цілий тиждень ходила з розплетеними косама, без хустки. Минав тиждень, у суботу пекли пироги й молодій підтинали волосся так, щоб вуха були закритими (потім волосся закладали за вуха) і накладали хустку – і вона «робилася молодичею». Тоді ж співали:

*Розкидай, Боже, братову клуню
По одній деревині,
Як він розкидав мою косойку
По одній волосині.*

По весіллі молода запинала голову й пов'язувала хустку «на чумака». Дівчатам волосся заплітали в дві коси на прямий проділ і вплітали в них стрічки («підтяжки», «китайки», «жички», «путята»).

Нареченій голову перев'язували «підтяжкою», ззаду зав'язували, коротко підрізали й накладали вінка. Шматочки «підтяжок» віддавали дітям. Весільного вінка робили «гарного», з паперових квітів, ззаду чіпляли багато довгих різнокольорових «підтяжок». У с.Клітицьк у вінок посередині додатково ще встромляли три пір'їни. А в с.Карасин весільний вінок виготовляли з шишечками з різнокольорових стрічок.

Щодо жіночих прикрас, то в цій місцевості носили перстні «з грошей», коралі, скляні пацьорки і, обов'язково, хрестики.

Чоловіки в Полицях ходили в суконних шапках «на роги» («рогатівки», «рогатки»). Шили їх з сивого, білого чи чорного сукна на чотири «роги» з днищем. Оздоблювали червоним косником та кутасом (косником прикрашали боки і денце). В с.Карасин на голові старші чоловіки носили «кучми» – сиві круглі суконні шапки з денцем та закладкою на ширину долоні («з руку»). Молодші чоловіки ходили в «магерках», пошитих на зразок «кучми», але трохи вищих. Окрім суконних, заможні селяни мали шапки з хутра ягнят («барашкові», «баранки»). Чоловічі шапки також використовували у весільному обряді – як молоду везли після вінчання до молодого, то їй на голову накладали шапку. На холодну вітряну погоду до серніги чоловікам шили ще суконні башлики.

Жіночими поясами були вузькі крайки з китицями в поздовжні різнокольорові смужки. Підперезувались справа на вузол. Чоловіки заперізувались широкими червоними плетеними поясами, «папругою» чи фабричними поясами з кутасами. Поясами чоловіки заперізувались «на бік» або посередині з підтиканими трохи до боків кінцями.

Взувались у постолі, плетені з липового чи в'язового лика, лози. Плетли їх дорослі й діти, переважно коли пасли худобу – «пастух ніколи не ходив без роботи». Виплітали з носочками, п'ятою, «вухами» (на 4-5-6 вух), на праву та ліву ногу. Два задніх «вуха» називались «бабками». У правому постолі кінчик лика залишали спереду справа, а на лівому –

зліва. Люди приказували: «де кінчик – там і мізинчик». Щоб постולי були міцнішими, підошви могли підплести дубовим, лозовим і липовим ликом. До постолів брали волокни з валу або кінського волосу з хвоста. Білими конопляними волоками ноги обмотували частіше жінки, а чоловіки – з кінського волосу. Нові постולי перед першим взуванням розмочували, «щоб вушка не терли – будуть м'якшими». Перед взуванням, спочатку в постולי через «бабку» втягували волоку, рівняли, підтягували. Потім кінці «забрасували» в треті вушка й робили петлі, накладали їх одна на одну посередині постола й саджали в нього ногу. Жінки ноги обмотували рідко навхрест до колін, а чоловіки – «зсередини на двір» – густо рядками до середини литки. Кінці два рази зав'язували та ховали за волокни. До постолів брали онучі з полотна або сукна («сукнянки»).

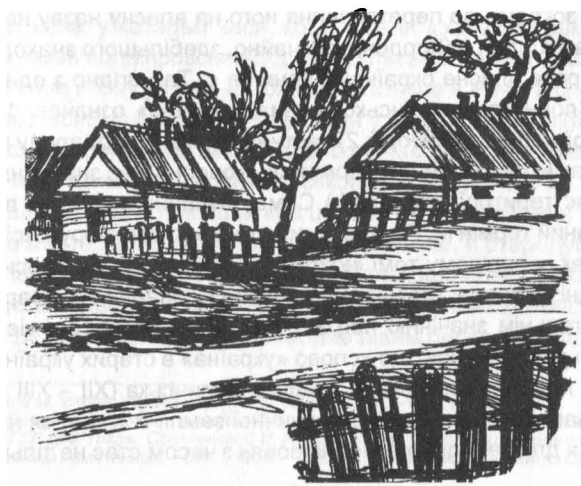
По селах, поблизу яких не росло достатньо потрібних для лика дерев, їх плели з валу («валовці») – робили копил як на чоботи, снували, переплітали й підплітали знизу ликом. Пізніше заможні селяни на шлюбо почали купувати чоботи, черевики. Чоботи використовували і як атрибут весілля, врожіння. На весіллі зять тещі купував чоботи, а на Андрія та на Різдв'яні свята дівчата кидали їх за огорожу на вулицю і дивилися, у який бік лежить носок. У селі плели шкарпетки, на холодну пору – рукавиці. У загадці про рукавицю запитується:

*Ходила в зачіпку,
Шукаю в лахміттячку,
Лахміттячко прогорну,
Та лиш всадю.*

Дитячий одяг шили на зразок дорослого. Жіночі та чоловічі сорочки, коли не носили, по довжині складали вдвоє, рукави прикладали до станка й акуратно згортали. В кінці частину подолка вивертали й фіксували ним сорочку, щоб вона не розмотувалась. Спідниці складали з подолка (на 4-5, хто як хотів), перегортали і зав'язували торочками. Чоловічі штани також складали вдвоє, згортали й перев'язували. Одяг, побутову тканину, полотно – все згорнене – зберігали в боднях, пізніше – в скринях.

З вищенаведеної стислої характеристики видно, що домашнє господарство вказаного регіону кінця 19 – початку 20 століття відзначалося різними необхідними для життя людини видами занять із давніми способами виробництва, характерними для натурального господарства. Хоча, наприклад, ткацтво зазнало деяких змін: з'явилися досконаліші знаряддя праці, нова техніка ткання. Зазнало змін також ковальство. І все ж подальшого розвитку домашнє виробництво на селі не мало, воно зупинилося на найвищому рівні простого виробництва, а в наступні роки почало занепадати.

Сталися зміни і в традиційному вбранні. Одні компоненти одягу були замінені сучаснішими, з'явилися нові. Збагатився і змінився декор деталей одягу (переважно жіночого), який став мало не єдиним чітким і головним етнографічним визначальником даного регіону серед багатьох інших на Українському Поліссі.

Василь БАЛУШОК

Про зміст назви Україна в XVI – першій половині XVII ст.

Вже досить давно ведуться суперечки про зміст назви «Україна», у т.ч. в XVI – першій половині XVII ст., тобто в період, який передував Хмельниччині й супутнім подіям, що перетворили цей термін на власну назву нашого краю і нашої держави. (Я не розглядаю етимологію даного слова і відсилаю всіх, кого це цікавить, до спеціальної літератури¹, оскільки в походженні назв країн і народів, як показують спеціальні дослідження, дуже часто головну роль відіграє випадковість². До того ж це не допоможе нам з'ясувати зміст терміну «Україна» у вказаний історичний період.) Переважна більшість науковців, які вивчають дану проблему, розділилися на два угруповання: тих, хто вважає, що термін «Україна» спочатку означав «окраїна» і тих, хто доводить, що він мав первинний зміст «країна» (кількість останніх помітно зросла після 1991 р.). Публікацій на цю тему, особливо останнім часом, з'явилося дуже багато. Разом з тим, також здавна, існує третя точка зору, а саме, що термін «Україна», зокрема до перетворення його на власну назву нашої країни, означав «кордон». (Кордони, звичайно, здебільшого знаходяться на окраїнах, проте власне окраїнами вони не є. Так, згідно з одинадцятитомним «Словником української мови» «окраїна» означає: 1) крайню частину якої-небудь території; 2) частину держави, віддалену від її центру; 3) те саме, що околиця³. Термін же «кордон» має значення: «межа, що розділяє території держав»⁴.) Саме значення «кордон» вкладав у розглядуваний термін М. Грушевський стосовно давньоруської і козацької епох. Так, у першому томі «України-Руси» він пише, з посиланнями на відповідні джерела, що назва «Україна» вживалася «в староруських часах в загальнім значінню погранича»⁵. У сьомому томі тієї ж праці М. Грушевський зазначає, що «слово «україна» в старих українських пам'ятках, як літопись Київська і Галицько-Волинська (XII – XIII вв.), уживається в загальнім значінню пограничної землі. В XVI в. ця назва спеціалізується для середнього Подніпров'я і з часом стає не тільки техніч-

1 Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 165-167 (автор статті «Україна» О. Стрижак); Агеева Р. А. Страны и народы: Происхождение названий. – М., 1990. – С. 32, 70, 164-165; Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 214-218.

2 Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – М., 1973. – С. 24, 56-58. 134.

3 Словник української мови: В 11 томах. – К., 1974. – Т. V. – С. 676.

4 Словник української мови: В 11 томах. – К., 1973. – Т. IV. – С. 286.

5 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. 2.

ним виразом, але й власним іменем для східно-полудневих українських земель (Подніпров'я з середнім Побожем)»⁶. І справді, коли ми проаналізуємо вживання терміна «Україна» в Київському і Галицько-Волинському літописах, то побачимо, що ним позначали саме прикордонні області – південний рубіж Переяславського князівства, західне Побужжя, де проходив кордон з Польщею, південно-східну частину Галицької землі на межі зі Степом⁷. В. Баран також у спеціально присвяченому даній проблемі розділі однієї з своїх праць, наголошуючи на значенні в давньоруські часи терміна «Україна» як «кордону» і переконливо аргументуючи свою точку зору, вказує: «Таким чином, у просторовому відношенні усі ці назви, що мають відношення до етноніма (топоніма – В. Б.) «Україна», охоплюють собою всі південні, південно-західні і західні порубіжні землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства»⁸. Подібним було значення терміна «україна» і в Білорусі, правда в дещо пізніші часи. Зокрема, ним позначено прикордонні землі у Хроніці Литовській і Жмойтській, що закінчується 1588 р⁹. Разом з тим на російських землях, зокрема в часи Московської держави, значення вказаного терміна, який там також вживався, було дійсно близьким до «окраїна», хоча й не суперечило значенню «кордону» (наприклад: «украина за Окою», «Україна Терская» – південний берег Кольського півострова)¹⁰.

Проте згодом, у козацькі часи, коли термін «Україна» закріплюється як власна назва подніпровсько-східноподільських земель, зміст, що його вкладали в цю назву у Литві й Польщі, а пізніше в Речі Посполитій, суттєво змінюється. На перший погляд, змін у його значенні ніби й не спостерігається. Зокрема, він, як і раніше, означає «кордон». Наприклад, як записано в доповненнях до Никонівського літопису, у 1563 р. загоны Михайла Вишневецького прийшли «на цареву і великого князя украину, на северские места... многие волости черниговские, и стародубские, и нугородские, и почапские повоевали и в Радогоще посад пожгли»¹¹. Тобто, тут йдеться про кордон між Великим князівством Литовським і Московською державою, який тоді проходив лівим берегом Дніпра. Відомий

6 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 2, прим. 1.

7 Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 663-664, 653, 732; див. також: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб., 1903. – Т. III. – С. 1184; Етимологічний словник... – С. 165-166.

8 Баран В. Давні слов'яни. – С. 215.

9 Полное собрание русских летописей. – Т. 32. Белорусско-литовские летописи. – М., 1975. – С. 65, 106 (на с. 20, 43, 213 у тому ж значенні вжито термін «краина»); див. також: Толочко П. Походження назви «Україна» // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 54-55.

10 Етимологічний словник... – С. 166; Азеева Р. А. Страны и народы. – С. 165.

11 Цит. за: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 50-51, прим. 84; Етимологічний словник... – С. 166.

політичний і церковний діяч другої половини XVI ст. Йосип Верещинський у 1594 р. якраз і пише у творі «Публіка» про це прикордоння, а саме про Остер – «українний (у значенні прикордонний – В.Б.) замок й[ого] к[оролівської] м[илості]» («od Ostra, zamku J. K. M. Ukráinnego»)¹².

І все ж зміст терміна «Україна» як «кордону» в означений час суттєво змінився. Зокрема, він став тотожним значенню поняття «Кордон» в Америці в часи її колонізації європейцями, означаючи зону збройного протистояння двох різних світів і типів цивілізації. Причому в обох випадках – і в американському, і в українському – ці терміни були дані європейцями та з точки зору європейців. І назви «Україна», «українні воєводства», «українні землі», «українні міста», «українні замки» та їм подібні, якими рясніють документи XVI - XVII ст., позначають саме район такого протистояння Європейського світу з Диким Полем і світом «бусурманським» взагалі. А саме населення «України» та «українних земель», яке жило воєнізованим побутом в умовах перманентної війни – «люди українні» – виступає в цих документах незалежним і самостійним, піонером освоєння земель на Кордоні. На аналогію козацької України американському Кордону часів завоювання Дикого Заходу звернув увагу свого часу ще І.Лисяк-Рудницький¹³; сучасні дослідники теж не обминають цю цікаву проблему¹⁴. Але і І.Лисяк-Рудницький і сучасні науковці просто вказують на подібність історичного становища тогочасної України та її населення і американського Кордону у піонерів завоювання Дикого Заходу, власне, не звертаючи уваги на сам зміст назви Україна і похідних від неї слів та контексту, у якому вони в той час вживалися. А між тим зміст, який вкладався в термін «Україна» людьми XVI–XVII ст. і який зберегли нам джерела того періоду, є якраз тотожним терміну «Кордон», що вживається стосовно Америки епохи її колонізації. Тобто для самих жителів тогочасної Польщі та Литви, а згодом Речі Посполитої, особливо з поглядом мешканців «цивілізованих» польсько-литовсько-білоруських територій, поняття «Україна» і означало такий Кордон. На специфіку українського козацтва як європейських піонерів у збройному протистоянні європейського землеробсько-осілого світу з азійським світом Великого Степу та як на силу, що відіграла вирішальну роль у завоюванні Дикого Поля, вказують також зарубіжні дослідники, у т.ч. східні. (Звернімо, до речі, у цьому зв'язку увагу на співзвучність назв Дике Поле і Дикий Захід.) Як зазначає відомий турецький історик Г.Іналджик, «саме виникнення на

12 Цит. за: Русина О. Сіверська земля... – С. 50.

13 Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе у 2-х т – К., 1994. – Т. 1. – С. 4-5.

14 Див., напр.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 98-105; Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків XVII – XVIII ст.: «Родинний клан» та досягнення соціального статусу // Київська старовина. – 2003. – № 1 (349).

прикордонній смузі козацтва, що перейняло подібний (степовикам – В.Б.) спосіб життя та кочову організацію, створило ту силу, якій судилося викликати революційні зміни в цій боротьбі»¹⁵ і, додав від себе, перехилили чашу ваг на користь європейського світу в означеному тисячолітньому протистоянні. Отже, проаналізуємо вживання терміна «Україна» та похідних від нього слів у джерелах.

В документах XVI – першої половини XVII ст. Україна постає землею, де піддані великого князя литовського чи короля польського постійно стикаються у збройному протистоянні з представниками ворожих держав і збройних формувань, зокрема з татарами, турками, а також московитами. Наприклад, у королівському пожалуванні 1590 р. князю Михайлові Вишневецькому земельних володінь по ріках Сулі, Удаю та Солониці говориться, що він на Україні «частокрот въ войскахъ и потребах значных против неприятел нших татар и Москвы бывал». Причому, спеціально підкреслено, що він почав свою кар'єру воїна, «виховуючися на Украине, при отцу своем»¹⁶, що виступає ознакою його особливої військової доблесті. В аналогічному пожалуванні 1589 р. земель по ріці Пслу представникові козацької старшини Михайлові Байбузі також зазначено, що він «з дитинных лет своих служачи на Украине... в многих потребях з неприятелы нашими и Речи Посполитое бываючи, чинил и доказывал, наставуючи горла своего, кров своєю проливал...»¹⁷. А в королівській грамоті 1590 р., яка підтверджувала права на це володіння його синам Семенові і Тихону вказано, що вони теж «ещо з молодости летъ своих на Украине служечи, частокрот противъ неприятеля нашего и Речи Посполитое заставуючи крви своее проливать... не жаловали...»¹⁸. Згадуваний уже Й. Верещинський у кінці XVI ст. в одному зі своїх численних політичних проєктів, що стосувалися України¹⁹, виступив з ініціативою заснування «szkoly gycerskiej synom koronnym». Причому, знаходиться повинна була вона саме «на Ukrainie»²⁰, оскільки якраз там, в умовах постійного збройного протистояння з ворогами, найкраще було освоювати рицарську справу. А польський хроніст кінця XVI ст. Мацей Стрийковський у своїй Хроніці, пишучи про Русь (Україну), вбачає її «про-

15 Іналджик Г. Борьба за сѣверо-европейскую имперію. 1400-1700 pp. Крымский ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 130.

16 Матеріали по історії землевладення князей Вишневецьких в Лівобережній Україні. Сообщил Ф. Д. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1900. – Кн. XIV. – Вип. III. – С. 94 (тут і далі цитати з документів, укладених староукраїнською мовою наводяться в оригіналі, тексти ж складені польською мовою даються переважно в перекладі, за винятком особливо характерних висловів і зворотів).

17 Там же. – С. 91.

18 Там же. – С. 98.

19 Про Й. Верещинського та його політичні проєкти див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (розділ «Політичні проєкти Йосипа Верещинського»).

20 Цит. за: Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1904. – Т. LX. – С. 20.

кляття» в розташуванні «країни на прикордонні світу християнського і мусульманського»²¹. Саме географічне положення України, на його думку, є причиною того, що її терени є ареною безперервних воєнних дій, і тому у Хроніці читач зустрічається з «підкресленням рицарської, войовничої натури русинів»²².

На Україні, як зазначено в одному з королівських земельних надань 1596 р., знаходилися «...панства наши украинные волные ...»²³, де, як сказано в заяві коронного канцлера Яна Замойського того ж часу, проживали «...люди свовольные украинные козацтво...»²⁴. В інших документах, що стосуються України, наприклад у королівському наданні Станіславу Жолкевському 1597 р., теж ідеться про «козацтво людей свовольных в ремесле рыцарском добре вышвочоных и отважонных»²⁵. У чому полягало козацьке «своволенство» стає зрозумілим також з тогочасних документів, наприклад, з того ж надання С.Жолкевському, у тексті якого багато місця відведено «лотровству козацкому, которыхъ се до килкунадцати тисячей людей свавольных народов rozmaityх з великим небезпеченством и пострахом панств наших украинных згромадило было»²⁶. З документів ми бачимо, як ці «своєвольні люди» з України постійно нападають на турецькі володіння і купців, про що, зокрема, є багато відомостей уже в 1530–1540-х рр. і навіть раніше. Наприклад, у скарзі Ібраїма-баші польсько-литовським властям на козацьку сваволю 1531 р. говориться, про «людей свовольных», які напали на «землю Волоську», «в убогих людей стада забравши і великі кривди поробивши»²⁷. А 1538 р. султан Сулейман вимагав кари на козаків, які «бавлячися на Україні», «на Очаківські осади вдарили, тамошних підданих, їх жінок і дітей і достатки пошарпавши», подалися в свої краї²⁸. Є аналогічні скарги про напади на татар, наприклад, 1570 р. про те, що козаки «рік у рік взимку і влітку завжди приходять, у татар жінок, дітей і різну худобу забирають»²⁹. А в листі турецького султана до короля Жигимонта III від 20 серпня 1630 р. говориться про те, що «своволенство козацьке з човнами і гетьманами, як і інші свавільні купи від Очакова на Чорне море

21 Borek P. Ruś w KRONICE Maceja Strykowskiego // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1998. – Т. V. – С. 66.

22 *Ibidem.* «Русинами» (спочатку у формі множини «русь» і «русин» в однині, а з XVIII – XIX ст. і в формі «русини») називалися всі українці до XVIII ст. включно, а можливо й довше. Лише в кінці XIX – середині XX ст. етнонім «українці» утверджується як загальноукраїнська самоназва (дет. див.: Балушок В. Несподіванки української етнімії // Київська старовина. – 2002. - № 5 (347)).

23 Грушевський М. Матеріяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1899. – Т. XXXI – XXXII. – С. 23.

24 Там же. – С. 10.

25 Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. – С. 118.

26 Грушевський М. Матеріяли до історії козацьких рухів... – С. 23.

27 Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т. I. Документи по рік 1631. Зібрав і видав І. Крип'якевич. – Львів, 1908. – С. 1.

28 Там же. – С. 4 та ін.

29 Там же. – С. 48 та ін.

впадати і безперервно незносні шкоди в околицях чинити... не переставали»³⁰. Причому козаки «не одно сами своволне, але снать и за виправою и посланьемъ некоторыхъ самихъ державецъ украинныхъ на поле ходили и въ томъ тые (турецько-татарські – В.Б.) корованы громили»³¹. Такі «державці українні», як відомо з документів того часу та інших джерел, діяли повністю у відповідності з місцевими порядками («яко на Україні»), тобто займалися прикордонним «своєрідним спортом», як називає їх воєнні дії проти татар і турків, а також відчайдушні грабівницькі походи на турецько-татарські краї М.Грушевський. Саме як звиятжні ватажки таких козацьких бойових походів зажили собі гучної слави «державці українні» Предслав Лянцкоронський, Криштоф Кмітич, Остафій Дашкович, Якуб Струсь, Юрій Язловецький, Бернард Претвич, Дмитро Вишневецький (Байда) та інші³². Серед них чи не найбільше прославився відомий Дмитро («Demetrasz») Вишневецький, про якого в скаргах турецьких властей говориться, що він «на tamtey Ukrainie» особливі «złosci» чинив³³. Причому дуже часто відчайдушні козацькі напади на татарські улуси і турецькі фортеці проводилися всупереч розпорядженням литовського й польського урядів, які, намагаючись не провокувати Туреччину, Кримський ханат і ногайські орди до воєнних дій, забороняли такі походи. Але всі намагання центральних властей приборкати «українних свавільних людей» не мали успіху, оскільки козаки швидко перетворилися на грізну силу, супроти якої і центральні і місцеві державці нічого не могли вдіяти, і з допомогою якої вони фактично тільки й могли відбивати турецько-татарські напади. Козаки в документах того часу постають відчайдушно сміливими людьми «рицарського ремесла», що вельми мало цінують своє (як, до речі, й чуже) життя, зате славляться підприємливістю і високо цінують оте саме «своволенство», у якому їх постійно звинувачують, причому не тільки вороги, але й представники польсько-литовських властей, і взагалі законослухняні великокнязівські чи королівські піддані. Як приклад, можна назвати епізод, коли коронний гетьман Ян Замойський у 1597р. надіслав запорожцям листа досить різкого змісту. Але польний гетьман Станіслав Жолкевський, що краще був обізнаний з «українними» порядками, затримав цього листа і просив Я.Замойського пом'якшити формулювання, щоб не викликати козацького гніву: «Коли б з часом вони, нарід простий («chłopstwo grube»), не прийняли за жарт і не розсердились»³⁴. І для цього в нього були дуже

30 Там же. – С. 351.

31 Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 112; див. також: Жерела до історії України-Руси. – С. 47.

32 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 94-103 та ін.; Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997. – С. 114-117.

33 Жерела до історії України-Руси. – С. 32-33.

34 Цит. за: Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. – С. 132; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 16, прим. 1.

вагомі підстави. Не випадково в королівських інструкціях на сейми регулярно говориться про те, що «українне своволенство дуже розпустилося і є небезпечним», а також про «небезпеку велику, яка над Річчю Посполитою висить від своволенства козацького»³⁵. А коли після козацьких походів на татар 1598 р. з Криму надійшла офіційна скарга урядові Речі Посполитої, то татарським послам відповіли, що «козаки такі самі лихі люде для Польщі, як і для них»³⁶. У 1601 р., після козацьких нападів на околиці Білгорода (Дністровського), турецький уряд висунув вимогу до польського посла в Туреччині Лавріна Пясочинського, щоб король покарав козаків і щоб ті повернули награване. Але посол відповів, що «козаки – люде своєвільні, а не піддані короля, він (Пясочинський) боїться їх не менш, ніж Білгородці»³⁷. А 1616р. король Жигимонт III у відповідь на скарги султана Ахмеда на «*sckody czyniących kozackich łotrow*» відповідав, що козаки завдають таких само збитків Польщі, і з ними нічого не можна зробити³⁸.

У наведених матеріалах звертає на себе увагу постійне звинувачення жителів України, і зокрема козаків, у «своволенстві». Причому «своволенство» козаків, як правило, тісно пов'язане з їх «українністю» і виступає чи не найважливішим доказом того, що козаки чинять протиправні дії. Що ж означало в XVI – XVII ст. оте саме козацьке «своволенство», і чому для тодішніх людей воно мало такий негативний зміст? Річ у тім, що людина середньовіччя і навіть ранньомодерних часів, зокрема в країнах Центрально–Східної Європи³⁹, діяла, чи принаймні мусила діяти, так, як це передбачав звичай, етикет, норми поведінки, вироблені відповідним (рицарсько-шляхетським, міщансько-бюргерським, ремісничо-цеховим та іншим) корпоративним середовищем і унормовані відповідним середньовічним правом. Суспільство тоді орієнтувалося на старовину, на незмінність порядків, які вважалися встановленими Богом і були введені в рамки середньовічного права. В межах цих «добрих старих», запроваджених порядків люди й повинні були діяти. Ті ж, хто керувався своєю волею – «своєвольники» – вважалися дуже небезпечними особами, зокрема такими, що порушують мир і взагалі Божі порядки⁴⁰. Так, під іменем «людей своволных» виступають у Литовському статуті різного

35 Жерела до історії України-Руси. – С. 66, 167 та ін.

36 Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. – С. 133.

37 Там же. – С. 155; див. також: Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 134, 135.

38 Жерела до історії України-Руси. – С. 160-162.

39 Про Центрально-Східний регіон Європи, як окреме культурно-історичне утворення і про країни, що входять до нього див.: *Historia Europy Wschodniej / Red. J. Kuczkowski.* – Lublin, 2000. – Т. 1-2; *Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка.* – Львів, 2001.

40 Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 121.

роду розбійники, і цей термін фігурує в назвах тих його артикулів, у яких передбачені кари розбійникам⁴¹.

От саме такими й уявлялися законслухняним жителям Польщі, Литви та Білорусі козаки – соціальна верства, яка ні походженням, ні способом життя, ні своїми звичаями ніяк не вписувалася в станово-правову систему Королівства Польського, Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої, живучи своєю, а не Божою волею, на власному, здобутому шаблею, «козацькому праві»⁴². А до всього, козаки ще й мешкали на Україні-Кордоні, яка не належала до «освоєного», «свого», тобто соціального світу, і де звичні закони та правила цього світу вже не діяли.

Тобто, з точки зору законслухняних жителів структурованого і впорядкованого «людського» світу, яким були польсько-литовсько-білоруські терени, «люди свовольные украинные козацтво», що жили і діяли на Україні-Кордоні, виступали дуже небезпечними і наділеними зовсім іншою, а саме ворожою для «нормальних» людей, сутністю. Останні бачили в козаках, кажучи словами Н.Яковенко, «ворожу суспільству аномалію»⁴³. У цьому зв'язку цікавим є визначення М.Поповичем запорозьких козаків, як людей, прилучених до «нижнього», несоціального світу, що зумовлювало відповідну їм поведінку. «Сама назва «Низ», – пише вчений, – має не тільки географічний сенс; Запорожжя було простором безпосереднього контакту з «чужим світом», а, отже, «нечистим», «нижнім», таким, що знаходиться на межі з Хаосом»⁴⁴.

Як свідчать джерела, такими, тією чи іншою мірою прилученими до неупорядкованого, несоціального світу, виступали для жителів «цивілізованих» країв не лише запорожці, але і всі козаки – мешканці України-Кордону XVI – першої половини XVII ст. І саме перебування на цьому Кордоні, який виступав по відношенню до звичного соціального світу свого роду «антисвітом», зумовлювало їх «свавільну» поведінку і такий же спосіб життя взагалі. Не випадково фольклорні джерела приписують запорожцям і взагалі козакам цілий ряд рис так званої «антиповед-

41 Статут Вяликага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінськ, 1988. – С. 110-111, 344, 499.

42 Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 159-167, 177; Попович. М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 164 та ін. Як зазначав І. Крип'якевич, з самого початку козаком виступав «чоловік, що стоїть в опозиції до правління» (Крип'якевич І. Козаччина і Баторіві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козащини. Т.І. Документи по рік 1631. – Львів, 1908. – С. 16).

43 Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 159.

44 Попович М. Нарис історії культури України. – С. 164; про середньовічні уявлення про простір, які продовжували функціонувати в розглядуваній нами час і які зумовлювали відповідну поведінку людей, див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – Москва, 1984. – С. 86-90 та ін.; Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. I (хоч остання праця стосується Давньої Русі, основні положення її дійсні і відносно України XVI – XVII ст.).

інки», зокрема розбійницької⁴⁵ (характерництво, вміння заговорювати кулі, закопування скарбів та ін.). Немає сумніву, що й самі козаки, у відповідності з тодішніми уявленнями про будову світу, живучи в «антисвіті» «українного» прикордоння, мусили поводитися і дійсно поводитися відповідним чином. Звідси – засвідчені джерелами ритуальне нехтування козаками небезпекою і зневага до смерті, здатність терпіти нелюдські тортури від ворогів, фактично східний («бусурманський») костюм та східна зачіска – «оселедець», підкреслено розгульна поведінка та пиятика, часто невиправдана («бісівська») жорстокість стосовно супротивників і взагалі всіх, хто ставав їм поперек дороги, демонстративне зневажання запорожцями багатства, а також ряд козацьких обрядів, що передбачали ритуальну антиповедінку, наприклад, вибори старшини в Січі⁴⁶. (Нагадаю, що прилученість до потойбічного, бісівського «антисвіту» якраз і передбачає поведінку, протилежну загальноприйнятій між людьми, а також перевдягання в «бісівський» одяг, яким, зокрема, сприймався костюм народів, належних до принципово іншого культурно-конфесійного кола⁴⁷, у даному разі – Сходу.)

Документи розглядуваного періоду рясніють формулюваннями, у яких прокладає постійна стурбованість, а то й прямо страх - як офіційних властей, так і рядових обивателів згадуваних уже «цивілізованих» польсько-литовсько-білоруських країв – перед «козацькою українною своєю волею», яка постійно загрожувала вихлюпнутися (а часто таки й вихлюпувалася) на них з України. На сеймах – як вальному, так і земських (особливо теренів, наближених до України) – регулярно дискутувалося питання про «swowolenstwo vkrainne», яке весь час висіло дамокловим мечем над Річчю Посполитою і загрожувало кинути її у велике «niebiespieczenstwo»⁴⁸. Наприклад, у рішенні повітового сеймику в Белзі в жовтні 1584р. записано, що «своленство людей українних тих «niebiespieczenstw» велику нам оказію дає»⁴⁹. В інструкції воєводств Познанського і Калішського на сейм 4 серпня 1592 р. вказано, що «своленство низових козаків аби погамоване було»⁵⁰. В інструкції цих же воєводств 4 грудня 1606 р. знову фігурує «swawola... vkrainna kozaczka»⁵¹. Аналогічні формулювання містяться в інструкціях Серадзького воєводства на сейм 4 серпня 1592 р., Краківського воєводства 11 серпня 1592р.,

45 Про антиповедінку, в т. ч. розбійницьку, див.: Успенский Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Художественный язык средневековья. – М., 1982. – С. 213, 221, 226-228 та ін.; Його ж. Антиповедение в культуре Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия. – М., 1985. – С. 326-336.

46 Про обряди виборів старшини в Січі див.: Балушок В. Головний ритуал Січі // Слово і час. – 1998. - № 3.

47 Успенский Б. А. Царь и самозванец; Його ж. Антиповедение в культуре Древней Руси.

48 Жерела до історії України-Руси. – С. 59, 66, 103, 109, 110, 111, 167 та ін.

49 Там же. - С. 54.

50 Там же. - С. 67.

51 Там же. – С. 112.

Кам'янецького сеймику 1592 р., Люблінського сеймику 21 лютого 1596р., Вишньського сеймику 14 грудня 1604р., Галицького сеймику 20 січня 1604р., Слонимського повіту на сейм 1618р., Прошевицького сеймику 26 листопада 1624р., Опатовського сеймику 19 грудня 1625р., та ін.⁵². А документи з білоруських країв, присвячені різним аспектам «охорони збереження кордонів Великого князівства Литовського» від «kozakow albo łotrowstwa swowolnego»⁵³, часто є справжніми повідомленнями з прифронтових районів, а то й навіть районів бойових дій. Такими є, зокрема, документи, що стосується походів на білоруські терени загонів Северина Наливайка і Матвія Шаули в 1595-1596рр., Інфляндської (Лівонської) кампанії 1602р., грабіжницьких наскоків козаків Йосипа Путивльця, Яцька, Топиги, Мітли та інших ватажків під час Московської кампанії 1613р. та ін.⁵⁴.

У зв'язку з визначенням терміна «Україна» як Великого Кордону двох означених вище світів, цікавим видається поширення назви Україна та похідних від неї слів при наближенні козацьких військ після початку Хмельниччини на територію Руського воеводства, що до тих пір до власне до «українних» земель не належало. Так, в ухвалах спільного для Львівщини, Перемишльщини і Санщини сеймику в Судовій Вишні 25 червня 1648 р. говориться про підготовку таких «zatkow ukraïnpuch», як Львів, Перемишль, Санок до відсічі козакам Богдана Хмельницького, що наближалися зі сходу⁵⁵. Причому, керувати цією підготовкою мали знову ж «starostowie ukraïnni»⁵⁶. Як видається, у цих записках відбулося не тільки значення «України» як кордону взагалі, але і той факт, що наближення козацького «своленства» сприймалося як наступ України-Кордону на до тих пір спокійні і цивілізовані терени та включення цих нових теренів до складу цього Великого Кордону.

Як бачимо, наведений матеріал достатньо чітко підтверджує значення назви «Україна» в XVI – I половині XVII ст. саме як «кордону», але не просто прикордонної смуги, а як особливої країни, що становила Кордон Європейської цивілізації, відмежовуючи її від Великого Східного Степу. Як в Америці, зокрема Північній, часів її завоювання європейцями Кордон відмежовував уже цивілізовані краї (де існувала європейська цивілізація) від Дикого Заходу, так і Україна знаходилася на передньому краї в боротьбі європейського світу з Диким Полем. Але в Україні була і суттєва відмінність від цього американського Кордону. В Аме-

52 Там же. – С. 67, 68, 83, 104, 105, 202, 272, 284, 289, 356.

53 Там же. – С. 74.

54 Там же. – С. 76-83, 84-89, 126-127, 127-128.

55 Жерела до історії України-Руси. – Т. I. Матеріяли до історії Галичини. Т. I. Акти з 1648-1649.

Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1898. – С. 8, 11, 18 та ін.

56 Там же. – С. 18.

риці безпосередньо за першими піонерами на Дикий Захід наступав світ державної цивілізації європейського типу, та ще й наймодернішого її зразка, який дуже швидко поширював свій вплив на відвойовані в аборигенного населення землі. І піонери американського Кордону самі не витворили якоїсь чітко оформленої суспільної структури, власного цивілізаційного утворення⁵⁷. «Українне» ж козацьке суспільство таку структуру створило. Спочатку, зокрема в XVI – першій половині XVII ст., а на Запорозжі до другої половини XVIII ст., це була суспільна структура, типологічно схожа з флібустьєрськими «республіками» та «береговими братствами», які виникали на прикордонні цивілізованого світу, і зокрема Західної цивілізації (в Карибському морі, на Мадагаскарі та ін. районах), приблизно у ті ж часи⁵⁸. Але в той час як суспільство піонерів Дико-го Заходу Північної Америки, і «флібустьєрські республіки» швидко зійшли з історичної арени й, крім порівняно незначного впливу на традиції сучасних американських країн, свого продовження фактично не мали, «українне» козацьке суспільство одержало пряме продовження. Зокрема, воно, досягнувши потрібного ступеня зрілості, інституціалізувалося і дістало втілення у створеній Богданом Хмельницьким Гетьманській державі, відповідних політичних, військових, правових інститутів, соціальної структурі, видозмінений ним традиційній етнокультурі українського етносу та його ментальності, новій самоназві «українці»⁵⁹ (тобто жителі козацької України-Кордону), національному козацькому міфі України, і зрештою, в сьгоднішніх Українській державі і українській нації, які власне й сформувалися як результат усього цього. (У цьому плані, до речі, Україна відрізняється і від таких – в минулому теж маргінальних стосовно відповідних державно-цивілізаційних організмів – суспільних утворень, як козаки в Росії, гаучо в Аргентині, льянеро у Венесуелі та ін., які хоч і не зійшли повністю з історичної арени, але зазнали підпорядкування державним структурам, втративши самостійність і перетворившись на придатки останніх.) А та страхітлива, з незчисленними жертвами, війна, що тривала практично всю другу половину XVII ст. і відома під назвами Хмельниччини й Руїни, і в яку були втягнуті фактич-

57 А. Тойнбі, як відомо, включив до складу Західної цивілізації разом з Європою США і Канаду (див.: Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К., 1995. – Тт. 1-2).

58 Російській історик І. Можейко, пишучи про такі «флібустьєрські республіки», називає центр однієї з них, острів Тортугу, «Запорозькою Січчю» піратів Карибського моря (Можейко І. В. В Индийском океане. Очерки истории пиратства в Индийском океане и Южных морях (XV - XX века). – М., 1977. – С. 9; про флібустьєрські «берегові братства» див. також: Нойкирхен Х. Пираты. – К., 1992). До речі, морські походи запорожців на Чорному морі практично нічим не відрізнялися від дій славетних корсарів і флібустьєрів, оспіваних у романах Д. Ф. Купера, Р. Л. Стівенсона, Р. Сабатіні (див.: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Князя Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів»//*Marra Mundi*. 36 наукових праць на пошану Я.Дашкевича з нагоди його 70-річчя. - Львів; К.: Нью-Йорк, 1996).

59 Про зміну першого українського етнодетніміа «русь», «русин», «русини» на самоназву «українці» дег. див.: Балухок В. Несподіванки української етнічності.

но всі сусідні держави, але епіцентр якої знаходився в Україні, була відчайдушною (повністю в козацькому дусі!) спробою легалізації «українного» «флібустьєрського» суспільства. Спробою, яка хоч і не завершилася одразу утвердженням незалежної козацької держави, але все ж увінчалася успіхом. Адже в її результаті те українне своєвольне козацьке суспільство, яке, випадаючи з існуючих політичних, правових, станових структур тодішнього «цивілізованого» світу і живучи фактично всупереч цьому світові, таки одержало право на існування. І, до речі, саме цілковите випадання козацтва зі звичних суспільних структур, а не просто «хлопство», яке козакам закидали (адже багато хто з козацької старшини мав шляхетсько-боярське походження), очевидно, було однією з основних причин затятості, з якою шляхетське середовище Речі Посполитої, навіть стоячи на краю прірви під час Хмельниччини, опиралося спробі відзначеної легалізації й не хотіло визнавати козаків лицарським станом, рівним собі.

Зараз можна прочитати в деяких газетних публікаціях, що Україна є «лімесом», і що це нібито є причиною злого фатуму, який, на думку їх авторів, тяжіє над нею і, мовляв, невідворотно тяжітиме далі. Але, як бачимо, становище України як «Кордону», навпаки, свідчить про неординарність її як країни, а також про неординарність її народу. В усякому разі у часи, коли Україна була дійсно таким «Кордоном», вона і справді виступала важливим суб'єктом європейської і частково передньоазійської історії. А крім того, не забуваймо, що «лімесом» свого часу була, наприклад, Стародавня Греція, а сьогодні є США і Росія, і це аж ніяк не позначилося на тих цивілізаційних здобутках, яких досягли ці країни. Не є фатальними для українців і назви «Україна» та «українці», про що теж інколи можна прочитати. У світі є народи і країни, які мають набагато «фатальніші» назви (наприклад, «русские» — назва, що спочатку була атрибутивом, означаючи не особу, а належність володарю — «руському князю»⁶⁰), і вони щодо цього аж ніяк не комплекують.

На завершення також хочу зазначити, що наведений матеріал однозначно свідчить про хибність розхожого стереотипу стосовно нібито одвічної невойовничості українців, що й досі гуляє сторінками як художніх творів, так і наукових праць. Якби українці і справді були невойовничим, миролюбним народом, то вже давно зійшли б з арени історії. Зокрема, вони були б просто знищені в означені вище часи, коли Україна становила собою Кордон Європейської цивілізації, який відмежовував останню від Дикого Поля.

60 Про походження етноніма «русские» див.: Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) в Давній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1962. — Т. V. — С. 22-23.

Тетяна ПАРХОМЕНКО

Використання продуктів бджільництва в поминальних обрядах Зелених свят

В календарній обрядовості поліщуків існували певні дні, коли регламентувалася будь-яка робота в полі, на городі або на пасіці. Як правило, ці дні були пов'язані із вшануванням померлих. В річному циклі свят особливою забороною на працю біля вуликів виокремлюється Русальний тиждень – той, що слідує після Трійці. Це час, коли небажано самому ходити в жито, до річки, в ліс, а тим більше працювати. Потрібно остерігатися русалок (як правило, так називали людей, що загинули природною смертю). За народними переказами, раніше їх було багато, бачили їх і після війни, а тепер вони не ходять, тому що на них накладене закляття. На противагу поширеному повір'ю про те, що чекати добра від русалок не варто, існує легенда за якою одна з них рятує життя бортнику. Цей сюжет поширений в селах Рокитнівського району Рівненської області, де ще продовжують займатись бортництвом. Бортник – це незвичайна людина, він веде праведне життя: не п'є, не палить – адже до нього не підуть бджоли; продукти його нелегкого промислу є чистими та угодними Богу, угодними померлим (яскравий приклад – мед та свічка під час поминальних обрядів). Логічно, що цим бортник зобов'язаний непрямою зв'язку зі світом померлих, тому істота з потойбічного світу рятує йому життя.

«Колісь бачілі! Колісь чоловік на Труйцю першого дня пошов творить вуль в Вежицах. Зліз на сосну, аж каже, йдуть поза горою, йдуть, да грають, да гуляють... А тоді три дні святковалі Труйци... А жунка пришла до сосни – чоловік думає: «От уже йдуть да мене вже да заб'ють»... А тогді не можна було йті третього дня улья творить – святкувалі. А вун такі був розумний, шо я пойду. Невже? А вона прийшла, нека одна з того світа, нека мертва, але нека родічка, да каже: «Руд, пудимі пувуд, в Єрусалім іде, то твою кусть поб'є!» Да вже, каже, пошла, усі пошли, іграють і танцюють поза горою. А я, каже, зліз, да ходу, ту віровку покинув, да ходу додому.»[1, 8]. Розповідь інформатора дещо плутана: то вказується перший день Трійці, то третій, але чітко простежується заборона ходити до «вуллів» на всі свята Трійці. У розповіді наступного інформатора зазначається не процес «творення вуллів», а «глядіння пчол»; приведена назва давнього пристосування для підйому – «жень»; вказаний термін заборони роботи біля «пчолів»: не лише у дні Трійці, але й

під час всього Русального тижня; поданий опис русалки. «Ще як ото моя маті була молода, то ще русалкі бачілі, булі, ходілі. Такі само, як і ми, тільки в білому шматті ходілі... Бачілі їх і на полі, бачілі їх і в лісі... Даже одін дядько да на пчолах був, пчоли глядів, а вони йдуть, їх багато йде, тих русалок. А вун же ж там високо, а ето веровка, то тута жень казалі, – долі, то шо робіть?.. да, кажім, там було родня тому дядьку, таке, нач, невелічке діятко і, нач кульгає так, кульгає на одну жужці, так бере да підходить под ту сосну і нач вот каже: «Руд, руд, пудимі пувуд! Руд, руд, пудимі пувуд!», а воно таке невеліченьке, а воно отбіло од тіх... да вже ж тиї тим поводом да защипалі - не то шо щіпалі, шо защипвалі на смерть. На Русальний тиждень не могли люді вийті нікуди, було таке... То той догадався... То вун... пудубрав ту жень, і вони не злізли туди. Отаке було, да защипвалі... Де зробілі ж, зозвалі батюшков, да зробілі заклятьє, да заклялі, да вот русалок от того не бачать.» [11, 13]. Подібна розповідь зафіксована і в третьому селі – Блажове Рокитнівського району Рівненської області. У ній також згадується «верьовка», за допомогою якої бортник піднімався на дерево, допомога русалки, подається тлумачення звертання «Род». «В день гулялі... а некій чоловік да мед глядів, пчоли глядів. А русалки йшли, беліє русалкі, а чоловік, а некій-от моліть, по які, мо, вмерла та людіна, його родичка яка, да каже: «Ро-од! Поднімі повод!» А верьовка весіла до землі, бо ж вон спускатіметься з верьовкі, з веткі, як високо мед був (Род – да род некуторой русалкі, та шо вмерла...). Вона сприяла йому, шо пудніми пувод – ту веровку пудніми, пудніми туди, бо як вони візьмутца за ту веровку – да його скинули бо стилюка, да защикалі, защикалі... залоскотят.» [11, 3].

У багатьох народних переказах Рівненського Полісся зустрічається характерний сюжет про допомогу русалки не як чужої істоти, а як рідні: вона виступає в ролі родички. Це підтверджує і розповідь про врятування життя жінки та її дитини під час роботи в полі [11, 1]. У даному випадку нас цікавить обов'язкова заборона на будь-яку роботу під час Зелених свят, Русального тижня, коли прагнули уникнути небажаної зустрічі із русалками, тому і обмежували себе в пересуванні: без нагальної потреби намагались нікуди не ходити. Задля захисту своєї оселі, господарства, власного життя використовували перевірені обереги.

Зокрема, в якості оберегу для бджіл бортники та пасічники використовували «троєшне клечання» – гілки клена, липи. За народним звичаєм, на Трійцю ними прикрашали подвір'я, господарські будівлі [11, 4]. У давній настанові пасічникам сказано: «Таюже ежели заметил, что не уподобают бджолы улів, и постережешъ, что они хотят учинить побег, достань кленоваго или липоваго листу, что было в церкве на Сошествіе Святаго

Духа, так рівно и васильків, и всякого зелья из церкви, и ежели бы не уподобали улів рои, то тым зільєм понатерай уліс те и свое тело, дабы тебя не укусили.» [7, 71]. Підтверджує думку про силу липи й клена (необв'язково свячених) обряд Розигрів в с.Діброва Поліського району Київської області: «Ломалі липу, клен, застрикали. Носили зразу в руках... а тоді як заспівали і йти додому – кажне застрикали за спину (шоб не боліла спина)» [11, 11]. Тобто гілля, квіти забезпечували захист і здоров'я як людей, так і бджіл.

Як оберіг використовували також продукт бджільництва – віск. Згідно власних записів автора, зроблених на території Київського Полісся, від русалок охороняє свічка, посвячена на Чистий четвер перед Паскою. «Страсну свічку, которіє держат да й п'ять годов с одной, як русалкі ходят... Запалять свічку... дак тею свічкою обчирят: три рази обводят її – ту дівку, що лоскоче русалка, - вже тоді русалка ніяка не підійде» [11, 9].

Святкування Трійці, Русального тижня, безперечно, пов'язане з культом померлих – починаючи від «Троєшних Дедів» і закінчуючи Проводами русалок на могилки. На увагу заслуговує інформація про те, що «на Трійцю тиждень не подмітали хату» [11, 12], дотримуючись звичаю різдвяних свят, коли тиждень від першої куті до Нового року сміття з хати не виносили (це час, коли в хаті перебувають душі померлих). Невипадковим є звичай і на Трійцю, і на Новий рік робити шкodu. Коли проводили русалок, «воза стягнуть на кришу, лавочку, калитки, хворточки познімають, колоди на вулицю повикачують» [11, 19], «шкodu роблять: хвуртки знімали, на хлєве двері, як плохіє, знімались» [11, 15]. На Новий рік «ходили дівчата і замикалі двері, і комини затикали, і з колодязя знімали жердину, шоб воду не можна було набрать, і все за викуп. Завтра викуплятиме його. Це жінки, які ходили увечорі... Особенно крали те, що тий людині треба рано надівать» [11, 2], «даже коні крали, вкрадуть звечора, що хазяїн стоє, – і викупляли» [11, 14] (звичай крадіжки описаний в праці С.Килимника [3, 128]). Певно, це і були «витівки» померлих, яких боялись та шанували одночасно.

На Зелені свята (переважно в п'ятницю, часом у суботу), як і на Коляди (кутю), було заведено запрошувати померлих: їх намагалися вмилостити. Об'єднує свята і те, що для померлих готувались обрядові страви з медом: сита, кутя, коливо. Коли готували поминальну вечерю, чекали, «шоб пара по хаті пішла» [11, 12]. На «Троєшні Деди» ставили ситу (мед, вода, білий хліб покришений), борщ, вареники з чорнищами, кашу, квасолію з олією – все пісне, але не меньше трьох страв [11, 17]. Інший інформатор називає узвар з яблук, груш. Варто пригадати Коляди, коли поряд із кутею обов'язково знаходився узвар [11, 5], [11, 10]. Робиться суттєве уточнення: «ситу робили тильки на Деди» [11, 5], [11, 10], зокрема,

перед Трійцею. Під ситою мається на увазі канун, коливо, що готували і на поминки. Сита як коливо згадується в ще одній інформації: «поминальна п'ятниця – роблять вечерю, варять коливо з меду, да водичка, да хліба вкинь» [II, 18]: також зафіксоване приготування каші, борща з грибами, «звару». Споживали ситу, тричі підносячи ложку [II, 11]. В «Записках Рівненського повіту» збереглась пам'ять про ритуальну трапезу із семи страв, що відбувалась у суботу Зелених свят [2, 215]. Оскільки вона влаштовувалась на честь «Дедів», на ній були представлені або коливо з медом, або каша також з медом [4, 353]. В с.Кливини Поліського району Київської області на «Деди» ставили кашу з пшона або кутю [II, 6]. В с.Стара Рудня того ж району на «Троєчніє Деди» теж ставились кутя, «звар», а от ситу робили на похорон [II, 7]. Від іншого інформатора отримане пояснення: «сита й кана – це оно одне – мед з водою, туди пряничка кришут; якщо хто вмре, то три ложки бере» [II, 17]. І знову ж таки, як і на першу кутю, так і на Троєчні Деди на столі ночували ложки [8, 263-264], [II, 16], [II, 12]. На Поліссі побутовують народні розповіді про поведінку померлих, якщо їм не залишали вечері [II, 12].

Як день поминання померлих субота перед Трійцею відома на Слобожанщині. Спираючись на «Волынские епархиальные ведомости» від 1905 р. (№ 16, С.515), Л. Артюх відзначає негативне ставлення церкви до Проводів, поминання потопельників, самогубців. «Панахиди по померлих у цей день не правили, але обід і роздача старцям подавання продовжували побутовати. Якщо після роздачі дітям і старцям яйця ще лишалися, то додому їх не забирали, а закупували тут же на кладовищі або біля нього» [1, 76-77].

В слов'янських народів обрядовість Трійці пов'язана з викликанням дощів (за матеріалами експедиційних записів автора, такий зв'язок ілюструється Проводами русалок на Київському Поліссі). Причетність померлих до граду вбачали серби. Ними напередодні Трійці випікався калач (маленький хліб), у який встромлялись три свічки. Запаливши їх на Трійцю, жінки звертались до потопельників, вішалників з проханням відвести градові хмари. Згодом свічі гасились і другий раз запалювались вже перед появою небезпечної грозової хмари [6, 81]. В низці драгачівських сіл (Горня і Доня Краваріца, Трешневіца і Драгоевац) напередодні Трійці було прийнято виносити на перехрестя стіл з їжею та питвом. Запалювали три свічки – за вішалників, потопельників, вбитих. Закінчивши трапезу, свічки зберігали до часу, коли заходила градова хмара. Тоді знову виносили стіл із їжею, із свічками, зверталися до померлого: «Поверни хмару! Поверни хмару! Благаємо тебе – поверни хмару!» [6, 81]. Таке вірування призвело до встановлення особливого пам'ятника – «борця з градом», на знак пам'яті про загиблих не своєю

смертю. Напередодні Трійці населення драгачевського с.Зеоке (сербі) збирало для поминання складчину та йшло до каменя. Біля пам'ятника запалювали свічки, що зберігатимуться до появи градових хмар [6, 82].

Як засвідчують матеріали з карпатської демонології, поминальні мотиви Трійці перегукуються із поминальними мотивами різдвяних свят, коли на обрядову вечерю першого Святого вечера (Різдво) також запрошували потопельників, вішалників. Це був запобіжний засіб, спрямований на відвернення негоди влітку, і перш за все на захист від градових хмар, бурь, сильних злив [5, 254]. Подібної традиції напередодні Різдва дотримувались і серби. Головна причина, яка спонукала їх кликати покійників на вечерю, полягала в повір'ї, начебто померлі оберігатимуть врожай від граду [6, 82]. Отже, в обрядовості різних слов'янських народів відмічаємо спільні риси: запрошування померлих напередодні Різдва та Трійці; зв'язок Зелених свят із померлими неприродною смертю; приготування на ці свята особливої обрядової їжі з використанням меду; запалювання свічки, призначення якої відвернути град, бурю, негоду. Однак на обстеженій нами території Рівненського та Київського Полісся не було зафіксоване використання «троечної» свічки під час граду; згідно власних записів автора, така функція притаманна свічкам, посвяченим на Стрітіння, на Хрестя, або на Чистий четвер.

Запалювання свічки на «Троечні Деди» обумовлюється її поминальною атрибуцією. В с.Красне Чорнобильського району Київської області, свічку засвічують при запрошуванні «родітелей» на вечерю, при молитві Богу. Свічки не були куплені, їх виготовляли власними руками. Нам також вдалося зафіксувати типове ворожіння зі свічкою. Як свідчить інформатор, проводилось воно тільки на «Деди». «Мати свечку не так тушить, а ложичкой нажме на її, і отак як подиметца, і дим як пошов угору - значит ніхто ні умре в цьом году, а як пушов на бук – так гляді із родственників хтось умре. Це правда, уже іспитано... І сильно нам хотелося поглядеть, где тиї Деди сидят, бо, кажут, за іконами Деди седят.» [11, 12].

Висновок: обрядовість Трійці, Русального тижня тісно пов'язана з поминальними мотивами, що споріднює її із комплексом різдвяних свят. Важлива роль у цей період відводиться померлим насильницькою смертю, особливо потопельникам. Під час Зелених свят слід особливо остерегатись русалок, про що свідчать наведені перекази. Як оберіг у цей період використовують зелене клечання. В якості обов'язкової поминальної страви з медом вживають ситу, кану, коливо, кутю (це або мед, розведений водою, із покритим хлібом, булкою чи печивом, або каша із ячменю чи пшениці теж із медом). Свічка, так само обов'язкова при поминальних обрядах, набуває магічного значення – нею захищають від граду, ворожать на тривалість життя. На відміну від сербів, жителі

Рівненського та Київського Полісся не застували «троечну» свічку для зупинення градових хмар. З подібною метою ними використовувались свічки, посвячені на Стрітіння, Хрестя, або на Чистий четвер.

I. Джерела:

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія / Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1977. – 154 с.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т.1. – 392 с.
3. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. Вид. - К.: АТ «Обереги», 1994. – Кн. I, т. 1. – 148 с.
4. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. Вид. - К.: АТ «Обереги», 1994. – Кн. II, т. 4. – 340-528 с.
5. Левкиевская Е. Е. Материалы по карпатской демонологии // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. – М.: Наука, 1994. – С.251-261.
6. Толстые Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 5.Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах // Славянский и балканский фольклор: обряд, текст. – М.: Наука, 1981. – С.44-120.
7. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1872-1878. – Т. 1.
8. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1872-1878. – Т.3.

II. Географія обстежених поліських пунктів

1. Зап. у 1999 р. в с. Балашівка Березнівського району Рівненської області від Усач Марії Кононівни, 1935 р.н.
2. Зап. у 1999 р. в с. Бзів Баришівського району Київської області від переселенця з с. Пухове Поліського району Київської області Гуленка Віктора Пилиповича, 1935 р.н.
3. Зап. у 1998 р. в с. Блажове Рокитнівського району Рівненської області від Куханєвич Тетяни Антонівни, 1919 р.н.
4. Зап. у 1999 р. в с. Борщів Баришівського району Київської області від переселенки з с. Тараси Поліського району Київської області Бежовець Ганни Михайлівни, 1921 р.н.
5. Зап. у 1999 р. в с. Веселинівка Баришівського району Київської області від переселенки з с. Чубар Поліського району Київської області Кот Ганни Антонівни, 1928 р.н.
6. Зап. у 1999 р. в с. Гланишів Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с. Кливини Поліського району Київської області (родом із с.Олександрівка Наровлянського району Мозирської області) Клецько Валентини Іванівни, 1923 р.н.
7. Зап. у 1999 р. в с. Гланишів Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с. Старої Рудні Поліського району Київської області Лісовської Антоніни Оніківни, 1921 р.н.
8. Зап. у 1998 р. в с. Дроздинь Рокитнівського району Рівненської області від Пушняк Параски Микитівни, 1918 р.н.
9. Зап. у 1999 р. в с. Єрешки Баришівського району Київської області від переселенки з с. Чистогалівка Чорнобильського району Київської області Сітай Анастасії Романівни, 1931 р.н.
10. Зап. у 1999 р. в с. Ковалин Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с. Новий Мир (Павловичі) Поліського району Київської області Мушанок Катерини Іванівни, 1912 р.н.

11. Зап. у 1999 р. в с. Корніївка Баришівського району Київської області від переселенки з с. Діброва Поліського району Київської області Бугайчук Марії Григорівни, 1925 р.н.
12. Зап. у 1999 р. в с. Лукаші Баришівського району Київської області від переселенки з с. Красно Чорнобильського району Київської області Омельченко Катерини Наумівни, 1938 р.н.
13. Зап. у 1998 р. в с. Познань Рокитнівського району Рівненської області від Колодич Докії Яківни, 1926 р.н.
14. Зап. у 1999 р. в с. Пологі Вергуни Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с.Бобер Поліського району Київської області Андрійченко Надії Павлівни, 1920 р.н.
15. Зап. у 1999 р. в с. Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с. Діброва Поліського району Київської області (родом з Ольшани) Ющенко Наталії Степанівни, 1926 р.н.
16. Зап. у 1999 р. в с. Рудницьке Баришівського району Київської області від переселенки з с. Старосілля Чорнобильського району Київської області Стельмах Федори Федосівни, 1912 р.н.;
17. Зап. у 1999 р. в с. Сезенків Баришівського району Київської області від переселенки з с. Королівка Макарівського району Київської області Гончар Надії Федосівни, 1932 р.н.
18. Зап. у 1999 р. в с.Стовп'яги Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с. Королівка Варовичі Поліського району Київської області Дубович Сви Іванівни, 1915 р.н.
19. Зап. у 1999 р. в с. Стовп'яги Переяслав-Хмельницького району Київської області від переселенки з с. Буди-Варовичі Поліського району Київської області Захожії Олени Олександрівни, 1935 р.н.

Тетяна ЧЕРНІГОВЕЦЬ,
Юлія КОВАЛЕНКО

Народні дитячі ігри Рівненського Полісся

*(за фольклорними матеріалами, записаними студентами
кафедри культурології Інституту мистецтв РДГУ
в селах Дубровицького району Рівненської області)*

Ігри – найбагатший жанр дитячого фольклору Рівненського Полісся, форма вираження світу дитинства, де живуть радість, пізнання, спілкування, творчість, фантазія, насолода, забава.¹ Тому не випадково вони займають важливе місце в народній педагогіці поліщуків, передаються від покоління до покоління,² забезпечуючи неперервність дитячих традицій.

Подоляночка³

Для гри-хороводу кількість граючих не обмежується. Вибравши Подоляночку, гравці беруться за руки і стають навколо неї. Потім діти починають співати, а Подоляночка - виконувати все те, про що вони співають.

*Десь тут була Подоляночка,
Десь тут була молодесенька.
Тут вона стояла,
До землі припала,
Бо води не мала.
Ой, устань, устань, Подоляночко,
Обмий личко, як ту скляночку,
Та візьмися в боки,
Поскачи нам трохи.
Підскочи до раю,
Вибирай, хто скраю!*

Подоляночка вибирає одного гравця з кола, і той стає на її місце. Гра починається спочатку.

Просо⁴

Для гри потрібна парна кількість гравців (дівчат). Гравці діляться на дві команди і стають у дві шеренги в десяти кроках одна від одної (схема №1). Перша шеренга заспіває:

*А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-ладо, сіяли, сіяли.*

А друга шеренга відповідає, теж співаючи:

*А ми просо витопчем, витопчем,
Ой, дід-ладо, витопчем, витопчем.*

Перша: А чим же вам витоптать?

Друга: А ми коней випустим,

Перша: А ми коней переймем.

Друга: Та чим же вам перейнять?

Перша: Ой, шовковим неводом.

Друга: А ми коні викупим.

Перша: Чим же вам викупить?

Друга: А ми дамо сто рублів.

Перша: Не треба нам тисячі.

Друга: А ми дамо дівчину.

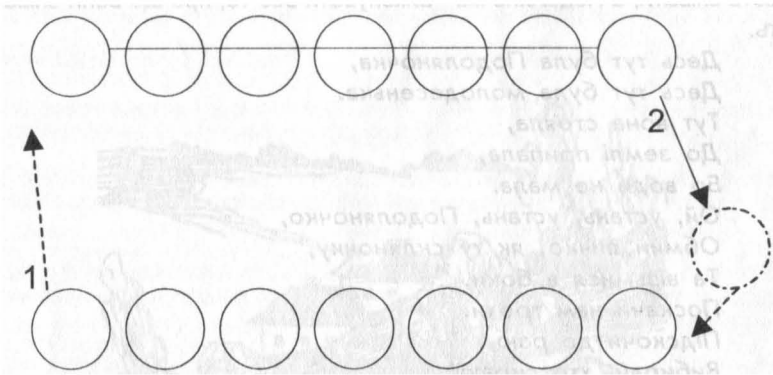
Перша: А ми дівчину візьмемо.

Друга шеренга вигукує: *«Нашого полку убуде, убуде!»*.

Перша і собі вигукує: *«Нашого полку прибуде, прибуде!»*.

Після цього з другої шеренги до першої перебігає одна граюча. Так продовжується, поки в одній із команд не залишиться гравців.

Схема №1

Хрещик⁵

(гра на Вербну неділю)

Для гри потрібна непарна кількість дівчат. Граючі стають попарно, один за одним. Наперед виходить дівчина, яка не має пари, тримаючи в руках вербову гілочку, і говорить: - *Горю, горю, верба!*

Остання пара питає: - *Чого ти гориш?*

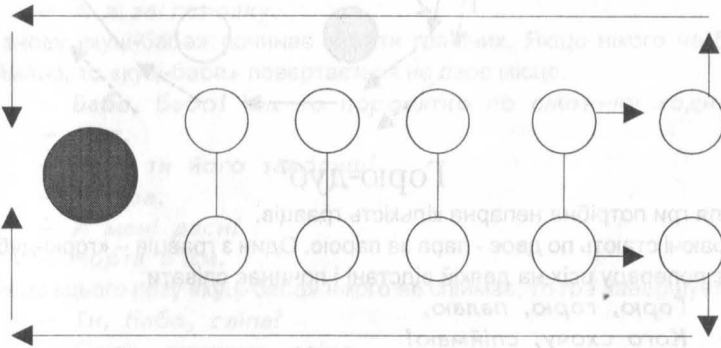
Дівчина: - *Красної дівки хочу!*

Остання пара: - *Якої?*

Дівчина: - *Тебе, пані молодой!*

При цих словах остання пара розбігається, намагаючись чим швидше стати попереду дівчинки з гілкою і взятись за руки (схема №2). В свою чергу дівчина з гілкою намагається доторкнутись вербою до когось одного з пари. Якщо доторкнеться, то та, кого вона торкнулась, стає її парою, і вони стають попереду усіх інших пар, а та з дівчат, до якої не доторкнулись, починає «горіти». Якщо ж дівчина ні до кого не доторкнулась, то продовжує «горіти» далі. Гра продовжується.

Схема №2

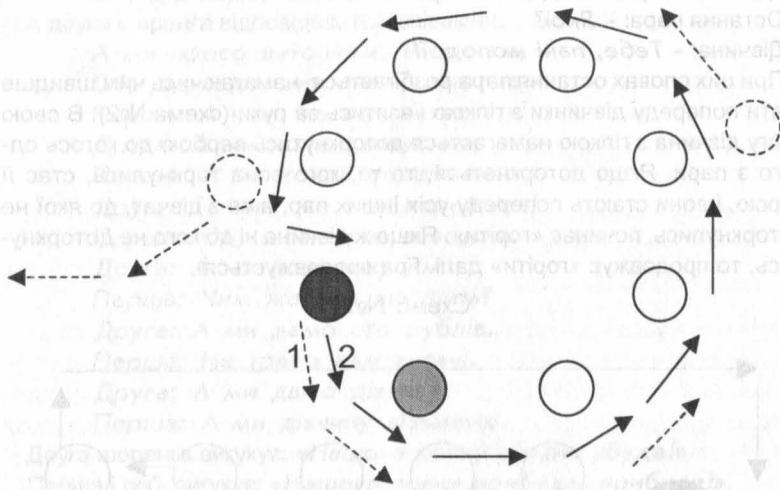
Галка⁶

До гри-хороводу допускається необмежена кількість граючих. Бажано, щоб це були дівчата. Граючі стають у хоровод і починають співати веснянку:

*Ой, галко, галко,
Золотая клюшниця,
Стань же нам на помочі,
З молодими молодицями,
З красними дівицями.
А ти, Марусю, стань на кінець!
А ти, Наталю, веди танець!*

«Маруся», дівчинка, що була попереду і вела хоровод, перебігає на самий кінець, а «Наталю» – дівчина, що стояла відразу за «Марусею», стає першою і продовжує вести хоровод (схема №3).

Схема №3

Горю-дуб⁷

Для гри потрібна непарна кількість гравців.

Граючі стають по двоє - пара за парою. Один з гравців – «горю-дуб» – стає попереду всіх на деякій відстані і починає співати:

*Горю, горю, палаю,
Кого схочу, спіймаю!
Раз, два, три!
Біжіть!*

Перша пара починає бігти до «горю-дуба» і, розірвавши руки, намагається обігти його з двох боків й знов з'єднатися. Якщо «горю-дуб» спіймає одного гравця з пари, то стає з ним позаду усіх, а той, хто залишився, стає «горю-дубом». Гра продовжується.

Куці-баба⁸

До гри допускається необмежена кількість учасників. Спочатку одному з граючих зав'язують очі хустинкою і ставляють його на порозі. Потім запитують: – Бабо, бабо! На чому стоїш?

Баба відповідає: – *На глах-лободах.*

І далі: – *А що ти їси?*

Баба: – *У мене каша на полиці.*

– *А мені ж даси?*

Баба: — Чорта з'їси!

Тоді інші гравці легенько ударяють його руками і розбігаються у різні боки (схема №4А). Якщо «куці-баба», доганяючи гравців, упіймає когось, то спійманому гравцеві зав'язують очі, і гра починається спочатку. Якщо ж «куці-баба» не спіймав нікого, то гра продовжується далі (схема №4Б).

- А чия то, бабо, каша на полиці стоїть?
- Моя.
- А я виїм.
- А я з києм.
- А я утечу.
- А я дожену.
- А я в ополонку.
- А я за головку.

І знову «куці-баба» починає ловити граючих. Якщо нікого не було спіймано, то «куці-баба» повертається на своє місце.

- Бабо, бабо! Чиє то поросятко по смітнику ходить?
- Моє.
- Коли ти його заколиш?
- Завтра.
- А мені даси?
- Чорта з'їси.

Якщо і цього разу «куці-баба» нікого не спіймає, то гра завершується.

- Ти, бабо, сліпа?
- Сліпа, синочку, сліпа.
- Що ж тобі дати?
- Дай, синочку, борошенця на галушечки.

Хтось із гравців насилає «куці-бабі» в жменю піску або щось інше. Гра завершується.

Схема №4А

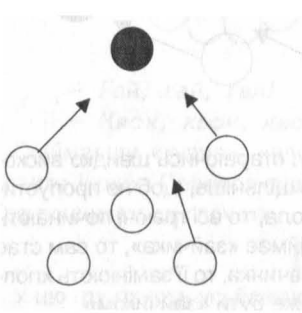
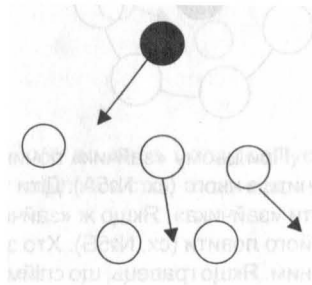

Схема №4Б

Король⁹

Кількість гравців (дівчат) необмежена.

Дівчата беруться за руки і стають колом. В середину кола входить «король». Усі інші ходять по колу і співають веснянку:

*Королю, край города ходиш,
Королю, дівчат оглядаєш,
Королю, приступи близенько,
Королю, поклонись низенько,
Королю, поцілуй гарненько!*

В момент, коли співається останній рядок веснянки, «король» цілує одну з дівчат, і та стає «королем». Гра починається спочатку.

Зайчик¹⁰

У грі можуть брати участь як дівчатка, так і хлопчики.

Діти стають у коло і беруться за руки. В середині кола стає «зайчик» (хлопчик). Діти ходять по колу і співають:

*Загородили зайчика
Тинком, льонком.
Та нікуди зайчику
Та не вискочити,
Та нікуди зайчику
Та не виплигнути.
А в нас ворота позамиканії,
Жовтим піском позасипанії!*

Схема №5А

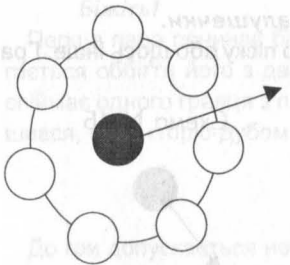
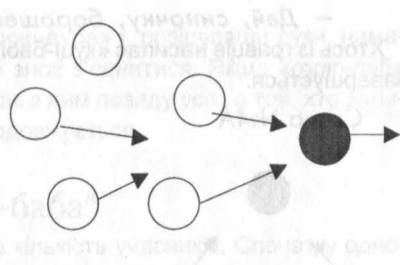

Схема №5Б

При цьому «зайчик» починає бігати по колу, стараючись швидко вискочити з нього (сх. №5А). Діти тим часом стають щільніше, щоб не пропустити «зайчика». Якщо ж «зайчик» вискочить із кола, то всі граючі починають його ловити (сх. №5Б). Хто з дітей першим спіймає «зайчика», то сам стає ним. Якщо гравець, що спіймав «зайчика», – дівчинка, то її замінюють хлопчиком, адже за правилами гри дівчинка не може бути «зайчиком».

Квочка¹¹

У цій грі можуть брати участь як хлопчики, так і дівчатка.

Спочатку діти вибирають між собою «шуліку» та «квочку», а всі інші – «курчата».

«Шуліка» сидить, порпаючись у землі. «Квочка» з «курчатами», що тримаються одне за одного (схема №6А), підходить до нього і говорить:

– *Що ти робиш?*

«Шуліка» відповідає:

– *Пічку копаю.*

– *Нащо тобі пічка?*

– *Запалити вогник.*

– *Нащо тобі вогник?*

– *Приставити горщик.*

– *Нащо тобі горщик?*

– *На окріпчик.*

– *Нащо тобі окріпчик?*

– *Твоїм дітям очі випарювати.*

– *Нащо? За що?*

– *Щоб не лізли в городчик.*

– *Позакладай, то й не будуть лізти.*

– *Я закладаю, а вони лізуть!*

– *Я закладаю, а вони лізуть!*

Говорячи останні слова, «шуліка» починає ловити «курчат» (схема №6Б).

Схема №6А

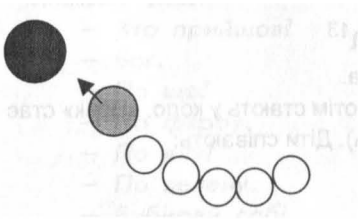
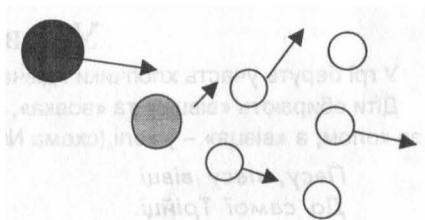

Схема №6Б

– *Гай, гай, гай!*

– *Квок, квок, квок!*

Спіймавши «курча», «шуліка» відводить його до себе і продовжує ловити інших. Переловивши усіх «курчат», «шуліка» стає «квочкою». Гра починається спочатку.

Кіт і миші¹²

У цю гру грають усі бажаючі.

Спочатку обирають «кота», всі інші – «миші». «Миші» стають у ряд і тримають один одного за пояс. «Кіт» попереду (схема №7А).

«Кіт» питає:

– *А багацько у стозі мишей?*

«Миші» відповідають:

– *Копа.*

– *А не бояться ката?*

– *Ні.*

– *Кіт обернеться – мишу зловить!*

– *А чорта з'їсть!*

При цьому «кіт» намагається розвернутись і спіймати одну з «мишей», що стоять у кінці ряду, але ряд вивертається у протилежний бік, не даючи «котові» спіймати «мишу» (схема №7Б). Якщо ж «коту» все таки вдається схитрувати і зловити «мишку», він ставить її за собою, і гра продовжується далі.

Схема №7А

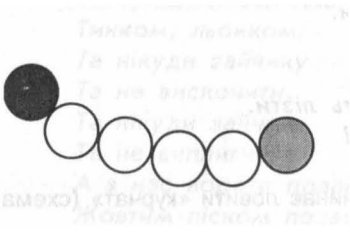
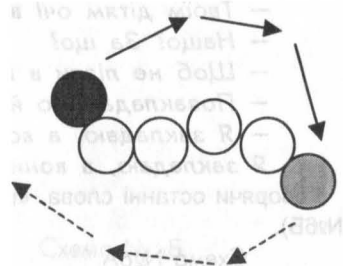

Схема №7Б

У вовка¹³

У грі беруть участь хлопчики і дівчатка.

Діти обирають «вівцю» та «вовка», а потім стають у коло. «Вовк» стає за колом, а «вівця» – у колі (схема №8А). Діти співають:

Пасу, пасу вівці

До самої Трійці.

Вовк – за горою,

А я – за другою.

А я вовка не боюся,

Коцюбою обженуся.

Щітка, гребінка,

Вовка жінка.

У цей час «вовк» намагається прорватись до кола (схема № 8Б), але діти його не пускають. Лише після закінчення пісні «вовк» може потра-

пити до кола. «Вівцю» ж діти вільно пропускають. Якщо «вовк» спіймає «вівцю», тоді обирають інших. Гра продовжується.

Схема №8А

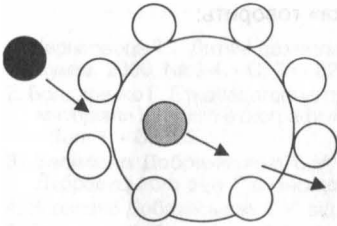
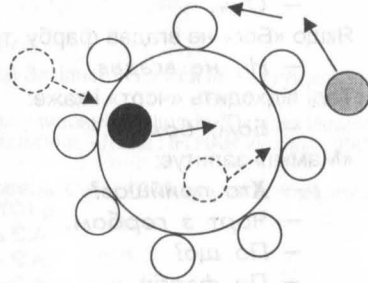

Схема №8Б

Фарби¹⁴

Кількість граючих не обмежена. Спочатку діти обирають «мамку», «Бога» і «чорта». Потім сідають в один рядок на лаві (колоді і т.п.). «Бог» і «чорт» відходять у бік, так, щоб вони не могли почути те, як «мамка» пошепки кожному гравцю називає його фарбу:

– *Ти будеш червона! Ти – синя! Ти – жовта! Ти – зелена!*

Коли фарби визначені, до граючих підходять «Бог» і «чорт».

«Бог» каже:

– *Дзінь, дзінь!*

«Мамка» питає:

– *Хто прийшов?*

– *Бог.*

– *По що?*

– *По фарбу.*

– *По яку?*

– *По зелену.*

– *Вибирай собі.*

– *Оця!*

Якщо «Бог» вгадав фарбу, то тоді «мамка» говорить:

– *Бери.*

«Бог» бере фарбу і відводить убік. Знову підходить і питає:

– *Дзінь, дзінь!*

– *Хто прийшов?*

– *Бог.*

– *По що?*

- По фарбу.
- По яку?
- По червону.
- Вибирай собі.
- Оця.

Якщо «Бог» не вгадав фарбу, то «мамка» говорить:

- Ні, не вгадав.

Тоді підходить «чорт» і каже:

- Бом, бом.

«Мамка» запитує:

- Хто прийшов?
- Чорт з горбом.
- По що?
- По фарбу.
- По яку?
- По синю.
- Вибирай собі.
- Оця.
- Бери.

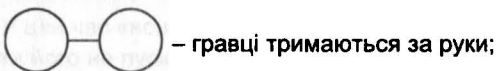
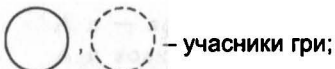
«Чорт» забирає фарбу і підходить знову. Так само питає про інші фарби. Якщо не вгадав, то знову підходить «Бог»:

- Дзінь, дзінь...

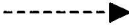
Так продовжується, поки не відгадають усі фарби. Інколи, якщо загадують такі фарби, які не можуть розгадати, то «Бог» і «чорт» сперечаються. Тоді, з погодження усіх, «мамка» називає ті фарби, які не вгадали: золота, залізна, срібна і інші, а «Бог» і «чорт» починають відгадувати хто є якою фарбою.

Коли усі фарби будуть відгадані, гравці беруть «цурку» (міцна пряма гілка). «Бог» і «чорт» тримаються за кінці «цурки», а фарби стають за ними, теж тримаючись одна за одну. «Мамка» стає туди, де фарб менше. Кожна з сторін починає тягнути «цурку» на свій бік. Хто перетягне, той переміг. Гра закінчується.

Умовні позначення ігрових схем:

1

– напрям руху

2

Джерела:

1. Черніговец Т.І. Дитячі дозвіллі традиції Західного Полісся //Нова педагогічна думка, 2000, № 3-4. - С. 76 - 82.
2. Бондаренко Г. Етнопедагогічні принципи та уявлення поліщуків //Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. - Львів.: ІН НАН України , 1997. - Вип. 1. - С. 325.
3. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А., 1933 р.н. в с. Орвяниця Дубровицького р-ну Рівненської обл. у 2001 р.
4. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
5. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
6. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
7. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
8. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
9. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
10. Записано Добринською Є.У. від Ютовець Є.А.
11. Записано Коваленко Ю.А. від Калюш М.У., 1926 р.н. в с. Соломіївка Дубровицького р-ну в 2002 р.
12. Записано Коваленко Ю.А. від Калюш М.У.
13. Записано Коваленко Ю.А. від Калюш М.У.
14. Записано Коваленко Ю.А. від Деркач Н.І., 1940 р.н. у с. Берестя Дубровицького р-ну в 2002 р.

Олександр РОМАНЧУК

Млини Березнівщини на початку 1920-х років

Протягом тисячоліть люди різних археологічних культур, які проживали на території Березнівського району, вирощували злакові культури - ячмінь, жито, пшеницю. За допомогою двох плоских каменів перетирали вирощене зерно на борошно і пекли з нього прісний хліб, який був далекий від сучасного за формою, розмірами і смаковими якостями¹. В II-IV століттях нашої ери племена черняхівської культури, що населяли лісостепову частину України, запозичили у римлян і стали використовувати для помолу зерна ротаційні жорна², які давали більше продукції при меншій затраті праці. Вони були у 3-4 рази продуктивніші, ніж зернотерки.

З кожним століттям кількість людей на землі збільшувалася, і пропорційно збільшувалася потреба в продуктах харчування. Щоб прогодуватися, потрібно було все більше вирощувати зерна, а з нього виготовляти борошно, яке колись було і сьогодні є основним продуктом нашого з вами споживання.

Як відомо, людська думка ніколи не стояла на місці, а завжди була в пошуках. Люди постійно вдосконалювали своє житло, зброю, знаряддя праці. Не минув цей процес і борошномельного виробництва. Ручні жорна не могли дати потрібної кількості борошна, і люди навчилися застосовувати для помолу зерна силу вітру, води, пари. Для цього будувалися великі стаціонарні приміщення з масивними жорновими каменями.

Сьогодні неможливо сказати, хто і де побудував першого вітряного чи водяного млина. Історичні джерела дають лише відомості, що вперше вітряки з'явилися в Азії ще до нашої ери. Водяні млини широко застосовували древні греки і римляни. Всі ці надбання людства перейшли на наші землі в пізніші часи³. Вітряні млини в Європі з'явилися в середині XI століття, а на землях району – у другій половині XIX ст. з приходом німецьких колоністів. Вітер, потрапляючи на легкі каркасні крила, крутив довгий масивний вал з великим дерев'яним зубчастим колесом, від якого крутилося веретено з жорновим каменем.

В західноєвропейських країнах водяні млини зафіксовані в V-му столітті нашої ери⁴, а на території сучасної України вони стали поширюватися в

1 Археология Украинской ССР -К. Наукова думка, 1986.-Т.1.-С 171

2 Археология Украинской ССР -К. Наукова думка, 1986.-Т.3.-С 89

3 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.-СПб, 1896.-Т.ХІХ -С.50

4 Там само

період пізнього середньовіччя⁵. Млини стояли на річках або ставках, і потік води, падаючи із шлюзи на металеву турбіну, крутив масивні жорнові камені.

В 1734 році англійським винахідником Джорджем Уаттом була винайдена парова машина, яку постійно вдосконалювали і стали використовувати для перевезення вантажів і пасажирів по залізниці, на пароплавах, фабриках, заводах, в борошномельному виробництві. Вперше парову машину у борошномельному виробництві застосовано в Англії у 1760 році⁶. В парових млинах приводною силою була водяна пара, яка під тиском в циліндрі крутила масивне металеве колесо (маховик), на яке було насаджено широкий матерчастий пас. А той, у свою чергу, крутив пристрій з парою жорнових каменів. За таким же принципом працювали млини, де стояли двигуни внутрішнього згоряння.

Млини в основному були двоповерхові. На другому поверсі стояла пара жорнових каменів, над якими розміщувався ківш для зерна, звідки воно тонким струменем, який регулювався заслонкою, надходило між масивні жорна. На першому поверсі стояв ящик, у який сипалося борошно. На початку 1920-х років територія сучасної Березнівщини була вже покрита густою сіткою вітряних, парових, водяних млинів. Після радянсько-польської війни польська окупаційна влада весною 1922 року розпочала інвентаризацію млинів. Кожна гміна подавала в повітовий центр списки наявних на її території млинів усіх видів. Завдяки цьому заходу в Рівненському обласному архіві сьогодні зберігаються списки всіх млинів Ровенського повіту, до складу якого входили в 1921-1925 роках Березнівська і Людвипільська (Соснове) гміни. Згідно з інвентаризацією 1922-23 років, на території обох гмін було: 57 вітряних, 22 парових, 14 водяних млинів, один млин, який працював від двигуна внутрішнього згоряння.

Матеріал для цієї статті взято з інвентарних списків, складених польською мовою. Люди, котрі їх складали, не завжди добре володіли нею, а тому в написанні окремих прізвищ спостерігаються відмінності в порівнянні з переказами старожилів.

ВІТРЯКИ БЕРЕЗНІВСЬКОЇ ГМІНИ НА 21 БЕРЕЗНЯ 1922р.

Всі млини мали по одній парі жорен.

1. Місто Березно.....Шварц Герман.
2. Колонія Кургани...Покрант Фердінад.
- 3.-»- ...Нінкельман Готліб.

5 Українська минувшина.-К., 1993.-С.24; Костиця М.Ю. Костиця І.С. Природа і матеріальна культура Житомирщини.-Житомир, 1999.-С.108.

6 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.-СПб, 1896.-Т.ХІХ.-С.50.

4. Село Велике Поле..Кренц Вільгельм.
5. -»- Лендер Вільгельм.
6. -»-.....Марон Кароль.
7. -»-.....Тацер Адам.
8. Село ЯблунеКриснель Фрідріх.
9. -»-Альтвасер Пауліна.
- 10.-»-Парфенюк Давид.
- 11.-»-.....Цукерман Лайзер.
- 12.Село ГолубноНовак Максим.
13. Колонія Сарковка ..Корнійчук Тихон.
14. Колонія Ліпнікі ...Гауйдамович Михайлина.
15. Колонія АнтонівкаМіллер Ян.
16. Село ЯринівкаВирух Мар'ян.
17. Село ПоляниЗаєць Аркадій.
18. Село БроннеМихальчук Іван.
19. Село ТишицяМельник Андрій.
20. Колонія Кшешово - Савіцький Григорій.
21. Князь-селоМельник Давид.
22. Село ВітковичіШтиба Єумен.
23. -»-, Миронець Потап.
- 24.-»-Миронець Микита.
25. Село БалашівкаДеркач Іван.
26. Село МоквинЯрмольчук Міна.
27. -»-Радіон Тетяна.
28. -»-Вирух Герасим.
29. Село БілкаБецько Єрофей.
30. -»-Грицінта Василь.
31. Село Кам'янкаОстапчук Іван.
32. Село ЛенчинБокев Леон.

ВІТРЯКИ ЛЮДВИГІПІЛЬСЬКОЇ ГМІНИ НА 15 БЕРЕЗНЯ 1922 РОКУ

1. Село Бистричі ...Бухалюк Максим.
2. -»-.....Ліневич Юліан.
3. Село Біла Береза ...Густав Мартин - (на 12.V.1922р.)
4. Село ДруховаСавчук Григорій.
5. -»-Яковчук Василь.
6. -»- ...Миронець Лаврентій.
7. -»-.....Петрова Уліта.
8. -»- ...Мельник (Мельничук?) Максим.
9. Село Грушівка - Август Артем.

10. Село Гута Грушівська - Мельничук (Мельник) Павло.
11. Село Погоріловка ..Козлов Адольф.
- 12.-»-.....Трофімчук Каленик.
13. -Резлер Кароль - (на 12. V. 1922 р.)
14. Колонія Кам'янка ...Бенкендорф Адольф.
15. -»- Літке Август.
- 16.-»-Густав Мартин.
17. Село ХолопиЮщук Григорій.
- 18.-»-..Мамезур (Мазур?) Яким.
19. -»-.....Боровець Теодор.
20. Село Великі Холопи - Зубчук Міна.
- 21.-»- Огороднік Петро.
- 22.-»-Жабчик Григорій.
23. Село ХотинБоровець Федір.
24. -»-Семенович Михайло.
- 25.-»-Мазур Лейба.

ПАРОВІ МЛИНИ БЕРЕЗНІВСЬКОЇ І ЛЮДВИПОЛЬСЬКОЇ ГМІН У 1923р.

1. Село Сільце - Цимерман Судім (в млині працювало в 1922р. 5 робітників, у 1923р.- 1).
2. Місто Березно - брати Гандемльмани (1922-5, 1923-5).
3. Колонія Ліпнікі - Словінський Олександр (1922 -3, 1923 -3).
4. Колонія Малинська - Шеюбей Давід (1922-3, 1923 -3).
5. Село Балашівка - Мазур і Цукерман (1922 - 3, 1923 -3).
6. Село Балашівка - Чеберак, Курилерик (1922 - 5, 1923 – 6).
7. Село Богуші - Берман і Гітельман (1922 - 4, 1923 -4).
8. Село Лізяно - Арон Рехт і інші (в стані будівництва).
9. Село Холопи - Бабак і спілка (1923 -2).
10. Село Глушків - Юз Давід (1923 -2).
11. Село Адамівка - Дачковський Роман і спілка (1922 - 2, 1923 -2).
12. Станиця Пром - Гандельман Лейба і спілка (паровий млин і тартак, 1922 -18, 1923 - 17).
13. Станиця Пром - Рорендорин Альтер і спілка (паровий млин, крупурушка, січкаря 1922 - 2, 1923 -2).
14. Село Велика Совпа - Мельнік Теодор (1922 - 2, 1923 - 2).
15. Село Бистриця - панські володіння (1922 -1, 1923 -1).
16. Село Кам'янка - Швець Артем (1922 - 2, 1923 -2).
17. Село Бистрицька Гута (паровий млин і тартак 1922 - 20, 1923 - 20).
18. Село Мисаківка - Векслер і спілка (1922 -2, 1923 -2).
19. Село Воронівка – Кур'ята Юзеф (1922 - 2, 1923 -2).

20. Село Погорілівка - Крамен Яцек (1922- 2, 1923 - 2)
21. Село Поташня - Юз Давід.
22. Село Голубне - Лосіцький і Коськовіцький.

ВОДЯНІ МЛИНИ БЕРЕЗНІВСЬКОЇ І ЛЮДВИПОЛЬСЬКОЇ ГМІН У 1923р.

1. Село Городище - Малинський Емануель, в оренду взяв Шапіро Лизор (в 1922 році працювало 2 робітники, у 1923 - 2).
2. Село Тишиця - Мельник Андрій та інші (1922 - 3, 1923 -3).
3. Село Бистриця - панське володіння (1922- 1, 1923 - 1).
4. Село Погоріловка - панське володіння (1922 -1, 1923 -1).
5. Село Рудня Погоріловська - панське володіння (1922 - 1, 1923 - 1).
6. Село Видумка - Піковський Аурум (не діє, потребує капітального ремонту (1922 -1, 1923 - 7)).
7. Село Більчаки - Василевський Павло і спілка (1922 - 2, 1923 -2).
8. Село Друхова - Петрова Уліта (1922 -1, 1923 - 1).
9. Село Рудня Солрейська - Стецький Адам (1922 -1, 1923 -1).
10. Село Стара Гута - Багіцький Павло (1922 -1, 1923 -1).
11. Село Губків- Гольдман Йось і спілка (1922-1, 1923-1).
12. Село Немиля - Ліневич Юліан (1922 -1, 1923 -1).
13. Станція Броніславка (не діючий, 1922 -1, 1923 -1).
14. Село Хмелівка - Кокота Олександр (1922 -1, 1923 -1).

В селі Орлівка в млині жорнові камені приводилися в рух від двигуна внутрішнього згоряння. Власниками його були Купервас (Куревас) Йойна і Бебчик. У 1922 році млин через зіпсований двигун не діяв, а в 1923 році давав продукцію.

Відповідно до проведеної в 1922-23 роках інвентаризації, в обох гмінах було 96 млинів усіх видів. Така кількість борошномельних закладів у ті часи була потрібна тому, що кожна сільська сім'я вела натуральний спосіб господарювання. Власна земля годувала, вдягала і взувала до десятка і більше членів сім'ї.

Після другого приходу в наш край більшовиків уклад життя в селах різко змінився. На початку 1950-х років землю в сільських жителів почали «добровільно» забирати і створювати колективні господарства. Взамін давали по клаптю города, якого вистачало лише на городину і картоплю. Молоти дядькові в млині, по суті, було уже нічого. Мізерні грами зерна за трудовдень, яким оплачувалася робота в колгоспі, не могли прогодувати людей. Хліб і борошно населення стало купувати в крамницях за встановленими державою цінами.

Млини по одному стали помирати, як живі люди. Кожного року з лиця

землі стиралася дорога для кожного селянина будівля, яка раніше давала до столу шматок хліба. Сьогодні з описаних вище млинів на території району залишилися одиниці. Багато із них були спалені в роки другої світової війни, деякі вітряки валив на землю буревій, і їх більше не відбудовували. З початком масової електрифікації по селах з'являлися млини, котрі приводилися в рух електричним струмом.

Як було вже сказано, немає на землі і деяких сіл та хуторів, де стояли млини, куди люди з'їжджалися з усієї околиці, щоб змолоти зерно і обмінятися новинами. Назавжди втрачені пам'ятки сільської промислової архітектури.

В статті використано матеріали наступних архівних справ:

1. Державний архів Рівненської області.-Ф.30.-Оп.1.-Спр.45.-Арк.24 (23.III.1922), 26-27 (12.V.1922), 40 (21.III.1922).
2. Там само.-Ф.30.-Оп.12.-Спр. 51.-Арк.1-5.
3. Там само.-Ф.30.-Оп.12.-Спр.26.-Арк.15-17.
4. Там само.-Ф.30.-Оп.12.-Спр.50.-Арк.43.
5. Там само.-Ф.30.-Оп.12.-Спр.6.-Арк.2, 5, 7-9.
6. Там само.-Ф.30.-Оп.17.-Спр.46.-Арк.2-5.
7. Там само.-Ф.193.-Оп.1.-Спр.34.-Арк. 7, 75.

А також спогади:

Мацюк Ганни Петрівни (1915), хутір Чагрі Білківської сільської ради Березнівського р-ну (записано 16.10.1996р.) //Архів автора.

Янцевич Степаниди Кузмівни (1918), с. Моквин Березнівського р-ну (записано 5.5.1990р.) //Архів автора.

Тишковця Миколи Панасовича (1929), м. Березне (записано в 1996р.) //Архів автора.

Андрію ЛЯШКО

(наукова редакція Алли УКРАЇНЕЦЬ)

Обрядові страви жителів Володимирецького району

(за матеріалами експедицій)

Традиційними способами приготування їжі на Поліссі були переважно варіння і тушкування, печення, смаження та пряження. Це їжа на кожен день. А щоб заготовити харчі прозапас, продукти солили, квасили, сушили, в'ялили.

Поліська система харчування супроводжується певними звичаями. Її подекуди притаманні заборони, обмеження, певні смакові стереотипи у приготуванні як обрядових, так і повсякденних страв.

Найвиразнішим, найпопулярнішим продуктом харчування на Поліссі бів і є хліб. Хочу зауважити, що традиції, пов'язані з хлібом, який уособлює повагу до праці та людини праці, кращі моральні засади взагалі, продовжують жити й сьогодні. Багато традиційних страв, що дійшли до нашого часу, втратили своє ритуальне чи обрядове значення, а тому зупинюся на деяких з них докладніше.

Розпочнемо з їжі, що пов'язана з народженням дитини, вживання якої супроводжується цілою низкою традиційних обрядодій.

Ще до недавнього часу в селах Жовкиня, Довговоля, Великий Жолудськ родичі та знайомі несли до породіллі кашу та узвар («звар»). Ці відвідини так і називалися – «носять звар».

Узвар («звар») – це один із найпоширеніших колишніх напоїв. І якщо така страва відома в усій Україні і готувалася зі свіжих та сушених фруктів і ягід, то у досліджуваному регіоні – лише із сушених, незважаючи на пору року. Сушку відбирали найкращу, інколи додавали мед. Звар завжди несли у глечуку, пізніше – в емальованому чайнику. Першою його мала скуштувати мати породіллі, а потім, якщо були, старші діти, а тоді вже всі інші. Звар приносили тільки жінки, а чоловіки до хрестин в хату не заходили.

Кашу завжди варили пшоняну на молоці, додавали масло, яйця, цукор. Запікали в печі, а несли породіллі в горщику. На гостині кашу з'їдали породілля та гості, а в горщик (немитий) господиня клала шматок хліба. У піст гості могли не їсти кашу, але породілля мусила обов'язково її скуштувати.

Як бачимо, з давніх давен наші предки оберігали жінку – продовжувачку роду, а ще – немовля, яке вона породила. Приносили ті страви, які сприяли одужанню породіллі, збільшенню кількості молока та його якості. Такий раціон харчування пропонують і сучасні лікарі.

На хрестинах обов'язково мали бути пироги з буряком, сушеними фруктами. Готували, якщо не було посту, холодець («драглі»), але обов'язково виливали його у дерев'яні ночви, де купали дитину. Після споживання страви ночви ретельно випарювали окропом і вишкрібали. Можливо, цей звичай символізував поєднання новонародженого із кожним гостем, тому що не завжди всі на хрестинах бачили дитину. Зазвичай, батьки намагалися якнайменше показувати її, щоб не зурочили

Часто хрестини припадали на спекотну пору року, тоді замість холодною варили юшку з м'яса та риби. А у бідніших людей, хто не мав м'яса або риби, така юшка готувалась із сушених грибів. До речі, це одна із небагатьох страв з продуктів тваринного походження, тому що майже всі інші були пісними.

Обов'язковою десертною їжею на хрестинах був вівсяний кисіль. Вівсяне зерно підсмажували, мололи, муку запарювали окропом, охолоджували, додавали шматок житнього хліба, після того знову вливали у тісто окріп, вимішували, варили, додаючи в нього різноманітні ягоди чи фрукти, а у звичайні дні найчастіше додавали молоко. Але його не вливали в кисіль при варінні, а ставили перекип'ячене в глечиках на столі, і, хто скільки хотів, додавав до киселю в миску або пив з кухлика.

Кисіль подавався останнім і слугував своєрідним знаком закінчення застілля. Після киселю не годилося пити горілку. Господарі цього не казали, але цей етикетний знак зобов'язував гостей закінчувати гостину.

Задобрювання сил природи або душ померлих, що збереглося в обрядовості Полісся ще з дохристиянського періоду, теж знайшло відображення в обрядових стравах.

У кожній українській родині часто пекли млинці. Млинці на дріжджах, содові млинці на кислому молоці чи сироватці, картопляники, «бульобники», дерунці. До них обов'язково додавалася сметана чи мед, смажене сало або цибуля. Але особливі млинці готувалися раз на рік у Провідний понеділок, на вечерю. Коли приходили з «могілок» після церковної відправи, а це відбувалося в північних селах Володимиреччини (Великі Телковичі, Новосілки, Бишляк) під самісінський вечір, то відразу розпалювали піч і випікали перед полум'ям жовтогарячі млинці. Млинці були як із дріжджового тіста, так і содові. Обов'язково в тісто додавали багато яєчних жовтків, часом терли моркву. Господиня викладала ці маленькі сонечка на чистий рушник, і коли гірка із млинців була чималенька, виносила її на вулицю, клала на ослін чи лавку. До млинців смажили

яєчню і починали зустрічати Весну, перед тим добряче полупцювавши Зиму, яка сиділа в старій загоржі (дилеві чи лозяному плоті) або ж у «вуглах» дерев'яних зрубів. При цьому приказували: «Ох, і млинці, ох, і млинці, як сонце у Петровицу». Інколи Провідний понеділок припадав на середину травня, коли все буяло у цвіту, але Зиму все одно проганяли, незважаючи на календарне число. Напевне, так жителі Полісся хотіли задобрити небесне світило і Весну, щоб сприяли родючості і плодючості. Останнього млинця (чи декілька) залишали на рушнику і заносили на ніч у хату, вранці розділяли на шматочки, які з'їдали всі члени сім'ї. Вважали, що вночі приходили душі померлих на гостину, торкалися цього своєрідного сонечка і благословляли господарів хати на щасливе літо, багатий врожай. Варто зауважити: млинці випікали тільки перед полум'ям, яке обов'язково мусило очистити тісто.

Магічна сила поєднання хлібного тіста з вогнем прослідковується і в приготуванні весільних шишок. Якщо коровай випікався в печі, де вже не було ні жаринки, а лише сильний дух від вогню затаївся у черені та піднебінні печі, то шишки обов'язково готувалися на полум'ї. В інших регіонах України, а подекуди й на Поліссі, це було печиво із коровайного тіста у вигляді маленьких плетінок, пташок чи булочок, а на Володимиреччині це тісто було прісним, трішечки підсолдженим. Його розкачували, нарізали якнайдовшими смужками, потім накручували на очищенні від кори гіллячки-розсошки і запікали на полум'ї. Випечені шишки встромляли в коровай і прикрашали. Обов'язково одну таку шишку давали молодим, розділяючи коровай, другу – старшому боярину, а інші – розламували і по шматочку разом із короваєм роздавали гостям. Тісто із шишок молодим треба було з'їсти натщесерце і запити чистою джерельною або свяченою водою. Як бачимо, і у весільному обряді поруч дві стихії – вогонь і вода та хліб святий, що символізують відповідно, як зауважують старожили з різних сіл, очищення від «вроків» та життя.

Традиційною поминальною стравою в с.Городець Володимирецького району були «рогашки», на жаль, нині вже призабуті. Ні на Застир'ї, ні у північних селах району про цю випічку не чули. Тісто для «рогашок» готувалося прісне, як на хліб. Із нього викачували палянички, щоб підійшли. Перед тим, як саджати у піч (уже на лопаті), лівою рукою притримували паляничку, правою – загортали з трьох країв тісто досередини, щоб було три роги. Тоді робили заглибину посередині, клали мак (у піст) або сир. Несли до церкви під час Поминальниці перед Трійцею, Михайлом. Пекли «рогашки» і на похорон, на панахиду. Хліб цей не різали, а ламали і роздавали кожному до ритуальної їжі. У Городці і нині існує така приповідка: «Вмирай, вмирай, то хоч рогашок наїмося». Хлібина-«рогашка» була округлої форми, з трьома своєрідними ріжками. Один

із них символізував життя нинішнє, другий – потойбічне, а третій – майбутнє. До речі, нинішнє життя символізував завжди більший ріжок.

Календарні звичаї та обряди теж супроводжувались приготуванням спеціальних страв. Калита («калета») – обрядовий хліб, який готували на Св.Андрія (13 грудня). У цей день відбувалося масове молодіжне гуляння, а напередодні ввечері, дівчата ворожили й випікали великий корж із діркою посередині. Він був обрамлений зубцями і тому нагадував сонце. Великому коржу надавали ознаки сонця, напевне, тому, що калиту випікали перед святом зимового сонцестояння [6, с.102]. Ймовірно, це мало зв'язок з давніми молодіжними гуляннями на честь народження світила.

Калиту вішали на стелю. Молоді по черзі сідали на коціюбу і їхали кусати цей магічний корж, приказуючи: «Їду-їду калиту кусати». А інші відказували: «А ми будемо по зубах писати». Хлопці намагалися кожному, хто кусав, вимазати груди сажею. Дівчина казала: «А я кусну», - а хлопець відповідав: «А я писну». Нині ця проста гра, як і страва, вийшла з побуту, хоча ще тридцять п'ять років тому була дуже популярною в селах Жовкинї, Довговоля, Печінки. Перед Благовіщенням випікали «буськові лапки». Найчастіше коржі були з прісного тіста та перекрученої розпареної сушенини (у формі лелечої лапки). Для прикраси їх змащували вареним червоним буряком. А коли тісто було на дріжджах, то всередину кляли квашену капусту чи декілька молодих листків щавлю. Такими ласощами пригощали дітей, кидали в лелече гніздо, щоб оберігав бусько хату від грому та інших бід.

Випікали непарну кількість лапок, а з'їдали парну, бо одну висувували і тримали до якогось осіннього свята (до Покрови чи до Дмитра). Потім закопували цей корж у землю на ділянці, де сіяли жито чи пшеницю.

У даній статті лише побіжно розглянута тема, яка, на наш погляд, заслуговує більш детального опрацювання. Тут описано лише деякі традиційні страви, що супроводжували той чи інший обряд – народження дитини, поминання померлих тощо. У майбутньому планується розширити ареал дослідження з тим, щоб глибше розкрити цю маловідому сторінку в історії української народнопобутової культури.

Література:

1. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис у 2-х томах. -К.: Оберіг, 1991.
2. Лозко Г. С. Українське народознавство. - К.: Зодіак-Еко, 1995.- 368 с.
3. Полесьє. Матеріальна культура: /В. К. Бондарчик, І. Н. Брайм, Н. І. Бурковська та ін./.- К.: Наукова думка, 1988.- 448с.
4. Скуратівський В. Т. Покуть.- К.: Довіра, 1992.- 234с.
5. Словник іншомовних слів /за редакцією О. С. Мельничука/. - К.: Поліграф книга, 1975. - 775 с.
6. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А. Пономарьов, В. Скрипник та ін./.- К.: Либідь, 1993.- 254с.

Вікторія ТРИНЧУК

Аналіз репертуару скрипалів Рівненського Полісся

У народній інструментальній традиції України скрипка займає головне місце як сольний та ведучий ансамблевий інструмент. Найкраще скрипкова музика збереглася у карпатському та поліському регіоні. І коли гірській традиції приділено належну увагу, поліське мистецтво скрипалів, попри надзвичайно швидку руйнацію, залишається мало зафіксованим і науково дослідженим. При цьому основні проблеми полягають у визначенні семантичної та морфологічної природи цього роду інструментальної творчості, що можливо вирішити лише внаслідок повноцінної експедиційної роботи з активними носіями традиції.

На основі особисто зібраних у фольклорних експедиціях матеріалів та користуючись архівними джерелами Львівської державної академії ім. М.В.Лисенка й експедиційними записами 1998 р., здійсненими Рибакком Ю. та Ковальчуком Ю., у пропонованій статті зосереджено увагу на жанровій класифікації та аналізі скрипкового репертуару Рівненського Полісся. Загалом до аналізу залучено близько 50 скрипкових творів із репертуару п'яти скрипалів Рокитнівського (с.Рокитне: І.О.Вознюк, П.К.Берташ; с.Блажове: Т.Г.Кулакевич) та Дубровицького (с.Городище: В.К.Богельський; с.Тумень: Ф.Й.Новік) районів¹.

Сукупність творів, виконуваних скрипалями під час різних обрядових дійств і поза ними, формує їх репертуар, жанровий поділ якого залишається надзвичайно складною та остаточно не вирішеною проблемою сучасного етномузикознавства². Не претендуючи на її розв'язання, можна все ж спробувати виділити поліському скрипковому репертуарі основні жанрові групи та підгрупи за їх характером і, почасти, походженням.

У цілому репертуар виразно складається з двох основних музичних жанрів - танцювального («до танцю», «драматичного») та співного («до співу», «ліричного»). Проміжне положення займають ті твори, які представляють собою інструментальні версії пісень або супровід до співу чи лише приспівування (приспівки, наприклад, типу частушки). Натомість музичних імпровізацій «для слухання» не зафіксовано, однак у цьому розряді їх певною мірою заступають марші.

1 Найважливішу інформацію про чотирьох із них (крім Ф. Й. Новіка - 1925 р. н.) див.: Ярмола В. Скрипкова музика у фольклорній традиції Рівненського Полісся //Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Вип. III. - Рівне: Перспектива, 2003. - С 102-104.

2 Мацєвський І. Жанрові угруповання в традиційній українській інструментальній музиці /Зар. ред. Б.С.Луканюка. - Львів: ПНДЛМЕ ВМІ, 2000. - 26 с.

Марші переважно виконувалися на різних етапах весільного обряду: коли зустрічають гостей, молоду виводять із хати (мелодії №2,3), при діленні короваю (мелодія №1). В останньому випадку особливістю виконання є те, що перша частина маршу починається в повільному темпі, де ($\underline{\quad} = 108$), а друга - у швидкому ($\underline{\quad} = 162$). Це може пояснюватися тим, що тоді, коли виголошували ім'я людини, яка мала йти до короваю, грали повільно, а при самому врученні короваю темп пришвидшувався.

Усі марші, які зафіксовані в репертуарі поліських скрипалів, мають акцентно-динамічну ритміку, а за композицією творять прості двочастинні форми; тільки один з них (мелодія №3) починається з короткого вступу. За характером вони урочисті та величальні.

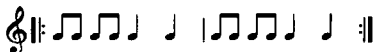
У такому жанровому варіанті марші виступають фактично музикою «до слухання». Проте вони виконують і похідну функцію, коли молоді йдуть дорогою до і від шлюбу.

Попри особливу роль маршів, вони займають у репертуарі поліських скрипалів порівняно скромне місце, зрештою, як і музика «до співу». Головну роль в практиці виконавців відіграють мелодії «до танцю», подібно як і в усій автентичній інструментальній музиці України³.

Репертуар поліських скрипалів складали танці найрізноманітніших видів, а саме: загальнонаціональні та регіональні (козак, гопак), міграційні (полька, краков'як, карапет), бальні (вальс, танго, фокстрот), сюжетні («Лявоніха», «Семеновна»)⁴.

Найпопулярнішою, безумовно, є традиційна полька - дводольний танець у помірному-швидкому темпі, як вважається, чеського походження. Однак на Поліссі він прижився вже віддавна і став навіть своєрідною емблемою, «візитною карткою» місцевої фольклорної традиції та кращих скрипалів.

У досліджуваному регіоні побутують в основному полькові мелодії виразно інструментального характеру. Утім у зафіксованому матеріалі знайшлася і полька, до якої приспівували (мелодія № 8). Її словесний текст має, очевидно, віршову структуру 662, що відповідає музично-ритмічній формі

Можливо, саме ця типова форма лежить в основі й суто інструментальних мелодій, хоча в них характеристичне гальмування в «каданах» фраз спеціально ніяк не підкреслюється - навпаки, в середині речення при переході від першої фрази до другої цезури всіляко прихову-

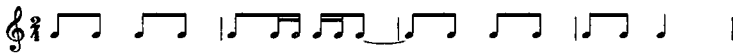
3 Федун І. Бойківський скрипаль Кузьма Воробець у контексті етнічного середовища: Дипломна робота. - Львів, 1996. - 67 с.

4 Луканюк Б. Пам'ятка студента-практиканта і збирача-початківця. - Рівне, 2001. - С. 17.

ються, динамізуються за допомогою дроблень засадничої вісімкової пульсації, наслідком чого форма перших фраз набуває обрисів т.зв «шумки»:

З тією ж метою долання цезури, використовується інколи навіть «синкопування» на стику окремих побудов - протягування кінцевого звука першої фрази на початок наступної (мелодії №5,6).

Як видно з наведених прикладів, у самому кінці речень також маємо аж ніяк не 2-складнотні «коломийкові» закінчення, а швидше 3-складнотні «козачкові».

За своїми формами поліські польки в основному поділяються на дво-частинні типу АВ (мелодії №4,5) тричастинні репризного типу АВА (мелодії №6,7), що стосується п'ятичастинності мелодії польки №8, то на-вряд чи її можна вважати характерною для репертуару поліських скри-палів, оскільки утворилася вона радше випадково, шляхом специфіч-ного розпросторення тієї ж репризної тричастинності АВА, у якій двічі повторюються друга і третя частини (АВА || : ВА : ||).

Решта традиційних танців, мабуть, мала порівняно менше застосу-вання. В усякому випадку, до «козачкових», за народним визначенням, відносяться лише два зафіксовані мною в експедиціях твори. Їх на Рівненському Поліссі ще називають «просте». Це твори з таким же по-мірно швидким темпом і розміром 2/4, однак в кадансах речень замість очікуваних типових «козачкових» зворотів маємо виразно коло-мийкові закінчення двома чвертками (як в кінці періоду; у перших двох реченнях ці ж дві чвертки варіаційно орнаментовані).

Перший козачок (мелодія № 9) музично творить період повторної бу-дови, причому перше речення має мелодико-тематичний уклад фраз аа, якому відповідає злитне речення В (в підсумку мелодична форма періоду ааВ). У кінці кожного періоду додається 4-тактова перегра, що створюється шляхом повторення другого речення.

Інший козачок (мелодія № 10) має просту тричастинну форму реприз-ного типу АВА з повторенням першого періоду та ніби нерозвиненою серединою, представленою тільки одним реченням, що мелічно оспі-ває знизу й зверху домінантовий тон.

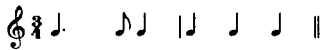
Єдиний зразок гопака (мелодія № 11) виявляє просту двочастинну форму, у якій кожне речення виразно завершується основною ритмічною фігурою , яку прийнято називати власне «козачковою». Такі й подібні термінологічні неузгодження між локальним та науковим визначеннями потребують свого подальшого дослідження, котре передбачає розв'язання складних проблем походження тієї чи іншої мелодії та відповідних їй танцювальних рухів.

Усе ж перелічені твори в репертуарі скрипалів можна віднести до групи традиційних танців Рівненського Полісся, якщо навіть не за автотонним походженням, то принаймні за своєю узвичаєністю.

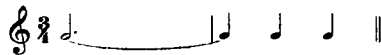
Групу тридольних танцювальних творів представляють вальси та обереки. Їх мелодії опубліковано в III випуску «Етнокультурної спадщини Рівненського Полісся» (С.106-110, 114, 118), і тому нижче аналізуватимуться загальні формотворчі властивості цих танців.

Найпопулярнішим є вальс – порівняно швидкий тридольний танець у темповому діапазоні ММ ($\text{♩} = 210 - 260$). Подібно полькам, він має насамперед інструментальну природу, хоча й відзначається особливою кантиленністю.

В основі вальсів, звичайно, лежить хореїчна пульсація в тактах («довга» - «коротка»), реалізуючись у різноманітних ритмічних рисунках:

Традиційно вальси записуються на 3/4 з четвертною одиницею числення, але фактичний у них розмір 6/4, оскільки саме йому відповідають найменші синтаксичні побудови в мелодіях - мотиви, що найкраще показує використання «синкоп»:

Відповідно 16-тактові періоди на письмі реально є, як правило, нормативними 8-тактовими періодами. За формою, в більшості, вальси є двочастинні.

Ще одну групу танців становлять обереки - доволі швидкі твори ($\text{♩} = 230 - 260$) із розміром 3/4, польського походження. За характером виконання вони теж різні, про що свідчать їхні назви: «оберек поважний», «оберек із підскоком».

На Рівненщині в репертуарі польських скрипалів зафіксовано два карапети (мелодії №12,13) із гостро синкопованими ритмами та неочікуваними вставками (як у мелодії №12). Перший із записів має форму простого періоду, який виконавець двічі відтворив практично без змін. Інший - складніший за формою, у двочастинній побудові якого присутні

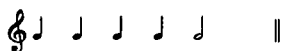
модуляційні відхилення від основної тональності d-moll в a-moll та F-dur.

Прикладами найновіших танців, що проникли на Рівненське Полісся швидше за все в міжвоєнні часи, є фокстроти (мелодія №14) і танго. Це свідчить про те, що народні музиканти вміло пристосовувалися до потреб своїх замовників, реагуючи на віяння моди, особливо серед молоді.

Такі твори, як «Рєченька», «Семеновна», «Терниця», частушки вирізняються подвійною природою та за своїми жанровими ознаками творять перехідну групу вокально-інструментальної музики. З одного боку у місцевому фольклорному репертуарі вони є піснями і вповні можуть виконуватися з відповідними віршовими текстами, а з другого - танцями з виразним акцентно-динамічним ритмом та квадратною будовою. Тільки «Терницю» (мелодія № 15) виконавець заграє, либонь, як супровід до пісні, чергуючи інструментальні перегри та супровід до співу в різних регістрах, наслідком чого повстало оригінальне чергування-співставлення тональностей D-dur (вступ-перегра) і G-dur (акомпанемент).

Дещо окремо стоять танці «Чумак» і «Лявоніха» (мелодії №16,17), умовно названі «хороводами». Вони також мають танцювальний, можна сказати, навіть скочний характер, однак своєю особливою, неквадратною, а саме третинною будовою (кожна фраза складається з трьох тактів на 2/4) однозначно вказують на своє передусім вокальне походження (досконала міра з трьох недосконалих мірок часокількісного ритму⁵). У транскрипції така жанрова подвійність зазначена компромісним тактуванням на 3/2.

І нарешті, групу творів справді співного характеру в тому ж часокількісному ритмі (тож відповідно вони й потактовані згідно з засадами диференціального тактування), представляють мелодії пісень «При[й]мак» і «Весільна» (мелодії №18,19). Перша з них належить до звичайного жанрового циклу і заснована на музично-ритмічній формі-моделі дворядкової мелострофи (у виконаній за другим разом у мелострофі повторений другий рядок) пратипу

Натомість «Весільна» - це мелодія обрядової пісні, що у своїй праформі лучиться з віршовою структурою 53₂, і відповідно має музично-ритмічну форму-модель:

5 Луканюк Б. Диференціальний принцип тактування //Актуальні питання методики фіксації та транскрипції творів народної музики: 36. наук. пр. - Київ, 1989. - С.59-86.

котра у зв'язку зі змінами структур вірша може отримувати різні вираження⁶. Хоча обидва твори виконувалися без співу, їх ясна вокальна підоснова дає добротний матеріал для вивчення особливостей техніки інструментального орнаментування мелодій у виконавській практиці поліських скрипалів.

Такі в загальних рисах жанрові та формотворчі особливості репертуару поліських скрипалів на Рівненщині. Ця спроба, звичайно, не є вичерпною за змістом і потребує свого подальшого всебічного поглиблення. Лише внаслідок комплексного та тривалого вивчення регіональної скрипкової традиції можна буде надати їй належного наукового опису та згодом досягти максимально бажаного результату, порівнюючи середньополіську скрипкову культуру з сусідніми: на півночі (Білоруське Полісся), на заході (Волинське Полісся) та сході (Житомирське Полісся).

СКРИПКОВІ МЕЛОДІЇ

МАРШІ

1. Коровайний марш

♩.108

♩.162

⁶ Добрянська Л., Луканюк Б. Спроба типології весільних ладканок і пісень Західного Полісся та Західної Волині // Четверта конференція дослідників народної музики червононоруських (галицько-володимирських) та суміжних земель: Матеріали. - Львів, 1993. - С.45-51; Клименко І., Гончаренко О. Географія ритмічних трансформацій весільної структури 532 (алгоритм дольності) / 5-юма конференція дослідників народної музики червононоруських (галицько-володимирських) та суміжних земель: Реферати. - Львів, 1996. - С.28-36.

Л. 102

2. Марш

Музична партитура для маршу "2. Марш" (Л. 102). Партитура складається з дев'яти рядків нот. Ключова сигнатура: один дієз (F#). Темп: 2/4. Музика написана на одному скрипковому станці. Вона містить різні нотні значення, такі як восьмі та шістнадцяті ноты, а також паузи. Є позначення динаміки, такі як "ff" та "f". Також присутні позначення "1." та "2." для першого та другого кінцівки, а також символи "⊕" та "⊗", що вказують на певні музичні особливості. П'єса закінчується подвійною рискою.

J. 144

3. Марш

The image displays a musical score for a piece titled "3. Марш" (March), identified as J. 144. The score is written in a single system with nine staves, all in treble clef and 2/4 time. The music begins with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The first staff starts with a treble clef and a key signature of one sharp. The piece features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. The notation includes various accidentals, such as sharps and naturals, and dynamic markings like accents. The score concludes with a double bar line and repeat dots.

ТАНЦІ

4. Полька

♩. 120

Fine

5. Полька

♩ = 144

1 2

6. Полька

♩ = 120

The musical score for "6. Полька" is written in treble clef with a 2/4 time signature. The tempo is marked as ♩ = 120. The piece consists of eight staves of music. The first staff begins with a treble clef and a 2/4 time signature. The melody is composed of eighth and sixteenth notes, with some triplet patterns. The second staff continues the melody. The third and fourth staves feature a more complex rhythmic pattern with many sixteenth notes, including triplet groups. The fifth and sixth staves continue this intricate pattern. The seventh staff has a repeat sign at the beginning and ends with a double bar line. The eighth staff concludes the piece with a final double bar line.

7. Полька

J. 198

The musical score for '7. Полька' (Polka) is presented in ten staves. It begins with a treble clef, a key signature of two sharps (D major), and a 2/4 time signature. The piece is marked 'J. 198'. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, along with rests. There are several slurs and accents used to indicate phrasing and emphasis. The piece ends with a final cadence on the tenth staff.

48

8. Полька «Рухля»

№144

Скрипка

Скрипка

Голос

А ти, поль - ка, рух - ля

The image displays a musical score for violin, consisting of ten staves of music. The key signature is D major (two sharps: F# and C#). The notation includes various rhythmic values such as quarter, eighth, and sixteenth notes, as well as rests. A repeat sign is present at the beginning of the third staff. A fermata is placed over a note in the sixth staff, with a '3' underneath it, indicating a triplet. The score concludes with a double bar line and repeat dots at the end of the tenth staff.

9. Козачок
(«просте»)

♩ 120

The image shows a musical score for a piece titled '9. Козачок («просте»)'. The score is written on ten staves of music. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 2/4. The tempo is marked as quarter note = 120 (♩ 120). The melody consists of eighth and sixteenth notes, with some triplet-like patterns. The piece ends with a double bar line and two first/second endings. The first ending leads back to the beginning of the piece, and the second ending leads to a final cadence.

10. Козачок
(«просте»)

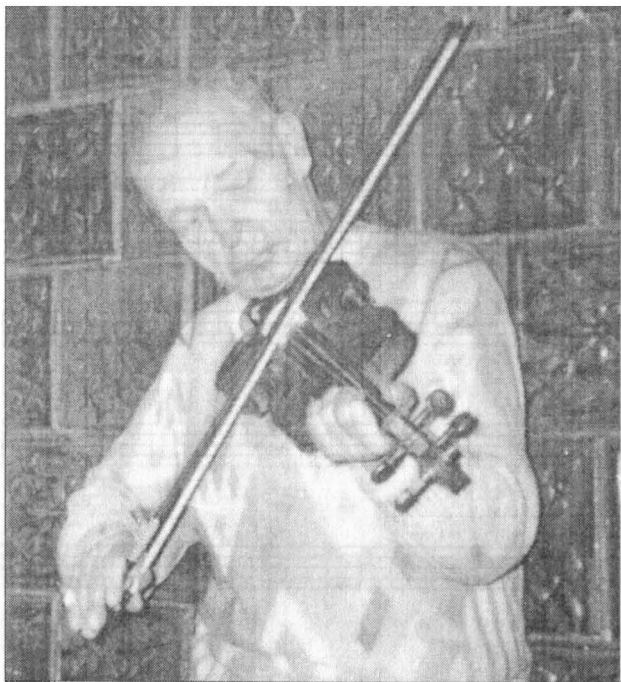
J. 156

The musical score is written for a single melodic line on a treble clef staff. The key signature is G major (one sharp, F#) and the time signature is 2/4. The piece is marked 'J. 156'. The notation includes eighth and sixteenth notes, often beamed together in groups, and rests. The piece concludes with a double bar line.

11. Гопак

♩ 120

The musical score is written on four staves in treble clef. The key signature has two sharps (F# and C#), and the time signature is 2/4. The tempo is marked with a quarter note and the number 120. The music consists of a series of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, with some slurs and accents. The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

Вознюк І.О 2003 рік Фото автора.

12 Каранет

♩. 144

The musical score for "12 Каранет" is written in G major (one sharp) and 2/4 time. It consists of eight staves of music. The first staff starts with a tempo marking of quarter note = 144. The piece features a mix of eighth and sixteenth notes, with some measures containing triplets. The score concludes with a double bar line and repeat dots.

13. Карапет

The musical score for "Karpety" (13. Карапет) is presented in eight staves. It begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 2/4 time signature. The tempo is marked "♩ = 144". The score features several measures with triplets, indicated by a "3" below the notes. There are two first and second endings, marked "1." and "2." above the staves. The piece concludes with a double bar line and repeat dots. Various musical symbols are used throughout, including a circled cross (⊕) and a circled asterisk (*).

14. Фокстрот

♩. 120

Богельський В.К. 1998 рік Фото автора

J 114

15. Терниця

The image displays a musical score for the piece "15. Терниця" (J 114). The score is written in a single system with ten staves. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 2/4. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, as well as rests. There are several triplet markings (indicated by the number '3') under specific groups of notes on the sixth, seventh, and eighth staves. The piece concludes with a double bar line and a sharp sign on the final staff.

Музична партитура для скрипки та баяна. Партитура складається з семи рядків нот. Перші шість рядків призначені для скрипки, а останній – для баяна. Музика виконана в мажорі D (два дізми) та 2/4 такту. Вона містить різноманітні ритмічні фігури, включаючи восьмі та шістнадцяті нотні значення, а також відпочинки. Три позначення тріплетів (показані цифрою '3' над нотами) зустрічаються на четвертому, п'ятому та шостому рядках.

Капела с Рокитне: зліва-направо – Баланович П.Ю. (дудка), Берташ П.К. (скрипка I), Вознюк І.О. (скрипка II), Терещук А.М. (баян), Новоселецький І. (дудка), Зубок П.Ф (решітка). 1975 рік.

ХОРОВОДИ

16. «Чумак»

The musical score for 'Чумак' is written in 3/8 time with a tempo marking of quarter note = 72. It consists of seven staves of music. The first staff begins with a treble clef and a 3/8 time signature. The melody is composed of eighth and sixteenth notes, with some triplet patterns. The second staff continues the melody, featuring a sharp sign (F#) above a note. The third staff continues the melody with similar rhythmic patterns. The fourth staff includes a repeat sign (double bar line with dots) at the beginning. The fifth staff continues the melody, also featuring a sharp sign (F#) above a note. The sixth staff includes a first ending bracket (marked with a '1') over the final two measures. The seventh staff includes a second ending bracket (marked with a '2') over the final two measures, which end with a double bar line and repeat dots.

17. «Лявоніха»

Musical score for piece 17, «Лявоніха». The score is written in 3/8 time and consists of four staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a tempo marking of 72. The piece features a series of eighth and sixteenth notes, with a triplet of eighth notes in the third staff. The piece concludes with a double bar line.

ТВОРИ «ДО СПІВУ»

18. При[й]мак

Musical score for piece 18, «При[й]мак». The score is written in 6/8 time and consists of five staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a tempo marking of 78. The piece features a series of eighth and sixteenth notes, with several triplet markings (indicated by the number 3) across the staves. The piece concludes with a double bar line.

19. Весільна

№ 102

The musical score consists of eight staves of music. The first staff is marked with '№ 102'. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 6/8. The music features a mix of eighth and sixteenth notes, with some triplet markings (indicated by a '3' below the notes). The piece concludes with a final cadence on the eighth staff, ending with a whole note chord.

Джерела мелодій:

1. **Коровайний марш** – запис Ю. Ковальчука 1998 р. у с. Рокитне Рокитнівського р-ну від Берташа Петра Кириловича.
2. **Марш** – запис В. Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
3. **Марш** – запис В. Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
4. **Полька** – запис Ю.Рибак 1998 р. у с. Городище Дубровицького р-ну від Богельського Володимира Казимировича.
5. **Полька** – запис В. Тринчук 2000 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
6. **Полька** – запис Ю.Ковальчука 1998 р. у с. Рокитне Рокитнівського р-ну від Берташа Петра Кириловича.
7. **Полька** – запис Ю.Ковальчука 1998 р. у с. Рокитне Рокитнівського р-ну від Берташа Петра Кириловича.
8. **Полька «Рухля»** – запис Ю.Рибак 1998 р. у с. Тумень Дубровицького р-ну від Новіка Федора Йосиповича.
9. **Просте (Козачок)** – запис В.Тринчук 2000 р. у с. Рокитне Рокитнівського р-ну від Вознюка Івана Олексійовича.
10. **Просте (Козачок)** – запис В.Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
11. **Гопак** – запис В.Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
12. **Карпет** – запис В.Тринчук 2000 р. у с. Рокитне Рокитнівського р-ну від Вознюка Івана Олексійовича.
13. **Карпет** – запис В.Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
14. **Фокстрот** – запис Ю.Рибак 1998 р. у с. Городище Дубровицького р-ну від Богельського Володимира Казимировича.
15. **«Терниця»** – запис Ю.Рибак 1998 р. у с. Тумень Дубровицького р-ну від Новіка Федора Йосиповича.
16. **«Чумак»** – запис В.Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
17. **«Лявоніха»** – запис В.Тринчук 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
18. **«При[й]мак»** – запис В.Тринчук у 2001 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну від Кулакевича Терентія Гавриловича.
19. **Весільна** – запис Ю.Рибак 1998 р. у с. Тумень Дубровицького р-ну від Новіка Федора Йосиповича.

Фотоілюстрації

Новік Ф.Й. («Гребень») 1998 рік.

Капела с.Тумень: Новік Ф.Й. (скрипка),
Новік Ф.В. (баян), Лисюк М.М. (бубен). 1998 рік.

Мелодії, виконувані на дудці-викрутці
(за матеріалами експедиції 1998 року
в Рокитнівський та Володимирецький райони)
Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА

Полька "Левацька"

$\text{♩} = 120$

The musical score for the Polka "Levachka" is written on four staves. The first staff begins with a treble clef, a 2/4 time signature, and a tempo marking of quarter note = 120. The melody starts with a quarter note G4, followed by eighth notes A4 and B4, and a quarter note C5. The second staff continues the melody with a quarter note D5, a quarter rest, and a quarter note E5. The third staff features a quarter note F5, a quarter note G5 with a mordent, a quarter note A5, and a quarter note B5. The fourth staff concludes the piece with a quarter note C6, a quarter note B5, a quarter note A5, and a quarter note G5, ending with a double bar line.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Залав'я
Рокитнівського р-ну від Павлушенко М.С., 1909 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Вальс

$\text{♩} = 60$

The musical score is written on four staves in treble clef. The key signature has two flats (B-flat major). The time signature is 3/4. The tempo is marked as quarter note = 60. The music features a mix of eighth and sixteenth notes, with some measures containing triplets and slurs. The piece concludes with a double bar line.

Записав В.П. Ковальчук 1998 р. у с. Купель
Рокитнівського р-ну від Налапко С.Т., 1930 р.н.
Транскрипція К.Рибак

Полька

J. 132

The musical score is written on five staves in a single system. The key signature is D major (two sharps) and the time signature is 2/4. The piece is marked with a tempo of 'J. 132'. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, and rests. The second staff contains first and second endings. The piece ends with a double bar line and repeat dots.

Записав В.П. Ковальчук 1998 р. у с. Блажове
Рокитнівського р-ну від Місюкевича С.І., 1929 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Танцювальна мелодія

♩ = 150

The musical score consists of eight staves of music in D major (two sharps) and 2/4 time. The tempo is marked as quarter note = 150. The melody is written in a single treble clef. The first staff begins with a quarter rest followed by a quarter note D4, then eighth notes E4-F4, G4-A4, B4, and a quarter note C5. The second staff continues with quarter notes D5, E5, F5, G5, and a quarter note A5. The third staff features a quarter note B5, a quarter note C6 with a fermata, and eighth notes B5-A5, G5-F5, E5-D5. The fourth staff has quarter notes D5, E5, F5, G5, and a quarter note A5. The fifth staff contains quarter notes B5, C6, D6, E6, and a quarter note F6. The sixth staff starts with a repeat sign, followed by quarter notes G6, A6, B6, and a quarter note C7. The seventh staff has eighth notes D7, E7, F7, G7, eighth notes A7, B7, C8, and a quarter note D8. The eighth staff concludes with eighth notes E8, F8, G8, eighth notes A8, B8, C9, and a quarter note D9.

Записав В.П. Ковальчук 1998 р. у с. Блажове
Рокитнівського р-ну від Місюкевича С.І., 1929 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Вальс "Златіє гори"

♩. 72

1.

2.

3.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Блажове
Рокитнівського р-ну від Місюкевича С.І., 1929 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Пісня "Ой ти сад, ти мой сад"

Голос

♩ = 72

1. Да ой ти сад, тимоу сад да зе-льо-нськой, чом так
ра но цві-теш й о-си-па-сш-ся?

Дудка

1. Да ой ти сад, ти мой сад да зельоненькой,
Чом так рано цвітеш й осипасшся?
2. Чом так рано цвітеш й осипаешся,
Да куди мой верной друг забираешся?
3. Чи в паход(и), чи в паход, чи в дороженьку,
Й переночуй, мой дружок, хоть одну нощеньку.
4. Ой рад би я, моя міла, ще другу нощоватъ,
Да боюс, моя міла, щоб походу не стерать.
5. Ех не бойса, мой дружочок, я молода чутко сплю,
Как запое первій певень, то я тебе й пробудю.
6. Як запое другой певень, то я тебе порадоу,
Як запое третій певень, то й до войска й проведу.
7. Й увставай, міленькой, бо вже день біленькой,
Й увже певні поют, барабанчики б'ють.
8. Й уже певні поют, барабанчики б'ють,
Й уже твої товариші да й на войночку йдуть.
9. Як на войну ми йшли, то вігтовкі пєслі,
Ой як з войны ішли, то з нас рани теклі.
10. Ех ви, рани мое, ви тяжолие мне,
Ой ви кров'ю зійшли та й до серця дойшли.
11. Всю я нощку не спав, всю травіцу порвав,
Всю травіцу порвав да й до рани прикладав.

Записав В.П. Ковальчук 1998 р. у с. Дроздинь
Рокитнівського р-ну від Круніча С.І., 1920 р.н
Транскрипція К.Рибак

Награвання

♩=220

The musical score consists of nine staves of music in G major (one sharp). The tempo is marked as ♩=220. The piece is in 9/8 time and features a variety of rhythmic patterns and melodic lines. The first staff includes a triplet of eighth notes. The second staff has a quintuplet of eighth notes and a triplet of eighth notes. The third staff has a 14-measure rest. The fourth staff has a 10-measure rest and an 18-measure rest. The fifth staff has an 11-measure rest. The sixth staff has a 9-measure rest and a 3-measure rest. The seventh staff has a 12-measure rest. The eighth staff has a 14-measure rest. The ninth staff has a 7-measure rest and a 10-measure rest.

Затисав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Дроздинь
Рокитнівського р-ну від Крупіча С.І, 1920 р.н.
Транскрипція Ю.Рибака

Пісня "Поїхав я на поле гуляти"

Голос

$\text{♩} = 84$

8 1. По - ї - хав я на по - ле гу - ля - ти,

8 ду - ма - ю про жін - ку, що по - ки - нув в ха - ти...

Дудка

3

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Полька

♩ 132

The musical score is written on three staves in treble clef, D major (two sharps), and 2/4 time. The tempo is marked as 132 bpm. The first staff contains the first six measures of the melody. The second staff contains the next six measures. The third staff contains the final six measures, ending with a double bar line and repeat dots. The melody is characterized by a rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes, typical of a polka.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Марш "Жидівський"
("З Богом, з Богом, мої гості")

J. 108

The musical score is written in a single system with four staves. The first staff starts with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The second staff features a first ending bracket labeled '1'. The third staff features a second ending bracket labeled '2'. The fourth staff features two first ending brackets labeled '1' and '2'.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Полька

$\text{♩} = 132$

The musical score is written on four staves. The first staff starts with a treble clef, a key signature of two sharps (F# and C#), and a 2/4 time signature. The tempo is marked as quarter note = 132. The melody is written in a single voice on a treble clef staff. The second staff contains a first ending bracketed with repeat signs. The third and fourth staves continue the melody, with the fourth staff ending with a double bar line and repeat signs.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибака

Пісня "Ой у лузі калина стояла"

Голос

♩ 84

1. Ой у лу - зі ка - ли - на сто - я - ла, ой у
лу - зі ка - ли - на сто - я - ла, на ка -
ли - ні зо - зу - ля ку - ва - ла.

Дудка

1. Ой у лузі калина стояла, 2
На калині зозуля кувала.
2. На калині зозуля кувала, 2
Вона всіх парубків чарувала.
3. Ой одному нічого не шкодить, 2
Щовечора до дівчини ходить.
4. – Ти, дівчино, личко рум'яное, 2
Покохай ти мене молодого.
5. Щоб я всіх так [почала] коха[ти], 2
То б ніколи не зайшла до хати.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Танцювальна мелодія

№ 120

Записав В.П. Ковальчук 1998 р. у с. Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибакі

Мелодія пісні "Виїду я на реченьку"

♩ 120

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Пісня "Гей, на дворі ясная погода"

$\text{♩} \approx 148$ Ad libitum

Дудка

$\text{♩} = 60$
Голос

1. Гей, на дво - рі яс - на - я по - го - да,
гей, на дво - рі яс - на - я по - го - да.

2. Не - ге / ма мо - го / и / ми - ло - го с / и / по - хо - да,
не - ма мо - го ми - ло - го з по - хо - го / - да.

1. Гей, на дворі ясная погода, 2
2. Нема мого милого з похода. 2
3. Ей, узавтри ще й ясніша буде, 2
4. Тоді милий з похода прибуде. 2
5. — Прибудь, милий, прибудь, чорнобривий. 2

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с. Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

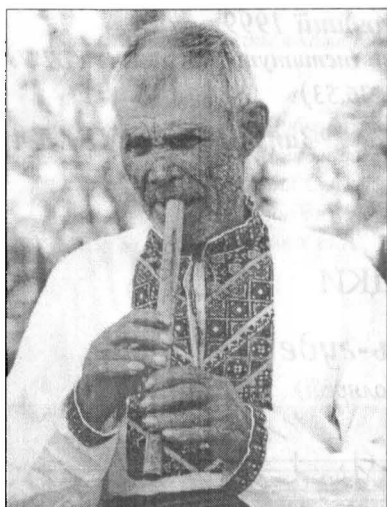
Вальс "Імел би я златіє гори"

$\text{♩} = 60$

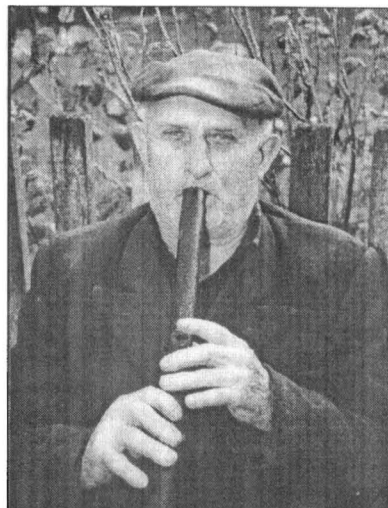
The musical score consists of five staves of music. The first staff begins with a tempo marking of quarter note = 60. The music is written in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a 3/4 time signature. The melody is composed of eighth and sixteenth notes, with some triplets and slurs. There are two first endings and a second ending. The first ending is marked with a '1' and the second ending with a '2'.

Записав В.П.Ковальчук 1998 р. у с.Великі Телковичі
Рокитнівського р-ну від Ковальчука М.Л., 1916 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Інформанти-дударі. Фото Анатолія Похилока, 1998р.
(архів Етнокультурного центру «Веснянка» Рівненського ПДМ).

Павлушенко М.С., 1910р.н., с.Залав'я
Рокитнівського району.

Ковальчук М.Л., 1916р.н., с.ВТелковичі
Володимирецького району.

Круліч С.І., 1920р.н., с.Дроздинь
Рокитнівського району

Марко П.П., 1935р.н., с.ВТелковичі
Володимирецького району.

Обрядові пісні з села Мочулище

Дубровицького району

(за матеріалами експедиції 1999 року,
з архіву Лабораторії поліссязнавства Інституту мистецтв РДГУ:
Р.Ф.2, Оп.1, 36.53)

Запис Юрія РИБАКА

КОЛЯДКИ

Шумить-гуде

(колядка пчоляреві)

♩. 108 *Весело*

1. Свят ве-чор, свят. Шу-мить - гу - де - щось по лі-сі йде,

Свят ве-чор, свят.

1. Свят вечор, свят.
Шумить-гуде, щось по лісі йде,
Свят вечор, свят*.
2. Пчоляная матка веде пчоленятка.
3. — Ой бджолоньки, мої дітоньки,
4. Ой куди ж ми да й повернемо:
5. Чи в шпирі бори, чи високій горі?
6. — До папа господаря, в його пасіку.

6. — До пана господаря, в його пасіку.
7. Да будем садітса, да будем роітса.
8. Пчоліяная матка веде пчоленятка.

* Так само розстіується кожен наступний рядок.

*Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової С.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.,
Транскрипція Ю.Рибак*

Інформанти села Мочулище (зліва направо: Заблоцька У.Г.,
Кондратюк У.Г., Деркач М.Я., Логвинова Є.А., Колотовченко Ю.Т.,
Богдан У.Р., Вальковець М.Й., Заблоцька О.А., Скаржинець М.М.)

Фото Надії Ковальчук (архів Лабораторії поліссязнавства
Інституту мистецтв РДГУ).

Прийшло клочечко

1. Прийшло клочечко пуд о-ке-неч-ко. — По-сту-кай.

Ой ві-ді, ві - ді, па-ні Ма-рій - ко, по-слу-хай.

1. Прийшло клочечко пуд окенечко. — Постукай.
Ой віді, віді, пані Марійко, послухай.
2. Пожді, клочечко, головку змию да й вийду,
Ой вийду, вийду при місячику, при видну.
3. = 1.
4. Пожді, клочечко, вінок наложу да й вийду,
Ой вийду, вийду при місячику, при видну.
5. = 1.
6. Пожді, клочечко, хустку наложу да й вийду,
Ой вийду, вийду при місячику, при видну.
7. = 1.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

ЩЕДРІВКИ

Божа маті сина мала

♩ = 90

1. Бо - жа Ма - ті си - на ма - ла
 й у кри - ні - ци іс - ку - па - л[а].

1. Божа Маті сина мала
 Й у криніци іскупал[а].
2. Й у криніци 'го купала
 Й у китайку ісповил[а].
3. У китайку сповивала,
 На престолі положил[а].
4. На престолі положила,
 Ясні свечі запаліл[а].
5. Ясні свечі запаліла,
 Царські двері одчиніл[а].
6. Царські двері одчиніла
 Й усіх святих побуділ[а]:
7. – Й уставайте, всі святиї,
 Да й будемо спісьма брать[і].
8. Да й будемо спісьми браті,
 Яке сину ім'я дась[і].
9. – Даймо сину святий Ілля.
 Божа Маті не злюбил[а].
10. Божа Маті не злюбила,
 Ясні свечі погасіл[а].

11. Ясні свечі погасіла,
Од престола одступил[а].
12. Од престола одступила,
Царські двері зачиніл[а].
13. Царські двері зачиніла
Й усі святі засмутил[а].
- 14.-21. = 1-8.
22. — Даймо сину святий Петро.
Божа Маті не злюбил[а].
- 23.-26. = 10.-13.
- 27.-34. = 1.-8.
35. — Даймо сину Ісус Христос. —
Божа Маті ізлюбил[а].
36. Божа Маті ізлюбила,
До престола приступил[а].
37. До престола приступила,
Ясні свечі запаліл[а].
38. Ясні свечі запаліла,
Усі святі звеселіл[а].

*Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак*

Щодрий, щодрий

№ 116

1. Щод-рий, щод - рий ве - чор, доб - рий,

при-ле - ті - ла ла - сто - вонь - ка.

1. Щодрий, щодрий вечор, добрий,
Прилетіла ластовонька.
2. Пуд оkenце щебетала,
Господара викликала:
3. — Вийді, вийді, пан-господар,
Подівіса на огору.
4. На огорі сам Бог ходить
Да все тобі добро робить.
5. Всі телічки потелілись,
По тельонку приводілі.
6. Всі ягнички поягнілись,
По ягньонку приводілі.
7. Всі козліци покозлілись,
По козльонку приводілі.
8. Як не даси калачика,
То виведем рогачика
9. Да будемо в руг трубіті,
А волами хлеб робиті.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Церкач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової С.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької (.)А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибака

Гиля, гиля

♩ = 120

Ги - ля, ги - ля,
на Ва - си - ля
... .

Гиля, гиля,
На Василя
Васільова маті
Пошла щодроваті.
При столу стояла,
Чесни Хрест держала.
Радуйтеся, люде, —
Довго Христос буде.
Богу свічку ставте,
А нам млинца дайте.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулищ
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

ВЕСНЯНКИ

Іді, зіма

1. — І - ді, зі - ма, да й до Ту - чи - на,

бо вже ти нам на - до - ку - чи - л[а].

1. — Іді, зіма, да й до Тучина,
Бо вже ти нам надокучил[а].
2. Іді, зіма, да й до Століна,
Бо вже ти нам да й настойл[а].
3. Іді, зіма, да й до Кийова,
А що ж ти нам да покинул[а]?
4. — Коробочку з веретюнцями,
А другу — да з червунцам[и].
5. Старим бабам — по куделечци,
А детічкам — да по чепчик[у].
6. А детічкам — да по чепчику,
А девчатам — по серпаноч[ку].
7. А девчаткам — по серпаночку,
Щоб бегалі на весняноч[ку].

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

До нас, дівочки

♩ = 96 Гурт

1. До нас, ді-воч-ки, до нас,
а в нас — да ле-лі-єнь-ка.

1. До нас, дівочки, до нас,
А в нас — да лелієнька.
2. А в нас — да лелієнька,
Щодень да неділенька.
3. Понеділочок прийшов
Да й на панщину поїшов.
4. А в нас панщина одна,
Ходіте, дівочки, щодня.
5. А в нас діла не роблять
Да все хороше ходять.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Ой якби я соколом

♩ 96

1. Ой як - би я, ой як - би я со - ко - лом,

со - ко - лом, со - ко - лом.

1. Ой якби я, ой якби я соколом, 3
2. Полетів би, полетів би високо. 3
3. Да звів би я, да звів би я гніздечко, 3
4. Да знюс би я, да знюс би я яєчко. 3
5. Научив би, научив би летаті, 3
6. Як рабую зоюленьку – коваті. 3

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
 Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
 Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
 Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
 Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
 Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
 Транскрипція Ю.Рибак

Ой лісу, лісу

♩ 126

1.-Ой лі - су, лі - су, чом не зе-льо - ний,

ой я - ве-лю, чом не зе - льо - н[ий].

1. – Ой лісу, лісу, чом не зельоний,
Ой явело, чом не зельон[ий]*?
2. – Ой як мні, лісу, зеленому буті?
3. Були пташечки – в вирій полетіли.
4. Ой осталаса одна пташечка,
5. Одна пташечка – раба зозулечка.
6. Да й тую хочуть соколи взяті,
7. Соколи взяті, лебедям оддаті.
8. – Ой село, село, чом невеселе?
9. – Ой як мні, селу, веселому буті?
10. Булі дівочки – всі замуж пошлі.
11. Оно осталаса одна дівочка,
12. Одна дівочка – молода Марічка.
13. Да й тую хочуть сватове взяті,
14. Сватове взяті, женихам оддаті.

* Так само і далі розспівується кожен наступний рядок.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Зabloцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Церкач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Зabloцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибака

Ой упала стрела

♩ = 90

1. Ой у - па - ла стре - ла да й по - се - ред се - ла,
о - хо - хо да й по - се - ред се - ла.

1. Ой упала стрела да й посеред села,
О-хо-хо да й посеред села*.
2. Кого вона вбила — вдовиного сина.
3. З повдня прилстело да й три зозюльські,
4. Да три зозюленькі да всі три рабенькі.
5. Ой одна впала в його головоньку,
6. А другая впала та в його рученьках,
7. А третя впала та в його ноженьках.
8. З той, що в головопках, — то його матьонка,
9. А що у рученьках, — то його сестрица,
10. А що у ноженьках, — то його міленька.
11. Де матьонка плаче — бистра ріка тече,
12. Де плаче сестрица, там стоїть криница,
13. Де мила ридає, там роси немає.

* Так само і далі розспівується кожен наступний рядок.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.И., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Наше село Дубровіца

J. 84

1. На-ше се-ло Ду-бро-ві-ца,
на-ше се-ло Ду-бро-ві-ца,
не-ма ко-му ве-се-літ-са.

1. Наше село Дубровіца, 2
Нема кому веселітса.
2. Стари баби повмиралі, 2
Молодічки постарелі.
3. Молодічки постарелі, 2
А дівочки замуж пошлі.
4. Парубочки женіліса, 2
Всякім ділом заняліса:
5. Хто — сохою, бороною, 2
Хто — жункою молодую,
6. Хто — ложками, хто — мисками, 2
А на літо — з колісками.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Ой жур-журавель

♩ 90 *Весело, гучно*

1. Ой жур - жу - ра - вель, да не їж ко - но - пель,
Виуки однієї виконавиці. А до тур - ба -

да не їж про - са, бо од - рі - жем но - са.
си! А до тур - ба - си!

Ой жур-журавель,
Да не їж конопель,
Да не їж проса,
Бо одріжемо носа.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

ЖНИВНІ

Ой до конца, женчики

№ 84

1. Ой до кон - ца, жен - чи - ки, до кон - ца,
да пой - де - мо до - до - монь - ку за сон - ца.

1. Ой до конца, женчики, до конца,
Да поїдемо додомоньку за сонця.
2. Ой не кажи, господару, що ж ми спалі,
А ми твоє житечко дожалі.
3. Із одного коло колосочка
Тобі буде житечка ціла бочка.

*Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак*

А вже соненько за ліс котітса

1. А вже со-нень-ко за ліс ко-тіт-са, да гей,

до-до - монь-ку вель-ми хо - чет-са.

2-6

1. А вже соненько за ліс котітса, да гей,
Додомоньку вельми хочетса.
2. Вже до домоньку, да до родоньку, да гей.
— Пусти, паноньку, да додомоньку.
3. А вже соненько за ліс котітса.
— Пусти, паноньку, додом хочетса.
4. А вже соненько понад вербами.
— Пусти, паноньку, хоча б з ребрами.
5. Уже соненько поза хатами, да гей.
— Пусти, паноньку, хоча б з п'ятами.
6. Уже соненько понад грушами, да гой.
— Пусти, паноньку, хоча б з душами.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

ВЕСІЛЬНІ

Ламіте каліну

№ 108

Ла - мі - те ка - лі - ну,

ла - мі - те ка - лі - ну,
сте - лі - те в до - лі - ну

наш' - му мо - ло - до - му

да до Бо - жо - го до - м[у].

Ламіте каліну, 2
 Стеліте в долину
 Наш'му молодому —
 Да до Божого дом[у].

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
 Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
 Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
 Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
 Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
 Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
 Транскрипція Ю.Рибак

Ой зелений да барвіночку

♩ = 84

1. - Ой зе - ле - ний да бар - ві - ноч - ку,

ой зе - ле - ний да бар - ві - ноч - ку,

чо - го сі - діш да й вза - ті - но - ч[ку]?

1. — Ой зелений да барвіночку, 2
Чого сидіш да й в затіноч[ку]?
2. Чи ти стежку да не боїсса? 2
— Я по стежку да й розстелюс[а].
3. — Чи ти дощу да не боїшса? 2
— Я по дощу да й розстелюс[а].

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулици
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Ой а де ти, Надєчко, й воду брала

№ 132

1. – /и/Ой а де ти, На-дєч-ко, й воду бра-ла,
 ой а з ким ти ко-ро-ва-я роз-чи-ня-ла?

1. – /и/Ой а де ти, Надєчко, й воду брала,
Ой а з ким ти коровая розчиняла?
2. – Ой брали воду у брата,
Розчиняли коровая в мого роду.
3. Ой бралі воду в криниці,
Розчинялі коровая сестрици.
4. Ой брала воду я із зруба,
Розчиняла коровая маті моя.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулищ
 Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.
 Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.
 Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.
 Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.
 Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
 Транскрипція Ю.Рибак

Заспіваю вам

♩ 84 *Одна Іурт*

1. /и/Зас - пі - ва - ю вам піс - ню гар - ну - ю
про не - віс - точ - ку про мо - ло - ду - ю.

1. /и/Заспіваю вам пісню гарную
Про невісточку про молодую.
2. Ой спит невістка тихо в коморі,
Прийшла до єї свекруха єї.
3. Прийшла до єї свекруха єї:
– Вставай, невістко, щоб ти не встала.
4. Вставай, невістко, щоб ти не встала,
Біжи дороби, що накидала.
5. Невістка свекрухи не послухала,
Встала, голову да й закутала.
6. Ой спить невістка крепко в коморі,
Прийшов до єї свекорко єї:
7. – Вставай, невістко, вже час пора встать,
Вже час пора встать, корівоньку гнать.
8. Невістка свекра да й послухала,
Прийшла до ведра да й постукала.
9. Прийшла до ведра да й постукала,
Свекрух – за ведро да й потюхала.
10. Дала теплої ще й умитися,
А холодної ще й напитися.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Г., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.И., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибака

Бла'словіласа Надечка

150

3

1. Бла'сло-ві-ла-са На-деч-ка

свой-му рід-но-му ба-ть-ку:

-Побла' - сло-ви ме-ні, ба-ть-ку,

мні на по-са-ду сіс-ть[i].

1. Бла'словіласа Надечка

Своєму рідному батеньку:

– Побла'слови мені, батеньку, мні на посаду сість[i]

2. – Ой не я тобі бла'словлю –

Бла'слови тобі Господь Бог

Із долею щасливою, доброю дружиною[y].

3. Бла'словіласа Надечка

Своєю рудненькуй матьонци:

– Побла'слови, моя матьонко, мні на посаду сість[i].

4. – Ой не я тобі бла'словлю –

Бла'слови тобі Господь Бог

Із долею щасливою, доброю годіною[y].

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
 Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
 Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
 Логвиної Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
 Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
 Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
 Транскрипція Ю.Рибак

Ой на печі да горять корчі

№ 108

1. Ой на пе - чі да го - рять кор - чі,
а на при - печ - ку жар - ко.
Ох як візь - ме - те мо - ю до - не - нь / і / - ку,
чи не бу - де вам жа - л [ко] ?

1. Ой на печі да горять корчі,
а на припечку жарко.
Ох як візьмете мою донечку,
чи не буде вам жалко?

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Ой матьонко, да голубонько

№ 108

1. — Ой ма-тьон-ко, да го-лу-бонь-ко,
прис - нів - са мні сон дів - не - нь[кий].

1. — Ой матьонко, да голубонько,
Приснівса мні сон дівнень[кий].
2. Приснівса мні да сон дівненький,
Що налетіли голуби сів[и].
3. Що налетіли голуби сіви,
Чорний шовк да розвертіл[и].
4. Чорний шовк да розвертілі,
Через головку да розсипаль[і].
5. — Ой доненько, моє дітятко,
Ще ж ти молодий да розум май[еш].
6. Ще ж ти молодий да розум масш,
Що ж ти вісточку да не розгадай[еш].
7. Сіви голубець — то свати твої,
Чорний шовк — то сльозки твоя[і].
8. Чорний шовк — то коси твої,
Щире золото — то сльозки твоя[і].

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибакі

Де твоя й, Маринко

№ 108

1. – Де тво - я й, Ма-рин-ко, кра-са по - ді-ла - са?

– В цер-ков-ци сто-я - ла, Бо-гу мо-лі - ла - с[а].

1. – Де твоя й, Маринко, краса поділаса?
– В церковци стояла, Богу молілас[а].
2. Стояла годину, стояла другуго,
Поки звенчалі мене молодуй[у].
3. Мене венчалі – свечи палалі,
Свечи палалі, книги читаль[і].
4. Свечи палалі, книги читалі,
Вони мою красу навеки забраль[і].

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової С.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Ой сваненько-голубонько

♩ - 192

1. – Ой сва - нень - ко - го - лу - бонь - ко, про - сю вас,
щоб не бу - ло на - шом ді - тя - ті крив - ди в вас.

1. – Ой сваненько-голубонько, прося вас,
Щоб не було нашом дітяти кривди в вас.
2. Щоб не стояла темної ночі під окном,
Щоб не втірала друбних сльозок рукавом.
3. Щоб не було з ліщиноньки хатоньки,
Щоб не було сусідочки матьонки.
4. З ліщиноньки тая хатонька погниє,
Сусідочка тая матьонка й жаліє.
5. З ліщиноньки тая хатонька холодна,
З сусідочки тая матьонка недобра.

Записав Ю.П.Рибак у с.Мочулище
Дубровицького р-ну від Заблоцької У.Г., 1933 р.н.,
Кондратюк У.Г., 1923 р.н., Деркач М.Я., 1938 р.н.,
Логвинової Є.А., 1943 р.н., Колотовченко Ю.Т., 1943 р.н.,
Богдан У.Р., 1937 р.н., Вальковець М.Й., 1954 р.н.,
Заблоцької О.А., 1948 р.н., Скаржинець М.М., 1938 р.н.
Транскрипція Ю.Рибак

Весільні пісні з села Зелениця Володимирецького району

Запис Людмили ГАПОН

Пошла Гальочка в вишньов сад

$\text{♩} = 174$

1. Пош-ла Га-льоч-ка в виш-ньов сад,
за-хо-ва-ла-ся в ви-но-град:
— Хто ме-не знай-де в тим ви-но-гра-ди,
з тим ся-ду на по-са-дь[i].

1. Пошла Гальочка в вишньов сад,
Заховалася в виноград:
— Хто мене знайде в тим виногради,
з тим сяду на посадь[i].
2. Пошов батенько — не знайшов,
Зломив квітоньку да й прийшов:
— Ой дивітеся, добрії люде,
з ким моя дочка буд[e].
3. Пошла матьонка — не знайшла,
Зломила квітку да й прийшла:
— Ой дивітеся, добрії люде,
з ким моя дочка буд[e].
4. Попов Іванко да й знайшов,
Взяв за рученьку да й прийшов:
— Ой дивітеся, добрії люде,
то моя жона буд[e].

Записала Л.Д. Гапон у с. Зелениця Володимирецького р-ну
від Бортник М.Т., 1930 р.н. Транскрипція Л. Гапон

Пус-ти, свату, в хату

$\text{♩} = 192$

Пус-ти, свату, в ха - ту, пус-ти, свату, в ха-ту -
нас тут не-ба - га-то, мо-ло-ду го-ду - ва-ли,
щоб у вас по-бу - ва - л[и].

Пус-ти, свату, в хату — 2
Нас тут небагато,
Молоду годували,
Щоб у вас побувал[и].
* * *

Пус-ти, свату, в хату — 2
Тут нас небагато:
Четверо ще й п'ятеро,
А всього десятер[о].
* * *

Чи ми вам не казали, 2
Щоб вола зарізали,
Чорного, рогатого
Для роду багатог[о].
* * *

Прилетіла пава, 2
На віконечко впала,
Принесла таки вісті,
Щоб несли на стил їс[ти].

Я пшаницю полола

Я пша-ни-цю по-ло-ла, Дай-те ме-ні ши-шеч-ки,
ру-чень-ки по-ко-ло-ла.

ко-ро-ва-я кри-ше-ч[ки].

Я пшаницю полола,
Рученьки поколола.
Дайте мені шишечки,
Коровая кришеч[ки].

* * *

Дружок коровай крає,
Срібного ножа має,
Золоту тарилочку –
Обділить родиноч[ку].

Як ти мене, моя мати, оддаєси

№ 84

1. Як ти ме-не, мо-я ма-ти, од - да-єш,
то й на бі-лий па-пе-ри-ні на - пи-ши.

1. Як ти мене, моя мати, оддаєш,
То й на білий паперині напиши.
2. То й на білий паперині напиши,
Й у нову комороньку занеси.
3. У нову комороньку занеси,
На білу постеленьку положи.
4. Ой як будеш, моя мати, щось брати,
Будеш мене, молодую, споминати.
5. Ой дзичало віретенце, як прала,
Ой дзвеніла хатонька, як ткала.
6. Ой дзвеніла хатонька, як ткала,
А двигтіла вулиця, як білила.

Записала Л.Д.Гапон у с.Зелениця Володимирецького р-ну
від Бортнік М.Т., 1930 р.н. Транскрипція Л.Гапон

Ой поросла сосонка по борку

$\text{♩} = 90$

1. Ой по-рос-ла со - сон - ка по бор - ку.

– Да ро-би, І - ван-ку, ко - мор - ку.

1. Ой поросла сосонка по борку.
– Да роби, Іванку, коморку.
2. Да прорізуєй оконечко височенько,
Щоб залетав соловейко частенько.
3. Щоб залетав соловейко частенько
Да пробудив Гальочку раненько.
4. Бо у неї – чужа мати, не збудить,
Тільки вийде на йулицю – обсудить.

Записала Л.Д.Гапон у с.Зелениця Володимирецького р-ну
від Бортник М.Т., 1930 р.н. Транскрипція Л.Гапон

Давай, матьонко

$\text{♩} = 174$

1. Да-вай, ма-тьон-ко, по-ве-че-ра-єм з то-бо-ю,
по-ве-че-рав-ши, роз-ді-лим-ся з то-бо-ю.

1. Давай, матьонко, повечераєм з тобою,
Повечеравши, розділимся з тобою.
2. Давай, матьонко, повечераєм галушки,
Повечеравши, розділимо подушки.
3. Давай, матьонко, повечераєм картоплі,
Повечеравши, поділимо коноплі.
4. Давай, матьонко, повечераєм медочок,
Повечеравши, поділимо льоночок.

Записала Л.Д.Гапон у с.Зелениця Володимирецького р-ну
від Бортнік М.Т., 1930 р.н. Транскрипція Л.Гапон

Поділили коровай

♩ = 102

1. По-ді-ли-ли ко-ро-вай, по-ді-ли-ли зіл - лє.
Сва-тонь-ки - бра-тонь-ки, де на-ше ве - сіл - лє?

1. Поділили коровай,
Поділили зілля.
Сватоньки-братоньки,
Де наше весілля?
2. Зробили ми діло
Аж чоло нам впріло:
З коржа — паляницю,
З дівки — молодицю.
3. А із коржа — хліба,
Із парубка — діда.
А ви догадайтесь,
Горілкою впивайтесь.

Записала Л.Д. Гапон у с. Зелениця Володимирецького р-ну
від Бортник М.Т., 1930 р.н. Транскрипція Л. Гапон

Пісні Зарічненського району

(за матеріалами експедиції 1998 року)

Запис Олени ЮЗЮК**Ой дай, Боже, да латаття дождати
(кустова)**

♩.66 *Одна* *Гурт*

2. Й а Марусенька дай недужа-я ле-жа/а/ла,
чер-во-ним шов-ком го-лі-вонь-ка з'я - за - н[а].

1. Ой дай, Боже, да латаття дождати,
То й поїдемо до Марусеньки в сват[и].
2. Й а Марусенька да й недужая лежала,
Червоним шовком голівонька з'язан[а].
3. Ой приїхало да три козаки з полку
Да розв'язали Марусеньци головк[у].
4. Ой один каже: "Я Марусеньку люблю".
Й а другий каже: "Я й Марусеньку возъм[у]".
5. Й а третій каже: "Я й троє коней маю,
Я й Марусеньци з мора зілля дістан[у].
6. Ой одним коньом да й до мора доїду,
Й а другим коньом через море переїд[у].
7. Й а другим же коньом через море ж переїду,
Ой а третім коньом та й до зілля доїд[у]".
8. Ой доїхав козак, начав зілля копати,
Летіла зозуля да й начала й куват[и]:
9. – Ой покинь, козаче, труту-зілля копати,
Да їди, козаче, Марусеньку ховат[и].

Записала О.М.Юзюк у с.Іванчиці Зарічненського р-ну
від Шимейко Г.Г., 1934 р.н., Тишковиць Г.Д., 1940 р.н.,
Пожарської Г.Г., 1937 р.н. Транскрипція О.Юзюк

Ой ти же хлопець (кустова)

♩.54 *Одна* v *Гурт*

1. О-й ти же хло-пець, а я дів-чи-на крас - на,
ой ти і - хав, а я во - ли-ки па - с[ла].

1. Ой ти же хлопець, а я дівчина красна,
Ой ти їхав, а я волики пас[ла].
2. Пасла я воли при зелений дуброви,
Як упала тумань да й на мої чорни бров[и].
3. Ой ни так на брови, як на русую косу,
За вороженьками вінчика не донош[у].
4. Ой коб же я свого вінчика доносила,
То б я вороженькив на весілля попросил[а].
5. Ой я б попросила і старого, і малого,
Ой да ще і того вороженька лиhog[о].

Записала О.М.Юзюк у с.Серники Зарічненського р-ну
від Костюкевич М.П., 1930 р.н., Костюкевич В.П., 1932 р.н.,
Костюкевич К.П., 1925 р.н., Костюкевич О.П., 1922 р.н.
Транскрипція О.Юзюк

А я в бору ягід брала (ягідна)

♩ ≈ 54 Одна

1. А я в бо-ру я - ги - /ги/д бра-ла,
 Гурт
 ой я в бо-ру я-гид бра-/га/-/га/- ла
 да й под бо-ром но-чу - /у/-ва - ла.

1. А я в бору ягід брала,
 Ой я в бору ягід брала
 Да й под бором ночувала.
2. Да нима в бору никогенько,
 Нима в бору никогенько,
 Й оно один соловейко.
3. Соловейко – на дубочку,
 Соловейко – на дубочку,
 Мий таточко – й у садочку.
4. Соловейко – на калини,
 Да соловей – на калини,
 Мий таточко – на Вкраїни.

Записала О.М.Юзюк у с.Іванчиці Зарічненського р-ну
 від Шимейко Г.Г., 1934 р.н., Тишковець Г.Д., 1940 р.н.,
 Пожарська Г.Г., 1937 р.н. Транскрипція О.Юзюк

Наший панок молоденький (жнивна)

♩ ≈ 96 *Одна*

1. На-ший па-но/го/к мо-ло - /го/-день-кий,

Гурт

й а наш па-но/го/к мо-ло-де - /ге/нь-кий,

под ї-/гі/м ко-ник во - ро - не-/ге/нь-кий.

1. Наший панок молоденький, 2
Под їм коник вороненький.
2. На конику под'їжджає 2
Да й женчиків подганяє:
3. – Жніте, женчики, ви жніте, 2
Сами себе не пожніте.
4. Наша ж нива широкая, 2
Наша дома далекая.

Записала О.М.Юзюк у с.Серники Зарічненського р-ну
від Костюкевич М.П., 1930 р.н., Костюкевич В.П., 1932 р.н.,
Костюкевич К.П., 1925 р.н., Костюкевич О.П., 1922 р.н.
Транскрипція О.Юзюк

Жніте, женчики, жніте (жнивни)

♩ ≈ 144

1 Жні - те, жен - чи - ки, жні - і - те,

жні - те, жен - чи - ки, жні - те

да й ме - не пу - дож - ді - те.

1. Жніте, женчики, жніте 2
Да й мене пудождіте.
2. Ой дайте мні обідати, 2
То я буду ж дужче жати.
3. Чирвоная орабина 2
Мні дорогу завалила.
4. Й а невірная дружина 2
Да мни світ зав'язила.

Записала О.М.Юзюк у с.Вичівка Зарічненського р-ну
від Турук О.В., 1935 р.н.
Транскрипція О.Юзюк

Пісні з села Борове Рокитнівського району

(за матеріалами експедиції 1999 року)

Запис Раїси ЦАПУН

Петровочка – мала ночка

(петрівчана)

♩ = 120

1. Пет-ро - воч - ка... Пет-ро-воч-ка – ма - ла ноч-ка,
ку - па - ла - са лас - то - во - ч[ка].

1. Петровочка...
Петровочка – мала ночка,
Купаласа ластовоч[ка].
2. Купаласа...
Купаласа, беліласа,
Щоб дівчина журилас[а].
3. Чом дубочок...
Чом дубочок не розвивса,
Чому хлопець не женивс[а]?
4. Не женивса...
Не женивса, бо не пора –
Ще дівчина не готов[а].
5. Ще подарков...
Ще подарков не наткала,
А вже хлопця сподобал[а].
6. Ще рушничков...
Ще рушничков не беліла,
А вже хлопця полюбіл[а].

Записала Р.В.Цапун у с.Борове Рокитнівського р-ну
від Довгаль М.П., 1920 р.н. Транскрипція Р.Цапун

Із зеленого гаю (купальська)

♩ 7х

1. Із зе - ле - но - го га - ю

сі - вий конь ві - бе - га - є,

Ку - пай - ло - ві - вай - ло.

1. Із зеленого гаю
Сівий конь вібегас,
Купайло-вівайло.
2. Ой да на тому коню
Да сидить хлопец гарний,
Купайло-вівайло.
3. — Ой коню, мой коню,
Куди ми поїдемо?
Купайло-вівайло.
4. — А ми поїдемо
На Боровське село,
Купайло-вівайло.
5. А в Боровому селі
Усі дівки гарніє,
Купайло-вівайло.

Записала Р.В.Цапун у с.Борове Рокитнівського р-ну
від Довгаль М.П., 1920 р.н. Транскрипція Р.Цапун

Матьонко-голубонько (весільна)

1. Мат-ьон-ко-го-лу-бонь-ко, ма-тьон-ко-го-лу-бонь-ко,

зладь мі-не го-ло - вонь - к[у].

1. Матьонко-голубонько, 2
Зладь міне головоньк[у].
2. Зладю, доненько, зладю, 2
Ничого ни порад[ю].
3. Ничого ни порадо, 2
До шлюбу й одпровад[ю].
4. Там тобе ручки зв'яжут, 2
Щирую правду скаж[ут].
5. З белою хустиною, 2
З чужою дитиною[у].
6. Белою, беленькою 2
З чужою міленькою[у].

Лети, лети, соколеньку (весільна)

♩ 114

1. Ле-ти, ле-ти, со-ко-лонь-ку, по-пе-ре-ду нас
да за-не-си вес-тонь-ки й ма-тьон-ци й од нас.

1. Лети, лети, соколеньку, попереду нас
Да занеси вестоньки й матьонці й од нас.
2. Ой нехай виходят із хлебом,
Да звенчалі дочечку із дедом.
3. Ой не з хлебом, не з хлебом — з калачем,
Да звенчалі дочечку з паничем.
4. Не з паничем, не з паничем — з мужиком,
Да зв'язалі рученьки рушником.
5. Не рушником, не рушником — хустина була,
А вже тую хустину матьонка дала.

Голосіння за онуком

$\text{♩} \approx 160$

Ох І - ва - ноч - ку, си - ноч - ку наш!

А ти ж од - 'єж - джав жи - вий - здо - ро - вий,

а те - пер при - вез - лі те - бе не - жи - во - го,

у ха - ту внес - лі, а ми бе - жи - мо да го - ло - си - мо -

ду - ма - є - мо, що ти ще жи - вий.

Ох, а те - бе в не - жи - во - го внес - лі, мой си - ноч - ку, мой ба - течк [у].

Ой тво - є де - точ - ки, тво - я жон - ка плачут, роз - би - ва - ют - ца,

а ти ні - чо - го не чу - єш і не ба - чиш.

Мо - я ди - ти - ноч - ка зо - ло - те - сень - ка!

ох, а я - ке ж ти нам зро - бив лі - то, я - кий Ве - лік - день.

А ми не ба - ці - лі ні Ве - лі - код - ня, ні - чо - го.

Породила міне мати (звичайна)

№ 96

1. По-ро - ди - ла мі - не ма - ти
у сьва - ту - ю су - бо - ту,
да - ла ж мі - не гор - ку до - лю
да й на мо - ю су - хо - ту.

1. Породила міне мати у сьватую суботу,
Дала ж міне горку долю да й на мою сухоту.
2. Породила міне мати у сьватую неділью,
Дала ж міне горку долю, де ж я єї подьину?
3. – Десь ти міне, моя мати, да в купелі не купала,
Що ж ти міне, моя мати, щастє-долю не прохала.
4. – А я ж тобі, моя доню, щастє-долю прохала,
Только ж твоя ліха доля за тобою след топтала.

Записала Р.В.Цапун у с.Борове Рокитнівського р-ну
від Довгаль М.П., 1920 р.н. Транскрипція Р.Цапун

Пісні з села Дроздинь Рокитнівського району

(за матеріалами експедиції 1998 року)

Запис Лілії МОЛОДЦОВОЇ

Порости, окропе

(веснянка)

♩=132

2.1. Не ході, ста-рий, до ме-не мо-ло-до-ї,
до ме-не мо-ло-до-ї, до ме-не мо-ло-до-го/-ї.

Одна

3. Я це-бе, ста-рий, здав-но не злю-бі-ла,
здав-но не злю-бі-ла да здав-но не злю-бі-ла,

Одна *Дві*

4.7. Твой сли-до-чок ка-ме-нем за-ко-ті-ла,
ка-ме-нем за-ко-ті-ла, ка-ме-нем за-ко-ті-ла.

Одна *Дві*

5.6.8. Ой хо-дів мо-ло-дий до ме-не мо - ло - до - ї,
до ме-не мо-ло - до-ї, до ме-не мо-ло-до - ї.

1. Порости, окропе, вишей огорода,
вишей огорода да вишей огорода.
2. Не ході, старий, до мене молодой,
до мене молодой, до мене молодой.
3. Я тебе, старий, здавно не злюбіла,
здавно не злюбіла да здавно не злюбіла.
4. Твой слідочок каменем закотіла,
каменем закотіла, каменем закотіла.
5. Ой ходів молодий до мене молодой,
до мене молодой, до мене молодой.
6. Я тебе, молодий, давно поллюбіла,
давно поллюбіла да давно поллюбіла.
7. Твой слідочок перстнем закотіла,
перстнем закотіла да перстнем закотіла.
8. Із твого двору музика дзоготіла,
музика дзоготіла, музика мнє дзоготіла.

Записала Л. Молодцова
в с. Дроздинь Рокитнівського р-ну від
Кузьмич Н. Х., 1924 р. н., Кузьмич Д. О., 1926 р. н.
Транскрипція Л. Гапон.

Ой журавко, журавко (звичайна)

♩ 66

2 Ой як же мнє не кри-чать, ой,
ой як же мнє не кри - чать,
ой що не з кем но - /о/ - чі но - чо - вать.

1. — Ой журавко, журавко, ой,
Ой журавко, журавко,
Ой да чого крачеш щоранку?
2. — Ой як же мнє не кричать, ой,
Ой як же мнє не кричать,
Ой що не з кем ночовать*.
3. Переночую я сама, 2
Ой да нема мого сокола.
4. Як поїду я гукаті, 2
Ой да журавчика шукаті.
5. Кругом поля й обойшла — 2
Ой да журавчика не знайшла.
6. Тільки знайшла могилу, 2
Ой да на могилі калену.
7. — Ой калєна не хелєс, 2
Ой да ти, міла моя, не журиєс.

* Так само і далі розспівується кожна строфа.

Записала Л. Молодцова
в с. Дроздинь Рокитнівського р-ну від
Кузьмич Н.Х., 1924 р.н., Кузьмич Д.О., 1926 р.н.
Транскрипція Л. Гапон.

Пошла дівка (звичайна)

♩ = 60 *Одна* *Дві*

1. Пош-ла дів - ка да й у лес за гри - ба - ми,
пош-ла дів - ка да й у лес за гри-ба - ми...

1. Пошла дівка да й у лес за грибами,
Пошла дівка да й у лес за грибами...

Записала Л. Молодцова
в с. Дроздинь Рокитнівського р-ну від
Кузьмич Н.Х., 1924 р.н., Кузьмич Д.О., 1926 р.н.
Транскрипція Л. Гапон.

Ой сяду я край стола (звичайна)

♩ 84

1 Ой ся - ду я край сто - ла,
ой ся - ду я край сто - ла
да й по-ве - че - ра - ю са - ма.

1. Ой сяду я край стола,
Ой сяду я край стола
Да й повечераю сама*.
2. Повечераю сама,
Ой да покуль мілого нема.
3. Як поїду я шукате,
Да свого мілого гукате.
4. Кругом поля й обійшла, 2
Ой да мілого могли не знайшла.
5. — З ким ти, міла, сюди йшла: 2
Ой да чи з хмарею, чи з дощем,
6. Чи з хмарею, чи з дощем, 2
Ой да чи з хорошим молодця[ем]?
7. — Ни з хмарию, ни з дощем,
Ой ни з хмарию, ни з дощем,
Ой да де ж но з горем да й з плачем.

* Так само і далі розспівується кожна строфа.

Записала Л. Молодцова в с. Дроздинь
Рокитнівського р-ну від Кузьмич Н.Х., 1924 р.н.,
Транскрипція Л. Гапон.

Пісні з села Вітковичі Березнівського району

(за матеріалами експедиції 1999 року)

Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА

Ой вечор добрий, пан-господару

(колядка)

1. Ой ве-чор добрий, пангос-по-да-ру, Свя-тий ве-чор!

1. Ой вечор добрий, пан-господару, Святий вечор!*
2. Ми твого двора не мінаємо,
3. З святим Рожеством звеличаємо.
4. Будем пігати, кому співати:
5. Сину, чи дочце, старой голубце.
6. А за сим словом та й бувай здоров.
7. Та й бувай здоров, красен паничу.
8. Красен паничу, полюбив дівчу.

* Рефрен повторюється й далі в кожному рядку.

Записав В.П.Ковальчук у с. Вітковичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

Господару, уставай з кровати (колядка)

2. Ус-та-вай з кро-ва-ти да за-све-тив ха-ти, ра-дуй-са!

Ой ра-дуй-са, зем - ле, син Бо-жий на-ро-див-са!

1. Господару, уставай з кровати, ра-дуй-са!

Ой ра-дуй-са, зем-ле, син Бо-жий наро-див-са!*

2. Уставай з кровати да засвети в ха-ти,

3. Бо прийдуть до тебе три празнички в гості.

4. Що перший празничок — святеє Рожество,

5. А другий празничок — святого Василя,

6. А третій празничок — святе Водохрища.

7. Святе Водохрище воду перехрище.

* Пристів (підкреслене) повторюється й далі після кожного рядка.

• Записав В.П.Ковальчук у с. Вітковичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

Ми тебе, Купайло (купальська)

J. 120

Ми те-бе, Ку-пай - ло...

Ми те-бе, Ку-пай-ло, у - ку - па - є - мо,

а на дру-ге лі - то за - ха - ва - є - м[о].

Ми тебе, Купайло...
Ми тебе, Купайло, укупаємо,
А на друге літо захаваєм[о].

*Записав В.П.Ковальчук у с. Вітковичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон*

Ой додому, ягоднички (ягідна)

J. 96

1. Ой до-дому, я-год-нич-ки, вже по - ра,
бо вже зийшов я - сен мі - сяц ше й зо - ра.

1. Ой додому, ягоднички, вже пора,
Бо вже зийшов ясен місяц ше й зора.
2. Бо вже місяц дороженьку засветив,
Вже господар воротечка прочинив.
3. Вже господар воротечка прочиняє:
— Десь моєї ягоднички немає.

Записав В.П.Ковальчук у с. Вітковичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

Проти гоща согрешила (весільна)

$\text{♩} = 198$

Про-ти гоща со-гре-ши - ла, в при-гор-ще со-гре-ши-ла,
що в не-ді-лень-ку ши-ла. Хо-ті-ла за-ро - би-ти,
щоб бу-ло за що пі - т[и].

Проти гоща согрешила,
В пригорще согрешила,
Що в неділеньку шила.
Хотіла заробити,
Щоб було за що піт[и].

* * *

Ой поїду я до Дунаю,
Поїду я до Дунаю,
Стану я й подумаю.
Нагнуса води брати
Коровай розчинят[и].

Записав В.П.Ковальчук у с. Вітківичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

Ой де ти, женишок, воду брав (весільна)

Л. 108

1. – Ой де ти, же - ни - шок, во - ду брав?

Ой хто то - бі ко - ро - вай ро - щи - няв?

2. Ой брав я во - ду у ро - ве,

ро - щи - ня - ла ко - ро - вай ма - ти мнє.

1. – Ой де ти, женишок, воду брав?
Ой хто тобі коровай рощияв?
2. – Ой брав я воду у ровє,
Рощияла коровай мати мнє.
3. Ой брав я воду в криници,
Рощияли коровай сестрици.

Записав В.П.Ковальчук у с. Вітківичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

На долину, сестриченьки (весільна)

№ 108

1. На до-ли-ну, сес-три-чень-ки, на до-ли-ну

да по чир - во - ну - ю ка - ли - ну.

1. На долину, сестриченьки, на долину
Да по чирвону ю калину.
2. Да будемо калиноньку ламати
Да дівочки коровай убірати.
3. Поломаєм калиноньку да не всю,
Погоуляєм неделеньку хоч і всю.

Записав В.П.Ковальчук у с. Вітковичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

Вийди, вийди, татоньку (весільна)

№.96

1. Вий-ди, вий-ди, та - тонь-ку, з ка - ла - чом,
і - де тво-я до - нень-ка з па - ни - чом.

1. Вийди, вийди, татоньку, з калачом,
Іде твоя доненька з паничом.
2. Ой ни так з паничом, як з мужиком,
Із'язали рученькі рушником.
3. Ой не так рушником – хустка була,
Молодая дівочка шлюб узяла.

Записав В.П.Ковальчук у с. Вітковичі
Березнівського р-ну від Рябчун Г.Л., 1924 р.н.
Транскрипція Л.Гапон

Іван ПАЩУК

Фольклорно-діалектичні студентські експедиції в села Рокитнівського району

Більш-менш серйозне наукове дослідження і документальна фіксація фольклорно-діалектичних матеріалів у селах Рокитнівського району, які були започатковані у другій половині XIX століття відомими етнографами Павлом Чубинським (1839-1884) та деякими іншими дослідниками, через калейдоскоп різних несприятливих історичних подій для перших дослідників наступного XX століття розпочалися тільки з літа 1958 року. Ними стали студенти-філологи українського відділення Рівненського державного педагогічного інституту за ініціативою і за підтримки кафедри мовознавства, яку тоді очолював відомий знавець української мови Маркар Івченко, автор трьох випусків навчального посібника «Сучасна українська літературна мова» (1960, 1962, 1965) для вищих навчальних закладів, який видавався Київським державним університетом імені Т.Г.Шевченка. Тоді відразу виїхало аж три експедиції під керівництвом викладачів Богдани Боднар, Євгена Регушевського і Бориса Зайця. У протоколі № 16 засідання кафедри мовознавства від 13 листопада 1958 року констатується, що до експедицій було залучено 12 студентів, які досліджували понад 10 населених пунктів. А всього за рік при залученні ще й заочників було зібрано матеріали із 43 населених пунктів, де досліджувалися не тільки окремі фольклорно-етнографічні матеріали, а й фонетичні, синтаксичні і лексичні особливості місцевих говірок. Отже, тим, хто цікавиться цими записами (а вони проводилися і протягом наступних років), пропоную звернутися до спеціального фонду №479 у Державному архіві Рівненської області. Як один з учасників цих експедицій, я тільки частково зупинюся на деяких топонімічних назвах, піснях, діалектах, приказках і прислів'ях із окремих населених пунктів.

Говорячи про топоніміку, а саме про назви урочищ, цікавих місцин, пасовищ, сінокосів, хутірців, закутків у селах тощо, повинен відзначити, що тоді нашими інформаторами були в основному старожили, які добре пам'ятали такі місцеві назви, бо зберігали їх у пам'яті із дорадянського періоду. Радянська влада, об'єднуючи землі у колгоспні чи радгоспні масиви, проводячи меліорацію, практично ліквідувала хутірну систему. А тому сучасникам, особливо людям молодого віку, вони можуть виявитися і невідомими.

Село Березове: Язвіна, Великий Ліс, Сервиця, Дубники, Зеленів, Коз-

лова Гора, Точне, Бараж, Підмостище, Зазаріччя, Сухе Ладо, Сокера, Глибоке, Жорновки, Заєльник, Ковалів Ріг, Плаха, Перев'єсся, Заровже, Панський город, Волошка, Лопуховате, Вуглі, Дудолоби, Купліця, Каш, Середні Клеці, Голуб, Костер, Привой.

Село Блажове: Горки, Селіща, Новинки, Стопки, Заріччя, Гать, Забара, Темна Грядь, Калін, Угол, Зеньков, Чорний Бід, Половчик, Яловчик, Вельож.

Село Дроздинь: Бараки, Купліця, Мурав'яти, Жорновки, Зарожжя, Козли, Зависоке, Кустов'є.

Село Заболоття: Левочки, Хорче, Велике поле, Хвилоніха, Маковища, Кали, Бічуве поле, Лисиче, Луки, Дідова берва, Кобула, Калишовка, Крушники, Пляшовка, Кришчин ріг, Байрамовське, Тинець, Проходи, Романове, Велика Лужа, Вовковиця, Просіка, Підзаболоття, Доброшувське, Романове, Мостище, Горбати, Гнатовський, Мариничі, Бродки, Потхінечів.

А ось, наприклад, сімейно-побутова пісня, записана у селі Єльне:

*Мій батько — місяць, моя мати — зоря.
Моя мати, як зоря, мене заміж віддала.
Мене заміж віддала в далеку сторону, у велику сім'ю.
Велика сім'я сідає вечерять,
А мене, молоду, посилають по воду.
Я по воду іду, як голубка гуду,
За дрібними сльозонками
Та й криниці не найду.*

*Як криницю найшла, то й води набрала,
Поки до хати дійшла — сльозонки долила.
А до хати дійшла, під віконцем стала.
Під віконцем стала, вислуховувала,
Що у хаті говорять — мого милого сварять,
Чого жінки не б'єш, чом її не лаєш.*

Досить багатою виявилася фіксація місцевих діалектів, які нерідко не мали аналогів не тільки у віддалених, а й у сусідніх селах. Насамперед відчувався вплив російської, білоруської, польської мов, що було пов'язане з історичними умовами цього поліського регіону.

Ось лише деякі приклади діалектичних слів:

Село Карпилівка: «порча» – шкода, «просяничик» – горобець, «бундаплаття», «пальчата» – рукавиці, «бохон» – буханець, «зачолок» – причілок, «гунька» – піджак, «куляки» – будяки.

Село Борове: «сукенка» – плаття, «куцман» – піджак, «настольник» – скатертина, «рашка» – свиняче корито, «течка» – самка, «ліса» – драбина.

Село Нетреба: «вилошники» – рогач, «утиральник» – рушник, «кварта» – кружка, «вараниці» – ворота, «слоїк» – банка.

Село Березове: «кавалок» сала – кусень сала, «вулій» – вулик, «калуга» – калюжа, «дохторка» – лікарка, «коц» – одіяло, «чало» – непрохідне болото, «маринарка» – піджак, «гета» – ця, «орешник» – ліщина.

Село Будки Сновидовицькі: «бензина» – бензин, «хутко» – швидко, «плячки» – млинці.

Село Оситки: «нуч» – ніч, «кульки» – скільки, «тута» – тут, «свідер» – сведр, «нуж» – ніж, «колхоз» – колгосп, «голле» – гілля, «двур» – двір, подвір'я.

Село Рокитне: «зарика» – зараз, «калля» – біля, «гладошка» – глечик, «запалки» – сірники, «товар» – худоба, «копаниця» – сапка, «шкульник» – учень, «гануча» – ганчірка, «балія» – ночви.

Село Блажеве: «могилки» – кладовище, «какаруза» – кукурудза, «каліта» – гаманець, «пацюк», «паця» – поросля, «пустоли» – постоли.

Зафіксовано чимало назв, які у багатьох населених пунктах мали одне і те ж значення, як-от: «чало» – незаросле, непрохідне болото, «грядя» – довга смуга густих лісів, «грудок» – підвищене місце, «ладо» – високе місце у лісі, «тертачка» – тертка, «товар» – худоба, «мотичка» – сапка.

Учасники експедицій записали чимало прислів'їв і приказок, фразеологічних висловів, які, зрозуміло, вимовлялися характерною поліською говіркою. Я тільки наведу окремі приклади:

Село Дроздинь: «У кого дочок сім, то й доля усім, а так одна – і та нещасна»; «хто в Київ не попав, той дива не видав»; «чого не видно – того не жадно»; «пропав, як булька на воді»; «йому живеться, як в меду»; «подай, лежню, кочергу, то я жар загребу»; «увесь Столін пройшов, тільки хрину знайшов»; «був на коні і під конем».

Село Борове: «Які руки ховали, ті й брали; «вперся, як свиня у бульбу»; «несмілому нема місця»; «купуй свиту шиту, а хату – криту»; «самому колодязь копати – то води не пити»; «у кого ведеться – в того й півень несеться»; «сова не приведе сокола, а таке саме совеня»; «бий осла – конем не стане»; «бах-трах: ні я тобі, ні ти мені»; «багатому і чорт дітей колише»; «з'їж і вола, то одна хвала»; «хороші хлопці, хороше ім'я, а посунули, як свиня»; «цяця-цяця – і в кишеню»; «яке дерево – такий і клин, який батько – такий і син».

Село Блажеве: «Зробив з ключчя батіг»; «дарма, що дурна, аби чорноброва»; «як не коваль, то й руки не погань»; «вовк козі не товариш»; «їж борщ з грибами, держи язик за зубами»; «кому ведеться – тому й

півень несеться».

Село Заболоття: «Як ідеш із дому плачучи, то прийдеш додому скачучи, а як із дому ідеш скачучи, то вертаєшся плачучи»; «назвався грибом – лізь у кошик».

Село Березове: «Погану юшку за пліт виливають»; «яка хімка – така і жінка»; «тепер – не зима, сказала – і нема»; «скільки не бий осла – конем не стане».

Після проведення цих експедицій уже минуло 45-30 років. І нині для мовознавців, для студентів-філологів, для вчителів і дослідників фольклору і етнографії, для культурологів, їхні записи мають велике історико-пізнавальне значення.

Джерела:

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО) - Ф.Р. - 479 - Оп.2. - Од.зб.50. - Арк. 15,17,18.
2. ДАРО - Там само. Арк.3-12.
3. ДАРО - Там само. Арк.16-17.
4. ДАРО - Там само. Арк.20-21.
5. ДАРО - Там само. Од. зб.403. - Арк.15-23.
6. ДАРО - Там само. Од. зб. 52. - Арк.22-23.
7. ДАРО - Там само. Арк.82-84.
8. ДАРО - Там само. Од. зб. 51. - Арк.35-36.
9. ДАРО - Там само. Од. зб. 403. - Арк.20-21.
10. ДАРО - Там само. Од. зб. 52. - Арк.82-83.

Богдан СТОЛЯРЧУК

Співає Уляна Кот

Пам'ятаю, скільки радості всім додала платівка «Співає Уляна Кот», яка так швидко потрапила до своїх шанувальників. Тут біля двох десятків народних шедеврів: пісні косарські, весільні, жартівливі, веснянки. Особливо западає в душу пісня-балада «Пливуть, пливуть лебедики», яка звучала в передачі Республіканського фольклорного радіоконкурсу «Золоті ключі».

*Пливуть, пливуть лебедики
Тихою водою,
Тяжко-важко бідній вдові
Поміж чужиною...*

Так починається пісня, розповідаючи про нелегке життя наших предків, про жіночу згорьовану долю.

Уляну Кот з дитинства тягло до верстата, адже вона бачила, як в руках матері народжується цей таємничий ткацький витвір, і дівчина крок за кроком щоденно переймала і засвоювала техніку ткацтва, набувала практики, і пальці творили чудо.

Отут і вперше почула пісню від мами, яка сиділа за верстаком, ткала полотно і співала, співала тужливих, жалібних пісень про важке жіноче, переважно вдовине життя. Вона від мами перейняла старовинні сумні пісні, і все, чому навчилася, передала своїй дочечці Оксані – поліський орнамент, веселі і сумні пісні.

Ці пісні звучали по Українському та Центральному телебаченні з Москви, а в 1988 році Уляна Кот їздила до Америки на фольклор-

Кот Уляна Петрівна, 1936 р.н., серед учасників фольклорного гурту «Серпанок»; с.Крупове Дубровицького району (фото з фондів Рівненського ОЦНТ).

ний фестиваль національних меншин США, який проводив Смітсонівський інститут у Вашингтоні, вона була єдиною з України. Крім співу, перед виступами вона розгортала виставку художнього ткацтва, різьби по дереву, вишивки, лозоплетіння майстрів Рівненського Полісся, яка викликала резонанс серед українців Америки.

Уляна Кот пам'ятає старовинні обряди. Від неї записали хід старовинного весілля з піснями, яке виконується фольклорними колективами, переставляється молодим виконавським гуртом.

А живе Уляна Петрівна Кот, заслужений майстер народної творчості України, у селі Крупове Дубровицького району, де й народилася 1936р. Знане воно в області та й у республіці не тільки своїм співом, а ще й відомими майстрами ткацтва. Як говорить сама Уляна Петрівна, у них у кожній хаті тчуть і співають.

– Уперше почула пісню від своєї матері Оксани Федорівни, – продовжує майстриня, – коли вона сиділа за верстаком і ткала, співала пісень – жалібних, тужливих, сумних. Потім сама почала співати і записувати пісні.

Уляна Кот перегортає сторінки товстих зошитів.

– Знаю близько тисячі пісень, – захоплено розповідає вона, – вони розділені в мене на оральські, сівальські, косарські, жниварські, веснянки, коровайні та інші. Пісня і ткацтво – то мої два захоплення.

Пісня завжди зі мною поруч. Вона відтворила настрій мого життя. Сумна – тужлива пісня, а веселіша – то й пісня весела зазвучить.

Уляна Кот – одна з організаторів народного фольклорно-етнографічного ансамблю «Берегиня» та дитячої студії «Серпанок». За час свого існування вони здобули широку популярність, тут понад 30 дітей, віком від шести до чотирнадцяти років, а його учасниця Лариса Дем'янець успішно виступила в радіоконкурсі «Золоті ключі». Учасники обох колективів бережуть і розвивають пісенні традиції свого краю.

Уляна Петрівна навчила ткацтва і пісням свою доньку Оксану, яка закінчила Рівненський текстильний технікум, виступає з «Берегинею» і робила костюми для учасників цього колективу. А її онука, Вікторія, навчається на кафедрі музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету. Понад двадцять вісім років пропрацювала Уляна Кот в полі. Пісня була поруч як добрий супутник і порадник. І ось вона тримає в руках платівку із своїми піснями.

Про них так говорить відомий музикознавець Софія Грица: «Прекрасна пам'ять дає можливість співачці зберегти у своїй скарбівні високо-вартісні і повні сюжети народних балад, сімейно-побутових і обрядових пісень, а вроджене музичне обдарування і хороший смак – інтерпретувати їх з великим почуттям і розумінням. Уляна Кот – співачка психо-

логічних настроїв з тонким світосприйманням. Це добре відчутно, наприклад, у виконванні нею таких пісень, як «Колискова», «Ой журавко, журавко», «Пливуть, пливуть лебедики», «Ой у неділю рано чуть розсвіт» – про важку в минулому жіночу долю. Кульмінацією у цьому ряді пісень є пісня «Пливуть, пливуть лебедики», яку за силою драматизму і виразності можна порівняти з драматичною поезією Тараса Шевченка. Глибока, безслізна туга ледь просвітлена виразною, об'ємною мелодією.

Зовсім інші гумористичні пісні. У них – і сімейні перипетії, і жарти, і жіноча примхливість. Це, зокрема, «Василиха» і «Невісточка». Вони відомі в Україні, але співачка інтерпретує їх по-своєму, зберігаючи манеру виконавства регіону, а ще точніше – свого села, бо її манера співу – м'яка, притишена, інколи наближена до професійного народного виконавства.

Є в репертуарі співачки тужливо-протяжні і трагедійні пісні, як «Ой підуй з гори долиною», «Колискова», та інші. У них вона зберігає манеру виконавства, характерну для поліського краю.

Львівська поетеса Лідія Худаш присвятила Уляні Кот такі віршовані рядки:

*...Моя Уляна – рухи золоті
Дубровиці виводить 800-річчя,
У величі своїй і простоті
Узорами нове пашисть століття.
В узорах тих – порив її душі
Співучої – це дар мого Полісся.
Благословили «Золоті ключі»
Аби струмочок річкою розлився...*

Джерела:

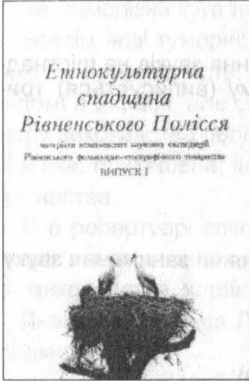
1. Шевчук С. Поліські узори // Червоний прапор. - 1980. - 16 березня.
2. Бердник І. Народна пісня // Культура і життя. - 1981. - 8 вересня.
3. Шевчук С. Мудрослів'я Уляни Кот // Зміна. - 1986. - 24 червня.
4. Качкан В. Сонце на поліському серпанку // Червоний прапор. - 1996. - 26, 29 березня.
5. Качкан В. Пливуть, пливуть лебедики // Дивосвіти. - Київ. - 1986. - С.108-121.
6. Шевчук С. Уляна Кот у США // Червоний прапор. - 1988. - 30 липня.
7. Столярчук Б. Співає Уляна Кот // З дзвінкого джерела. - Рівне. - 1991. - С.55-56.
8. Іванчук З. В гостях у студентів // Сім днів. - Рівне. - 1994. - 27 грудня, - 1995. - 2 січня.
9. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. - Рівне, 1997. - С.327-328.

*Спеціальні знаки та графічні позначення,
що використовуються у нотних транскрипціях*

- [] – додані від упорядників знаки;
- () – непостійне існування знаку;
- ∪ ∪ – незначне подовження чи вкорочення звуків на шістнадцяту (не випикується) чи восьму (випикується) тривалість;
- / – глісандо;
- ↑ ↓ – незначне (чверть тону) підвищення чи заниження звуку;
- x – нечітко інтонована нота (пошепки);
- – фальцетне перекриття звуку;
- – надмірне дихання із точним зазначенням тривання над нотоносцем;
- o-/го/, ж/и/ – вокалізація голосних і приголосних звуків;
- || – подвійні тактові риси – відмежування мелодичних рядків у піснях із мірним ритмом;
- ! !! !!! – пунктирні тактові риси (мірний ритм) – відсутність цезур у мелодіях, попри наявність цезур у поетичних текстах;
- 6 – одинарна цифра на нотоносці, що виражає сумарну кількість ритмічних долей у такті (тактовий розмір для творів із мірним ритмом).

*Перелік статей і матеріалів,
вміщених у попередніх випусках збірників
«Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся»*

Випуск I (Рівне: «Волинські береги», 2001)

ОМЕЛЯШКО Ростислав. В ім'я збереження духовних скарбів народу
 КОВАЛЬЧУК Віктор. Збережемо етнокультуру Полісся
 УКРАЇНЕЦЬ Алла. Народний одяг мешканців Рокитнівського району
 ПАРХОМЕНКО Тетяна. Використання воску в народному знахарстві
 НЕСЕН Ірина. До питання типології весільного обряду Північної Рівненщини
 ЯРЕМКО Богдан. Традиційне гармошкове виконавство Південної Пінщини
 КОВАЛЬЧУК Ольга. Колекція народного вбрання, зібрана Віктором Ковальчуком для фольклорного гурту «Веснянка»
 РОМАНЧУК Олександр. Топонімічні назви деяких населених пунктів Північної Рівненщини

ПРОРОЧІ СНОВИДІННЯ. (Запис Андрія Шкарбана)

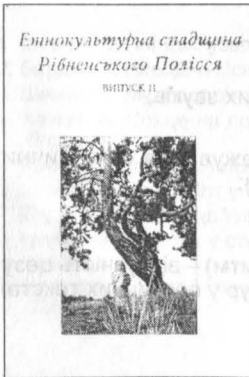
КУПАЛЬСЬКІ ТА ПЕТРІВЧАНІ ПІСНІ. (Запис Віктора Ковальчука, нотація Людмили Гапон)

ЖНИВНІ ПІСНІ. (Запис Віктора Ковальчука, нотація Людмили Гапон)

КОЛИСКОВІ ПІСНІ. (Запис Віктора Ковальчука, Валентини Абрамович, нотація Людмили Гапон)

ПАЩУК Іван. Рівненське Полісся в краєзнавчих дослідженнях

Випуск II (Рівне: «Перспектива», 2002)

Віктор КОВАЛЬЧУК. Зберегти для нащадків
 Алла УКРАЇНЕЦЬ. Рівненське Полісся: до питання фіксації та збереження пам'яток традиційної народної культури в сучасних умовах
 Тетяна ПАРХОМЕНКО. Ритуальне використання обрядових страв з медом у різдвяно-новорічному циклі свят КОЛЯДКИ. Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА, Тетяни ПАРХОМЕНКО, Алли УКРАЇНЕЦЬ. Нотація Людмили ГАПОН
 ЩЕДРІВКИ. Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА, Тетяни ПАРХОМЕНКО, Алли УКРАЇНЕЦЬ, Лілії МОЛОДЦОВОЇ. Нотація Людмили ГАПОН
 Людмила ПОНОМАР. Одяг Рівненщини на тлі суміжних систем або комплексне дослідження західнополіського одягу та назв його елементів в ареальному аспекті
 Алла УКРАЇНЕЦЬ. Бджільництво на Рівненському Поліссі. До характеристики сучасного стану

Тетяна ЧЕРНІГОВЕЦЬ. Традиційні форми дитячого дозвілля Волинського Полісся
 ВЕСНЯНКИ. Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА, Тетяни ПАРХОМЕНКО, Алли УКРАЇНЕЦЬ.

- Нотація Людмили ГАПОН
Ірина НЕСЕН. До питання вивчення святкової атрибутики річного циклу (на матеріалах Рівненського Полісся)
- Олена СИДОРЧУК. Кушнірство на Кореччині: до питання розвитку ремесла ЗАМОВЛЯННЯ (за матеріалами експедиції 2000р. в Сарненський район). Запис Андрія ШКАРБАНА
- Марія БАБИЧ. Інструментальна музика Рівненського Полісся
Богдан ЯРЕМКО. Виховання музиканта в традиційному середовищі Південної Пінцини
- Інструментальна музика Полісся у виконанні скрипаля Никифора Сада. Запис та нотація Олега ТРОФИМЧУКА
- Олена ПРИЩЕПА, Богдан ПРИЩЕПА. Якуб Гофман – організатор досліджень історії та культури Волині
- Іван ПАЩУК. Рівненське Полісся у житті та творчості відомого білоруського письменника С.І.Граховського
- Богдан СТОЛЯРЧУК. Пісенний фольклор Рівненщини у записах Сергія Козицького
Григорій ДЕМ'ЯНЧУК. Зелені пам'ятки Древлянини. 1300-річний дуб
Степан БАБІЙ. Із зустрічі з поліським патріархом

Випуск III (Рівне: «Перспектива», 2003)

- Віктор КОВАЛЬЧУК. Етнокультурний центр «Веснянка»
Ірина НЕСЕН. Коровай відомий і невідомий (традиції коровайного обряду Рівненського Полісся)
- Тетяна ПАРХОМЕНКО. Ритуальне використання продуктів бджільництва в родинних обрядах
Ярослава ПІДЦЕРКОВНА. Інститут кумівства на Західному Поліссі (за матеріалами сіл Костопільського та Гоцанського районів Рівненської області)
- Тетяна ЧЕРНІГОВЕЦЬ, Юлія КОВАЛЕНКО Традиційні дитячі ігри Рівненського Полісся
Юлія НАКОНЕЧНА, Алла УКРАЇНЕЦЬ. Народна медицина: традиції й сучасність
ЗАМОВЛЯННЯ (за матеріалами експедиції 1998р. в Рокитнівський р-н Рівненської обл.).
Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА

- Олександр РОМАНЧУК. До питання вивчення ремесел Березнівського Полісся
Раїса ТИШКЕВИЧ. Традиційні промисли і ремесла Волинського Полісся
Наталія ЖМУРА, Алла УКРАЇНЕЦЬ. Розвиток традиції поліської вишивки в сучасному вишивальному мистецтві Рівненщини
- ПІСНІ СЕЛА ХИНОЧІ ВОЛОДИМИРЕЦЬКОГО РАЙОНУ (за матеріалами експедиції 1998р.). Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА. Транскрипція Людмили ГАПОН
- ВЕСНЯНКИ СЕЛА ЛЮХЧА САРНЕНСЬКОГО РАЙОНУ (за матеріалами експедиції 1993р.). Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА. Транскрипція Людмили ГАПОН
- Вікторія ЯРМОЛА. Скрипкова музика у фольклорній традиції Рівненського Полісся
Богдан СТОЛЯРЧУК. Іван Корсюк - хормейстер, фольклорист, викладач
Анатолій ДАЦКОВ. Він завше зичив людям добра
Богдан СТОЛЯРЧУК. На фольклорному континенті

Короткі відомості про авторів

- БАЛУШОК Василь Григорович** – старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України, кандидат історичних наук.
- БОЙЧЕНКО Валентина Федорівна** – старший науковий співробітник Державного музею народної архітектури та побуту України.
- БОРЯК Олена Олександрівна** – старший науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України, кандидат історичних наук.
- ГАПОН Людмила Дмитрівна** – старший викладач кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету, відмінник освіти України.
- КОВАЛЕНКО Юлія Анатоліївна** – студентка 2 курсу художньо-педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету.
- КОВАЛЬЧУК Віктор Павлович** – голова Рівненського фольклорно-етнографічного товариства, художній керівник Етнокультурного центру «Веснянка» Рівненського міського Палацу дітей та молоді, відмінник освіти України.
- ЛУКАНЮК Богдан Степанович** – професор Львівської державної музичної академії імені М.В.Лисенка, кандидат мистецтвознавства.

- ЛЯШКО Андрій Анатолійович – учень Володимирецького районного колегіуму, член секції етнографії Рівненського обласного відділення Малої Академії наук.
- МОЛОДЦОВА Лілія Петрівна – художній керівник зразкового фольклорного гурту «Весняночка» Рівненського ПДМ.
- ПАВЛИШИНА Роза Андріївна – керівник Рівненського обласного радіоекологічного центру.
- ПАРХОМЕНКО Тетяна Петрівна – науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею.
- ПАЩУК Іван Григорович – голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців.
- ПОРИЦЬКА Ольга Анатоліївна – науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України.
- РИБАК Юрій Петрович – викладач кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету.
- РОМАНЧУК Олександр Миколайович – завідувач сектору археології Нетішинського краєзнавчого музею.
- СТОЛЯРЧУК Богдан Йосипович – доцент кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету.
- ТАРАСЮТА Сергій Андрійович – начальник відділу радіоекології управління у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Рівненської облдержадміністрації.

- ТРИНЧУК Вікторія Степанівна - викладач кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету.
- УКРАЇНЕЦЬ Алла Миколаївна – завідувачка відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею.
- ЧЕРНІГОВЕЦЬ Тетяна Іванівна – старший викладач кафедри культурології Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат педагогічних наук.
- ЦАПУН Раїса Володимирівна – старший викладач кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету.
- ЮЗЮК Олена Миколаївна – викладач кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету.

З М І С Т

Редакційна колегія	3
Роза ПАВЛИШИНА, Сергій ТАРАСЮТА Екологічні аспекти розвитку соціальної сфери на забруднених територіях.....	5
Богдан ЛУКАНЮК Найперші фонографічні записи в Україні: Городоцький музей	19
Олена БОРЯК Село Бірки на Волині очима етнографа Людмили Шевченко	46
Ольга ПОРІЦЬКА Опозиція цей/той світ у світоглядних уявленнях українців	52
Валентина БОЙЧЕНКО Короткі етнографічні відомості про с.Полиці Камінь-Каширського району Волинської області кінця ХІХ - початку ХХ століття	64
Василь БАЛУШОК Про зміст назви Україна в ХVІ - першій половині ХVІІ ст.	100
Тетяна ПАРХОМЕНКО Використання продуктів бджільництва в поминальних обрядах Зелених свят	112
Тетяна ЧЕРНІГОВЕЦЬ, Юлія КОВАЛЕНКО Народні дитячі ігри Рівненського Полісся	119
Олександр РОМАНЧУК Млини Березнівщини на початку 1920-х років	130
Андрій ЛЯШКО (наукова редакція Алли УКРАЇНЕЦЬ) Обрядові страви жителів Володимирецького району	136
Вікторія ТРИНЧУК Аналіз репертуару скрипалів Рівненського Полісся	140
Мелодії, виконувані на дудці-викрутці. Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА	167
Обрядові пісні з села Мочулище Дубровицького району. Запис Юрія РИБАКА	184
Весільні пісні з села Зелениця Володимирецького району. Запис Людмили ГАПОН	210
Пісні Зарічненського району. Запис Олени ЮЗЮК	217
Пісні з села Борове Рокитнівського району. Запис Раїси ЦАПУН	222
Пісні з села Дроздинь Рокитнівського району. Запис Лілії МОЛОДЦОВОЇ	229
Пісні з села Вітковичі Березнівського району. Запис Віктора КОВАЛЬЧУКА	234
Іван ПАЩУК Фольклорно-діалектичні студентські експедиції в села Рокитнівського району	242
Богдан СТОЛЯРЧУК Співає Уляна Кот	246
Спеціальні знаки та графічні позначення, що використовуються у нотних транскрипціях	249
Перелік статей і матеріалів, вміщених у попередніх випусках збірників «Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся»	250
Короткі відомості про авторів	252

Наукове видання

**Етнокультурна спадщина
Рівненського Полісся
ВИПУСК IV**

Головний редактор і упорядник Віктор КОВАЛЬЧУК
Літературний редактор Наталія ГАВРИШ
Музичний редактор Юрій РИБАК
Технічний редактор Олег ЗЕНЬ
Комп'ютерний набір Павло КОВАЛЬЧУК,
Юрій РИБАК,
Галина СУХОНОС
Графічні малюнки Віра ГЕРАСИМЧУК
Світлини Анатолій ПОХИЛЮК,
Юрій РИБАК,
Віктор КОВАЛЬЧУК,
Надія КОВАЛЬЧУК,
Раїса ЦАПУН
Відповідальний за випуск Віктор КОВАЛЬЧУК

На першій сторінці обкладинки використано
фото жительки села Мушня Рокитнівського району Кулакевич А.Ф.
Фото Анатолія Похилока. 1998р.

Адреса редакції: Етнокультурний центр «Веснянка» Рівненського ПДМ
вул. Кн.Володимира, 10, м.Рівне, 33000
Тел.: (0362) 22-74-10; 22-60-56
E-mail: kovalchuk@ukrwest.net

Здано до набору 8.10.2003. Підписано до друку 11.11.2003 Формат 84x108^{1/32}.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arial Суг. Умовн. друк арк 16,9.
Тираж 500 прим. Зам. 231

Видавничі роботи – «Перспектива»:
33022, м.Рівне, пр. Кн.Романа, 9/24
Тел : (0362) 24-45-09

Віддруковано у друкарні ПП ДМ
Рівненський район, с.Корнин, вул.Центральна, 58;
Тел.: (0362) 20-37-37

8-72
KP

